Уривок із роману "Волинь"

Куди тече та річка

Великий похід

Батько корчує пні за лісом на вирубі — гейби не заважали на тому шматку такого дорогого поля. На новині добре просо вродить, а там і пшениця, та прокляте оте коріння. Не зореш його, не заскородиш. Корчувати його не так легко, але хіба батькові першина? П'ять отаких десятин своїми власними руками вичистив, а самі, либонь, здорові знаєте, що то за ліс ще перед парою років стояв на цьому гарному місці. Що то були за сосни, та дуби, та липи… А хіба тільки тут?! А отам в Осовці! А на чеських полях! А на панських! А на Тимошівщині… Рве, було, та рве, як буревій, а все, "щоб просо вродило, а після пшениця".

А "вона", тобто мати, пішла до млина. Ось уже третій тиждень валяється там та гелетка[1] жита і ніяк його не змолоти. Не диво, коли б хоч млин далеко, а то ж під боком. Та що порадиш? Завізно. Хліба, мовляв, зародило, то кожний силоміць на зламання карку до млина преться, так ніби не хватить йому води.

Василь корови пасе і вже "на цілий день", бо дні, як не кажіть, укоротшали, а паша на тих Валах не дуже то вилягає. Не попасеш довше худобину — не питай з неї й молока.

Володько й Хведот? Ті лобурі! Їм що… Для них все ще готове прийде до рота. З них ще, як з кози шерсті чи з козла молока. Куди його ще попхнеш, коли першому щойно від м'ясниць піде сьомий, а другому аж після другої Пречистої четвертий. Сиди на печі та носом підшморгуй.

Але хіба та дітвора всидить вам дома. Поки вештається отут десь близько мати, доти й вони тут — майже, як ті курчата біля квочки,

жебонять. Але варто матері бодай на хвильку відвинутися, чи то на річку сорочку виколотити, чи то до млина, чи на ярмарок, як і дітиська обоє одразу кудись котяться і хто знає куди. Страхота — ота річка поблизу… Та Володько, Богу дякувати, лобур з головою видався, берегтися воно, хоч мале і зацяпане, потрапить, але одного разу мало-мало до нещастя-страхіття не дійшло.

Хлопчисько ото завше діло з огнем має. Ледь, бува, розвидниться, а воно вам вже рахається (і де його та охота береться) і, чи лемензнуло[2] що, а чи й так — бере отого меншого і волоче його за собою бозна-куди. Завше до того лісу тягнуться — ліс для них, що бур'ян для курчат. Полізуть ген отуди в соснину на Мартинове або до Таксарової контори і там цілий Божий день без їдла і без сідла[3] пропадають… "Ми, мамо, огонь кладемо, назбилаєм тлуску, калтопель у побелезника накладемо, спецемо і їмо". Це все вам отой Хведотисько шепелявить, бо Володько… Той би такого "накладемо" від батька дістав, що вдруге йому не захотілося б… Той вам прийде ввечері по вуха обмурзаний і ані пари з уст. Мовчить, і тільки оченята сині-пресині та ще кирпатий носик… А оченята розумні, та полохливі, та такі вам глибокі — в кого воно таке вдалося, Господоньку, подай сили та хороші, Мати Пречиста, щоб здорове росло — люди будуть…

Так ото посунуться, як сказано, в той їх ліс, печуть там ті свої "калтоплі", гурма побережникової дітвори до них прилучиться — сухе листя, вогні, дим, а репетують, що тобі безума…

Отако раз заманулось бахурові наложити огню ще й над річкою. Задумано — зроблено. Бере, чуєте, головешку з огнем і сунеться з нею до самої клуні. Ні батька, ні матері на подвір'ї якраз не було, а йому, чуєте, заманулося взяти з клуні пшеничної соломи на розпал. Один Бог, видно, схоронив від нещастя — Боже, Боже, таке страхіття лихе!

А Хведотисько (штанята йому все спадають на п'яти, бруднізна сорочка ворочком із заднього прорізу вилазить) і собі за ним тягнеться, та носом підшморгує, та щохвилини терпеливо сопляка рукавом по

губах розмазує, від чого край рукава ніби шкірою облямовано. Володько каже йому зі стіжка соломи насмикати і то стільки, що той ледве-ледве руками сягне, а живіт так вип'явся, що кордупель мало назад не повалиться.

Так і до річки дотьомбали. Багаття раз-два і готове. Поклав на землі головешку, соломи, сухого верболозу, кілька разів дмухнув, ковтнув дещо гіркого диму, дещо сльозу пустив, і сухий верболіз із соломою, як стій, спалахнув і затріщав весело.

А пора ж осіння, вітер студить низом і до всього гостро торкається, сонце, червоне та велике, поволі за млин ховається, верби листя своє, рудим підбарвлене, гейби кури пір'я весною, стрясають із себе до землі, до річки і де попало. Дітиськам ноги мерзнуть, а вони їх сунуть в огонь, ніби кусні коріння, та все по кущах лазять, та трусок сухий нипають. А Володько все Хведота діймає та хвилі йому не дає, що той, мовляв, не вміє збирати. Хлопчиськові, мовляв, ось вже четвертий, а принесе одну ломачку і чваниться. Дурний, дурний! Другим разом не візьме його із собою огонь класти.

Хведот зовсім-зовсім такою погрозою розторощений, зі шкури вилазить. Не винен же він, що те прокляте ломаччя йому не дається, що штани його такі зрадливі, що в корчах ворком сорочки за якийсь сторчак зачепився, полетів коміть головою, носа до крові розчовп та ще й сорочку розпанахав. Дадуть тобі мама сорочку, бринить у його вухах, а сльози самі від себе спливають на очі, а кров, змішана із сопляком, сочиться й сочиться, так, що тут ні язик, ні рукав не поможе більше.

Володько ж надто крутий і не знає милосердя, допікає до живого… І знає чому. Хто то за все відповідь дасть? Він — "до всього приводець". Той тобі сорочку роздере, носа розквасить, у грязюку всунеться, все "сам зробить", а ти Богу духа винний, іди та вислухуй за нього, та діставай ляпаси, та вибріхуйся. Гірко, гірко… І образливо… І несправедливо… От хоч би ті "ручиська та ножиська", що на них "хоч гречку сій". Спробуй обмий таке — "Господоньку, Господоньку! Коли б

ти мені хоч одну дівчину було послав, а то все оті бахурі". І чого ті мама нарікають? Просив же він, щоб купили йому чоботи, щоб не був вічно босий? Просив. Не послухали — чого нарікають? І Володько дивиться на ті свої "ножиська", супить брови.

— Хведоте! Не тич ніг до огню! Попечеш, а мама скажуть, що то я навмисне тобі попік! — падає враз голосне і суворе.

Хведот здригається, шморгає голосно носом і слухняно задочком відсувається від огню. Потім глянув боязко спідлоба на "Воводька", що той далі зробить... Але той уже, видно, "такою дурепою" не цікавиться більше. Щось, видно, інше сплило йому на думку. Ось він устав, підійшов до краю берега і вдивляється чогось до води в річці, що тече поволі та ліниво, місцями робить закрути, місцями вирує і щось потиху, здається, сама з собою говорить. Ї Володько, здається, також з нею розмовляє... Он пливе гурток іржавого вербового листя. Володько проводить його поглядом і, здається, питає: куди ви пливете? Ті мовчать, пливуть далі, Володько проводить їх так далеко, доки сягає його зір і вже щось інше бачить. Он якась ломачка — пливе, кусник свіжої тріски... І ломачка, і тріска, мов кораблі, пропливли перед зором здовж і зникли. Усе пливе і все зникає. Плюнув до води, і та маленька цятка його слини також попливла і також зникла. А коли б він отак кинув свою шапку? Чи попливла б? Ммм! Шапку! Дали б йому тато шапку. Не дурний він таке робити.

Але ж куди насправді все то пливе? Та вода? Та ціла річка? Володько стоїть, руки заложені за спину, очі вперті в прозору, жовтаву воду, на обличчі задума. І враз приходить ще одна думка: а що, коли б отак. піти за водою? Отак усе лугом та лугом... І куди б зайшов? Це ось довкола "наша Лебедщина", а там далі, за тими кущами вільшини, як літом сходить сонце, невеличке село Лебеді. А що там далі? Тато кажуть: річка тече до моря. Іти отак просто-просто і там... море. Аж страшно. Таке велике, велике, ні кінця, ні краю, сама вода і вода... І глибоке, глибоке! Володькові очі все ширшають і ширшають, на щоках з'явились

рум'янці. Щось дуже сильне тягне його туди. Так хотілося б, так дуже хотілося б... Бачити. Чути. Знати.

Але ж ні. Там ще не море. Там лише став великий, та стависько, та очерети. Тож Володько добре пам'ятає, як-то одного разу старий Лук'янчук з Лебедів розговорився було та почав казати: "Ото коли я ще малим був, як оцей ваш, — і показав на Володька... (Хіба я такий малий?) — Батько мій покійник не то, щоб рибачили... Ні. Але, бувало, з покійним Юзьком Ставицьким візьмуть сака і підуть отак під вечір здовж річкою. Далеко щоб там йшли — боронь Боже! Ось дійдуть лише до Климової сіножаті, — там вир, батько сака держить, а Юзько бовтом рибу наганяє, і поки отак люльку викуриш, у саку, аби — Боже поможи, — витягнув".

— На ставу, — каже, — нашому колись лебеді кублились, а тому і село так звуть. Вийдеш, було, ранком, а вони з-під туману випливають. Ех! — І в тому "ех" Володько щось таке вичував, що аж здригався.

— Минулося, — казав старий. — І куди воно все то ділося? Ну, скажемо, риби, чи рака, чи лебедя не стало. Звісно. Люду-сарани намножилось. Виловили, вистріляли... Але ж де ділася річка? Очерети? Стависько? Верболози? Тож, бувало, як оком глянеш — гонів на тридцять здовж пуща сама, та стави, як скло, та очерети, як ліс... А птахів-бугаїв, а качок... А все то реве, рокоче, свище...

Лук'янчук при цьому спльовував, курив свою люльку, морщив пожовкле, мов у цигана, чоло, а Володько не пропускав ні одної рисочки його лиця, ні одного слова, ні одного відтінку його розважливого і спокійного голосу.

Володько робить кілька кроків далі. Там три верби, ніби три горбаті верблюди, з обох берегів одна до одної нахилилися і то так, що, здається, вони обнятись хочуть. Дерманські та лебедські пастушки за це місце не раз люті бої зводили, це ж бо живий перелаз. Одна з верб своїм черевом зовсім через воду лягла, перетяла течію, створила вир. Вода,

щоб текти далі, мусить кришечку здуситись, відбитись убік, управо, закрутитись там і, вилізши з закруту, тікати, ніби з переляку, далі.

А скільки там листя та сміття всілякого, та піни, що нагадує велику стару мухомору. Володько закачує штанята, бо як його втриматись, щоб не полізти на ту вербу. Хведот, побачивши таке, кидає огонь і, забувши, що має гніватись, підходить і собі до верби, а на обличчі сама беззастережна зацікавленість. Володько ж втілена повага… Зійшов на обчовганий стовбур верби ("і як він, халєла, не боїться"), присів навшпиньки і дивиться мовчки у виpуючу воду. Дивиться довго і вперто, і мовчить, і мовчить, і надутий такий. І як то воно так? І чому то тепер немає "того риби та рака"? — думає він поважно. А може, дещо ще й тепер лишилося. Напевно ще щось є. Он там щось мигнуло. То в'юни та линьки… вони такі меткі та слизькі, що їх ніяк у руці не втримаєш. Виховзне і плиг у воду. А там ще і рак он зовсім ліньки, ніби дід Рачинець, що має вісімдесят років, повзе… Тут Володько на хвилинку переносить свою згадку на діда Рачинця з Дерманя, що, бувало, у них ночував та на цілу хату смородив своєю люлькою з довгим, брудним чубуком. Але це не довго триває. Його цікавить, чому це дійсно немає тих лебедів, і де ж вони ділися? І чого зміліла річка? І де ті очерети та стависька, та верболози з бугаями, і що це за бугаї такі? Володько вичуває, що нот йому в колінах терпнуть, але вставати ніяк не має сили. Усе тягне і тягне та вода… Хочеться надивитися, бо хто знає, чи не втече вона одного разу зовсім у безвість.

— Хведоте, — не відриваючи зору від води, нагло каже Володько.

Хведот здригається, не чекав такого, шморгнув голосно носом і перелякано відповідає:

— Сцо?

— Знаєш ти що?

— Не знаю, ні…

— А забожись, що не будеш більше плакати, то скажу.

— А ти не сказис мамі, як бозитимусь?

— От дурний. Щоб я ще й мамі казав… Божись!

— Їй-бо, не буду.

— Що ти не будеш?

— Не буду плакати.

Володько глянув на Хведота з виразом — "чи можна ще твоїй божбі няти віри", бо вигляд того рішуче мало викликає довір'я. На щоках позасихали патьоки сліз, носеня брудно-червоне, очі перелякані. Та все-таки Володько звівся, надто кортіло йому сповнити свій задум, і промовив:

— Знаєш що, Хведоте? Давай підемо отак… Знаєш? Отак туди… До Лебедів. Як тече річка. Добре? — і вказав рукою напрямок.

— Добре, — згодився одразу Хведот, шморгнув веселіше носом і підбадьорився. Він ще не забув, що "другим разом не візьму тебе огонь класти".

— Ми, — пояснює Володько, — побачимо, куди тече та річка. У Лебедях став великий-великий, а на ставу лебеді плавають. Гммм! Ти ще не знаєш, що це таке.

— Не знаю, — щиросердечно признається Хведот…

— Такі, як гуси. Знаєш?

— Мгу, — шморгнув той носом.

— Ну, то ходім.

З місця рушають і йдуть. Володько веде Хведота за руку. Йдуть просто здовж річки, і що їм до того, що сонце ось зовсім ховається, що потягнуло дошкульним вітром з полів від Михалкового хутора, що темінь покрила ліс по тамтому боці долини. Перед ними виразна мета, і досягти її вони будь-що-будь мусять.

І воно було б ще несугірше, коли б річка не робила отих осоружних закрутів, бо саме на тих закутках буває найцікавіше зупинитися, поглянути у воду, поміркувати, що і як. Тут також завжди кущі вільшини чи верболозу ростуть, а в кущах трапляються ожини. Часом якийсь птах звідти випурхне і цікаво глянути, чи не має він там, бува, свого гнізда. А вода на закрутах бурлить, та вирує, та на всі боки ліниво повертається і все то так дуже цікаво.

Але час також біжить і треба йти далі. і мандрівці йдуть. І коли відійшли так далеко, що їх хата зникла з овиду, їм почало робитись ніяково. До всього почало виразно сутеніти.

А ставу з лебедями все нема та й нема. Володько, розуміється, першим збагнув становище, хоча він ще мовчить. Хведот натомість нічого не помічає, він весь сповнений вірою, і тому він почуває себе зовсім бадьоро. Володько ж вже тихцем подумує, чи не краще б воно повернутися, бо тут вже, як звичайно, прочуханом запахло.

І він зупинився… і дивиться перед собою… і міркує. На Хведота також находить непевність, він здивовано дивиться на Володька, хоча не сміє щось питати. Не його діло втручатися до таких важливих справ.

І враз рішення запало. Володько круто міняє свій намір. Не питаючи Хведота, він повертає назад, але іншою дорогою, навпростець, через болото, до польової стежки. Хведот не розуміє, що з тим діється, але що тут багато розважати — іти так іти. І спочатку йшлося гаразд, під ногами твердий грунт, але згодом той грунт стає м'якшим і м'якшим, аж нарешті дійшли до такого, що ні сюди ні туди. Ноги по самі коліна грузнуть в драглину, з-під них чвиркає брудна, іржава, шипуча рідина. Стрибають з купини на купину, Хведот грузне, падає, й незабаром його скромна постать перетворилася у найсумніше видовище. Ні обличчя, ні очей — суцільна руда пляма.

Але він все-таки йде, довго тримається, хоча плач висить йому на устах, на носі, на очах. Пам'ятає свою присягу, і, може б, воно обійшлося все гаразд, та в одному місці хлопчисько раптом спотикається і летить у багно сливе з головою. Він мало не тоне. Володько кинувся його рятувати, але не має досить сили. І тут вже Хведот не втримався і заревів на ціле горло.

От тобі й на. От і повір іншим разом, коли хтось божиться. Ну й що його тепер робити? І як його з'явитися на очі матері, а ще гірше — батька? Знов те "він до всього приводець" задзвеніло в ухах...

— Цить! Чуєш? Цить, кажу тобі. Хведот реве.

— Цить! — розпачливо кричить Володько. Хведот реве.

— Ах, ти! Ти ж забожився! Дадуть тобі мама. Я скажу, що ти... божився, — це останнє вирвалось з Володька через плач.

Хведот миттю перестав ревіти; йому тяжко, йому холодно, він увесь дрижить, але він уже мовчить. Боже, що може бути страшнішим, ніж коли він присунеться до хати в такому вигляді, а до всього з такими страшними злочинами. Тож божиться у них найсуворіше заборонено, і це Хведот дуже добре знає.

Володько вдоволений зі своєї витівки, він би й так ніколи не сказав мамі, бо ж на кому все то скоїться, але добре, що той повірив. Сяк-так ідуть далі і ось вилізли на сухе… І лише тут Володько зрозумів і збагнув справжнє значення свого підприємства. З них обох стікали брудні патьоки, тяжкий, непрошений жаль огорнув хороброго мандрівця, і він сам не видержав… Заревів на цілу губу — боляче і ображено. Він же тут зовсім-зовсім не винен, все так само сталося… Хведот негайно піддержав йому товариство, і дружний плач рознісся в темряві понад лугом і полями.

Пізно, зовсім пізно, голодні й холодні присунулись вони до своєї хати. Хведот уже не плакав, хлипав лише сам Володько. Він зовсім виразно вичував на своєму задку дотики батькової попруги, і це порядно його бентежило.

Але коли увійшли до хати, там було темно і безлюдно. Значить, нікого нема дома, значить, не все ще втрачено. Довго тут роздумувати негаразд. Швидко з місця, не миючись і не витираючись, подерли обидва (Володько ледве висадив отого опецькуватого кордупеля) на найповнішу захисницю всіх покривджених дітей — їх найнедоступнішу фортецю — піч. Сиділи там під лежаком на гарячому черені і лише зрідка несміливо підшморгували носами. Володькові все ще текли по щоках рясні, солоні сльози, а він, щоб не робити зайвих рухів і шуму, підлизував їх язиком.

Сиділи отак із чверть години. Першою прийшла мати. За нею хутко увійшов і батько.

— Боже, Боже! І де ті дітиська ото полізли! Тошненько мені та нудненько мені! Ото залізли, може, в багно, — матінко Божа, хорони! — тошніла мати. А батько мовчав. Засвітили лампочку. Мати не вгавала і квоктала далі: — То вже так далі не може бути… І чому ти того лобуза, отого старшого (знов старшого!) не випариш добре? Де ж чувано, де ж видано, щоб у таку пору і не було дітей дома?

Батько ні пари з уст. Тяжко сів біля столу, закинувши наперед настільника, щоб бруднізними рукавами не замазати його. Виразу його обличчя при такому мізерному освітленні побачити годі, але ота тверда мовчанка і таке ж уперте лебедіння матері вимовно казали про все, що твориться в тих мужицьких душах.

— І чого ти мовчиш, як пень? — чіпляється мати. — Хоч би пішов куди, хоч би робив що… Я он оббігала всенький ліс аж до лебедського порубу… На лузі була, у млині… Ніде їх немає… От, горе моє, горе!

Батько сплюнув.

— То, — каже він, — вилазить наверх твоя наука. Я що… Хіба я знаю, що маю з ними робити… Коли ти вчиш дітей непослуху — то й маєш…

— Вчиш, вчиш… Не допікай мені тим вчиш… Хто його в повітря лихе вчить.

— Ага! А як візьмеш попругу, щоб протягнути котрого ("Ого! Добре вам протягнути", — думає Володько) через-пліч, то галасу на цілу околицю наробиш. Тепер маєш… Як десь усунуться в річку — будеш бачити.

Та все-таки батько звівся і, сказавши, що "чортова спина болить", наложив на лисину свого заялозяного кашкета. Видно; зібрався кудись іти.

Володько довго та хоробро змагався зі спазмами плачу, що тиснулись у горлі. Довго стискав свої тремтячі уста і ціпив зуби, щоб не подати голосу, та, коли батько взявся за клямку, не втримався, захлипав і заревів від переповненого і щирого серця. За ним поспішив і Хведот. Дружний, на два голоси, концерт по вінця виповнив хату.

На щастя, на цьому й скінчилося. Василя ще не було дома, а батько, видно, так був наморений, що йому не тільки свої, а й циганські діти не на умі. Він, видно, зрадів, що не треба буде йти їх шукати, а все-таки, раз узявся за клямку, не випадало вертатися.

— Треба ще до хліва заглянути, — сказав він, хоч перед хвилиною там якраз був.

А мати, звісно, мати. Лемент підняла, стягнула обох з печі і, патраючи їх, ніби курчат зарізаних, додавала найдивовижніші прислів'я, стягала з них "оте дрянтисько", мила оті "ручиська та ножиська", а далі суворо-пресуворо наказала, що "якщо мені не будете їсти, то я вас тутеньки розтрясу, і зараз мені спати марш".

Обидва зробили оте "спати марш". Зробили не гаючись, поки не вернувся батько. Краще хутчій з очей, поки лихо дрімає. Але спати Володько одразу не міг. Стільки того за день пережито, стільки перебачено й передумано. Велике й нерозгадане питання, куди, власне, тече та їх річка, так і залишилось нерозгаданим. А коли заснув, воно далі ввижалось йому уві сні. Снились йому кручі, вири, раки, лебеді і багато всячини. Ні, не міг спокійно спати. Щось його хвилювало, інколи щось говорив, когось доганяв. Глибокі і уривні зітхання виривалися з його груденят. Ляк, бажання і багато хвилюючого проймало сплячого Володька… Мати, лягаючи, глянула на дітей.

— Оті смаркачі, — сказала вона, обох перехрестила і теплою "драитиною" прикрила їх чорні, порепані з порознепірепими пальченятами "ножиська". Увійшов батько, мовчки щось там з'їв, переказав "Отченаш", мовчки роздягнувся, ліг на тверде своє логовисько і дуже хутко заснув кам'яним сном.

Другого дня — неділя. Погода лагідна, м'яка. Рано батько вибрався до церкви. Мати з Володьком підуть уже на "вечірню" до монастиря, бо

хто зварить обід? А церква не близько, верстов п'ять, у сусідньому селі Дермані.

Василь ночував у млині, не виспався, прийшов десь над ранком і ще спав, а опісля мав вигнати худобу…

Батько дав коням обрік, напоїв, заклав їм за драбину сухого, молодого очерету, підстелив, а опісля до церкви одягався. Мився він уважно. Тверді, мозолясті долоні обмивав водою без мила, та толку з того мало. Не відмиєш же мозолів. Опісля гуньку нову одягнув, щільно підперезав її своєю попругою, взяв нового кашкета, який "от служить уже п'ятий рік", що він при кожній нагоді всім пригадував, бо з доброго, мовляв, сукна. Шурнув по ньому разів пару твердою щіткою, якою Василь глянцував не раз також свої "халяви-бутилки", й урочисто відійшов до церкви.

Мати варить обід. Володькові зовсім нічого робити, і він ламає голову, що б тут йому розпочати. Він якось виманив на двір Хведота, і перше, що вони видумали, це почали крутити кирата молотарки. Особливо захопився тим Хведот, якому геть губилися штанята, одначе це не відбирає йому охоти, і він невгамовно бігає навколо по манежу за дишлем. На це якось нарвалась мати, ну і, звичайно, Володько дістав кілька пляцунів. І так воно завше. Увесь ранок зіпсутий. Учора очікував прочухана — не дістав. А тутка от нежданo й негадане. Поплакав бідачисько, поплакав, звернув чомусь усю вину на Богу душу винного Хведота, заявив, що "з таким ніколи більше не буде гратися", покинув його, а сам поліз на горище хати під стріху. Для нього це місце схоронища і таємничих думок. Тут стільки всього цікавого. Особливо приваблює його велика матерня скриня. От би заглянути туди. Там, мабуть, всякої всячини. Тому-то мама й ве пускають до неї нікого. Он яка здоровенна іржава, кругла, як кулак, висить колодка. Дудки таку відімкнеш.

Почуваючи себе невинно ображеним, він починає мріяти, і то так, щоб усе те стверджувало його невинність. Він, наприклад, часто мріє, в

що потім зовсім вірить, що одного разу "щось таке само зробиться", а мати візьмуть та й усе звернуть на нього і за це його кріпко намоченим путом виб'ють "через плечі". Від цього Володько починає кашляти, харкати кров'ю, хиріти, "так що хоче вмерти". Мати знають, що то вони причиною його смерті, а тому дуже, ним турбуються, годують його... "Ні, мамо, — каже він. — То не я зробив. То само зробилося..." Але далі він не може більше терпіти, щоб його за все бито, і він воліє краще вмерти. Вмер же Пилип. Умер і Петро. Хай і він умре. А тому він гордо відвертає лице і не приймає того, що дають йому мати, "навіть булки з солодким молоком, і навіть цукорків, і нового купленого кашкета зо звіздою".

А може, ні. Може, він краще не вмре. Ага. Пригадав. Як дуже хочеться йому побачити на свому житті царевого сина, що, кажуть, є однолітком з Володьком. І навіть, здається, як міркують мати, родився в той сам день.

Володько усміхається. Йому ніяково про це згадувати, бо позаторік одного разу, будучи у Дермані в церкві, він бачив драгуна і думав, що то сам цар. Це смішно, розуміється. Але тоді "він іще був малий". Тепер уже його таким царем не обдуриш. Однак все-таки не пошкодило б зустрінути царевого сина. Дійсно. От, наприклад, кажуть тато, що по наших полях мають москалі маневри робити. Розуміється, де москалі, там і цар. А при цареві мусить бути і син його.

Міркує просто і звичайно. Він собі бавиться. Робить з ломачок будинок, кидає кашкет, щоб опісля цілять в нього "палюгою" — шкандибає, значить... Аж тут раптом над ним хтось:

— Добрий день, Володьку!

Оглядається — царів син. Одяг у нього ясний. Блищить усе. Гудзики у два рядки. Такий чисто, як на календарі намальований. Щоки червоні, очі веселі, носик он як, ніби й не носик. Чистий, не замурзаний, не те що у Володька.

— Дай, Боже, здоровля! — відповідає Володько.

— Ти є Володько, Матвіїв? Правда?

— Еге!

— Ти, — каже царів син, — мені подобався. Візьму я от тебе до себе у палати. У мене місто більше, ніж Остріг. Був ти коли в місті?

— Еге. Був. У Мизочі. З мамою до олійні їздили.

— А хочеш ти зо мною?

— Ще б ні! —! Володько, розуміється, все геть-чисто розкаже. І як його завше переслідують, і як його сьогодні мама вибили за те лише, що він "нічого не робив, тільки Хведот крутив кирата".

Той розуміє його. Дає йому багато, багато грошей, купує йому нові штани, кашкета з околушками та звіздою, чобітки ті довгождані, вимріяні роками чобітки та ще й з лакерованими халявами, як у Харитонового Ілька, або іще кращі.

І тоді Володько прийде додому. Виложить на стіл цілу купу грошей і скаже: "Ось, хоча мене всі не любили, били і сварили, але візьміть собі оце все". Скаже це, а сам: "будьте здорові" — і піде собі назавше з дому. Ах, як тоді "вони" шкодуватимуть усі, що його не знали, що він усе хотів лише добре робити, а його за те завше лиш били та били… Розважає, що то він кому купить. Батькові добрі чоботи — витяжки на три карбованці. Мамі м'які, теплі на зиму виступці, щоб ноги їм не приходилось на печі гріти… Але в той час чує різкий, розбитий голос:

— А де тебе нечиста сила носить! Володьку, Володьку! А йди-но, чмано замурзана, обідати!

Мати. Знов мати. Всі мрії, ніби тінь, злиняли і розвіялись. Крути не верти, а треба злазити з горища, перед грізні очі батька, бо мати... Де там. "Вони не втримаються, щоб усього не розказати татові".

Обтер вогкі очі кулачком, і хоча кликали якусь чману, одначе він знає, що протестувати тут дарма. Устав і поліз по драбині униз.

Одначе мати нічого про Володькові вибрики не згадувала. Балачка велася навколо нових чуток, що кодують між людьми. Кажуть, нібито "німецький цар хоче воювати на руського, бо руський цар не хоче дати німецькому хліба". Дивно воно.

Володька це непокоїть: "Як то так? Один цар воює другого. Такі багаті. Всього мають досить. Буцімто й направду німецький цар не має хліба. Щось це не дуже так". Зрештою, "хай прийде він до кого-небудь та купить собі хліба". Навіть хоч би й "до нашого тата". Наш тато мають усього п'ять десятин і ще мусять їх корчувати, а й то у них є хліб. А у німецького царя ціле царство.

Між батьками з цього приводу почалась розмова, і вони, Богу дякувати, забули про "Володькові вибрики".

День Божий

Хутір Матвія розлігся попід пригірком, укритим сосновим і мішаним лісом, проти сонця, над берегом невеличкої річки Лебедівки. Джерело річки у Дермані, звідки три роки тому вибрався Матвій з родиною на п'ять десятин, що їх купив у лебедського пана, почав тут господарство. Воно-то замало... п'ять десятин, бо до того більш як половина з них ще з пнями, а з чверть під лісом, що належить острозькому жидові Таксарові. Та що вдієш? За свою працю, по часі, можна ще дещо прикупити, щоб на кожного бахура хоч по дві десятини припало, коли Бог не дастьїм більше дітей.

Купити то воно легко сказати, але купля та не з маком дається. От хоч би й ці п'ять десятин. Він же женився ще у дев'ятнадцять літ. Дитячі й парубочі літа проробив у дворі, то на чехах, а опісля гірка, гірка праця вже дома у гурті, жонатим, при батькові й братах, бо залишив йому батько у спадщину всього три чверті десятини.

Аж на старості літ, як сивий волос показався, як злисіла голова, як ціла його здоровезна колись постать почала хилитися додолу, вдалося якось зігнати отих п'ять десятинок.

Оженений уже вдруге. Перша жінка померла нагло і залишила двоє діток — Катерину і Василя. Та вже й від другої має також двоє: Володька і Хведота. Найстарша донька Катерина від смерті матері живе на хуторі у діда, а Василь пасе худобу.

Зросту Матвій великого… Постать його потужна, міцно збудована, "яких сьогодні вже немає". Робота в його руках горить. Ступить — земля гнеться. Ударить кулаком— довбні не треба. Дуб дубом мужик. Тому й начиння мусить він для себе робити по силі і по зросту. Чи то коса, грабки, вила, сокира, чи плуг — все надійне, не яка тобі тендита. Його маленька і сухенька Настя в години сварки обдаровує його такими назвами, як дуб, ведмедисько, слонисько. І все це, як нікому, личить, але Матвій все те зовсім легковажить. Йому це не дошкуляє.

Але де вже тепер та сила дівається? Меншає її та щорік убуває. Висихає якось. Багато її випили то трачка[4], то косіння, то корчунок пнів чи залізний півпудовий лом, з яким виважив на свому віку немало каміння у дерманських каменоломнях. Сивий волос завчасу поспішився. Лисина над чолом усе ширшає — розростається. Але все-таки "коли б Господь продовжив віку, то сили ще поки старчило б". А він що-небудь дітиськам припас. Десятинка-друга не зашкодила б, придалася б.

Тяжкий корчунок. Тяжко добувати той чорний кусень хлібиська. А хочеш петльованика мати, так уже добре лоба гостри. На новині то

пшеничка, дай Боже, як росте. Вилягає. Але новини тієї мало, а до того корчунок живота рве та спину трощить. Скільки-то йому в житті трапунків трапилось. Крижі зірвав — пролежав з півроку. Зашивали, гоїли, але воно то вже не те. Трачкуючи, з риштовань злетів — руку ліву у плічку вивихнув. Не вдався завчасно до лікаря, запустив, а рука криво зросталася і так залишилась нижча від правої. Сутулуватим виглядає, а це дається відчувати тепер при трачці та й при інших тяжких працях. Не "дєйствує" вже вона як слід, та й годі. Наверху просто-таки не може різати. По-третє, скажений щенюк колись укусив, мало-мало в сказину не перекинулось, докторів ще тоді "таких спеціяльних" не було, так, хвалити Бога, дід один з Раковець знайшовся і зілляччям якимсь відпоїв. А то "ночами, бувало, сказ у голову йшов".

А яке то життя було колись. Що то тепер діти наші знають? Бувало, коли "ще в гурті були", — то всю свою роботу польову й домашню — і жаття, і косінку, й оранку — все це завше ночами робилося. А день по день у дворі чи у чехів повзаєш та тягнеш грабки чи пилку, а з тим і жили свої. Тепер ось наші бахурі і хліб, і до хліба — сала шматочок, вареника якого там, по неділях пшеничника… А бувало ж… Пилки борошна, бувало, в хаті не було. Як є кусник хліба, то й добре. Натер цибулею, огірок як трапиться — покомлав і тягай далі. Як той народ видержував — Господь святий знає.

Бувало, за турецької війни… Хм… (при цьому, як сидить, то обов'язково засовається на лаві, ногу на ногу заложить і голосно носом повітря втягає). А треба знати, що зими тоді не ті, що тепер, були. Як зима, то зима…

У сімдесят сьомім та восьмім роках. (Саме тоді ягнята пас, а зимою по злотому за день до машини в двір бігав). Хліба від м'ясниць бракувало. Турецькими кукурудзяниками харчувались, карбованець — пуд. Наїсися тим пудом, коли дванадцять ротів у родині, і то самі лежні. Одна мама покійничка, я та старший Єлисей заробляли. Решта пухли на печі та гризлись, як собаки. Довго шкребеться людина, поки трохи того… у люди вишкребеться.

Воно-то й тепер. От дай, Боже, трапиться яка десятина під бокомі Не купиш — гріх. Великий гріх вчиниш, бо ще рік-два і за землею посвищи. У Сибір підуть шукати, а дітвора росте. А як його купити? Корови збудешся, залишишся з ялівкою, дітиська цілий рік без молока, а це ж, звісно вже… Веприка позбудешся, знов-таки за свіжину в святки забудь, бо хоч воно й запас у бодні деякий і є, та все-таки того не вистачить надовго. Та нічого його не вдієш. Мус є мус.

Хіба що карі лошаки продати та якісь дешевші, старші шкапини купити? Отак, аби снопа з поля стягли та заволочили ріллю. Хоча, що то — господар без доброї коняки? А мабуть, таки прийдеться це зробити. Десятина поля напевно коло п'ять соток коштуватиме. О, то напевно. На це… Та хто його, зрештою, знає. Напевно, прийдеться й корівки, та ще й обидві, загнати. Може, карбованців сто п'ятнадцять-двадцять можна буде взяти. За годовану льоху, як ще не спаде ціна… ну, може, карбованців сорок, а й то ледве. Та від заміни коней яких двадцять рубликів перепаде. А пашня цього року, відомо. Змокло все, поросло. Куди воно. Більш над півсотню ніколи не можна рахувати. До цього, як докинеш тих тридцять рубликів, які чоловік копійку до копійки складав, дітям від губ відбирав, чобота ніколи людського на нозі не мав… Як зложити це все, ну то й, може, половинка потрібного набереться. Але ж це значить до сорочки стягнутись. А де другу половину вишпортаєш? Хм… Легко сказати: двісті п'ятдесят карбованців. А попробуй їх ниньки дістати. Чекати хіба до другого року? А дітиська тим часом пухніть. Ростіть, як поросята, да картоплі. А після від такої дитини праці вимагай, сили від нього чекай. А про яку там лахманину й не згадуй. Володько он вже світить коліняками, а треба б щось дитині справити. Принаймні як між люди вилізе. Хведот то сидітиме ще пару зим на печі. От уже інша сторія з Василем. Чей же до школи лазить; ніяково, щоб дитина темною залишилася, а тутка і школа. Бог відає, де. Попотьомбай-но щодня милю туди та милю назад. Прийдеться-таки ликами запасатись та постали плести. Мусить переходити вже ту зиму і в постолах. Що подієш? Що при такій дорожнечі? І чи вистачить для такого хлопця того чобота? Де там. Аби то ще воно обережно, обачно. А тож, де тільки льоду шматок, то й ковзне. По храпі, по мокрому, після не

обшкрябає чобота, не висушить. Там шкорбне, там шпирхне, і чобіт горить. У мене он (і він гордо показував свої широконосі тяжкі, на військовий зразок, чоботиська) — у мене он третій рік чобіт, а ще дивись… Має він хоч одну лату? А там підметку підоб'ю, підлатаю і ще з рік виходить. Бувало, парубком ще був. Думаєте, бачив того чобота? Постоли. Як був який чобіт, хоронив його тільки до церкви по років п'ять одного. Тепер же… Ще рік не минув. Дивись. То закаблук відлітає, то зуби шкірить… Все на згубу, все на пропало.

Так розважає старий. Розважає, міркує та все головою покручує. Все воно, звідки не зайдеш, скрізь скупо.

Настя з Володьком пішли "до батьків", а звідти підуть на "вечірню" до монастиря. Матвій довго бавився з Хведотом, який дуже скидається на батька, "тільки такий крикун, як мати", а опісля лишив його самого в хаті, а сам пішов поле та садок оглянути.

Садок свій оглядає і рано, і ввечері, і завше, коли тільки має вільну хвилину. Знає його, як жид свою кишеню. Кожне деревце, кожний кущик, кожна врешті галузка йому знайомі. Все то його руки виплекали, все то виховали, все то обчистили, все то опорядили. Від світання до смеркання готовий він тут сидіти, але часу на те обмаль. Радо б і бджолу тут завів, та вона догляду потребує, а йому ніколи. Радіє десь глибоко в собі якоюсь особливою матвіївською радістю. Ніхто її не помічає, не помічав її, мабуть, і він сам, але радість та велика. Воно й радіти є чого.

Пригадати тільки, як то, будучи ще в гурті, зносив він з усіх усюдів дичечку до дичечки, шкілку зробив, тицяв їх там, заливав, оповивав — і от тепер полюбуйся. Пощепив сам (ото, він ще потребує там когось!), перевіз на хутір, із садівником монастирським порадився і посадив деревця по-людському. А сорти все які! Самі, можна сказати, найкращі: золоті, зелені та білі ренети. (Ці можуть довго лежати, гарно пахнуть і мають добрий збуток. Особливо зелені ренети). Опісля цеголки, цяківки червонобокі — солодкі, тарольки (ах, як пахнуть! А долежать часом до

масляної). Виноградки. (Це не яблука, а щастя. Великі — півхунта кожне). Зорі, до-вгощепи. Це все сорти зимові. Літніх яблук Матвій не садив, бо "який з того толк"? Не продаси, а засушити не встигнеш. Отак сюди-туди, облетить, поб'ється, погниє... От ще райки з літніх, та й то ці вже більше осінні. Ці вже можна й продати. Папірівки добрі. Нічого сказати, але ніякого з них толку. Дві всього і має їх Матвій у своєму садку. Грушок; як то для себе — досить. Цукрівки, варшавки, попаді. Із зимових — хунтівки та бери. О, ці два сорти. Оце грушечки. За них можна часом грошики лупнути. Всього дерев понад сотню, вже от під овочами погнулись. "Своєї фрукти доволі вже, а це ж усього кілька років". Тут вже й шкілка при саді. Садок розростеться, і він засадить цілу підсонню десятину. Пригодиться колись.

Глянеш — око радіє. Все на місці. Все виплекане. Огорожа одна чого варта, найкращі лати у лебедському лісі вибирав, навколо вишнями обсадив. І затишно для саду, і корисно. Вишні вродять і продати навіть дещо можна буде.

Так то так. Але що то з тією дітворою буде? Четверо вже їх. А хто може заручити, що й ще одно не прибуде? Хоча Мавіеві й під п'ятдесят, та "баба" його сім літ молодша. Ну, по одній десятині кожному... Що то є? Починай, кожна дитино, спочатку ту каторгу, яку прожив твій батько.

Матвій зупиняється за садом і окидає зором Суміжну нивку лебедця Григорчука. Ходять поголоски, що він її продати хоче. Думка про неї вже не виходить з Матвієвої голови, хоча ціна її, мабуть, куслива... О, куслива. Рубельків круглих з п'ять сотень закотить. Але не купити її, це значить краще не жити. Де ж то видано. Під порогом, межа в межу. Поле вироблене, вигноєне, під сонцем.

І Матвій навіть пройшовся по тій, уже зябльованій нивці, розчавлюючи тяжким чоботом більші грудки, нібито те поле вже його. Порою навіть зупинявся, щоб підняти якусь дернюку і, витрусивши її із землі, викинути на межу. Земелька свіжа, пахуча. Бабине літо по скибах поснувалось.

І коли Матвій зійшов з Григорчукової нивки й уважно зайнявся підпорою одної гілляки на щепі, що занадто гнулася під тягою овочів, у той час його поздоровив здалека хрипливий баритон чоловічого голосу.

— Помайбі, дядьку Матвію!.. Матвій піднімає голову.

— Дай-бо здоров'я! — автоматично відповів Матвій і побачив на своїм полі Григорчука. Миттю шибнула у Матвія думка: "Ага. Приходить за поле балакати, а вдає, що тільки оглядати прийшов".

Григорчукові хотілося, щоб Матвій купив його поле з таких причин: по-перше, може йому ціною краще солити, ніж кому іншому, бо "це ж під порогом". По-друге, "краще мати діло з порядним господарем, бо гой і слова додержить, і грошей, хоч, може, готових і не має, то швидше роздобуде. Бо йому й у банку, й у жида, куди не кинеться, скорше, ніж другим дадуть".

Приходом Григорчука Матвій зрадів, але "при таких оказіях чоловік має степень свою знати та бути чуйним". Він сам було не раз збирався скочити до Григорчука, та не знав, як його краще того... А тут нагода сама допомагає.

Обидва зустрілись заклопотано, руку один одному подали і байдуже по-жидівськи потиснули та почали, як то, мовляв, з погоди... "аж випогодилось, а то ж таке лило", причому Матвій не забув заявити, що у нього "геть-чисто пшениця у копах замокла і поросла. Хоч бери та й на гній кидай. А це ж уся цьогорічна надія була. Скрутно цей рік прийдеться. О, скрутно".

— Що скрутно, то скрутно. Але якось то Бог дасть, — завертає назад Григорчук... — Воно те саме в цілій окрузі, куди не глянь. Шкоди ті сльоти "дівствітельно" наробили. Геть аж шапки в півколах позеленіли. У самого мене п'ятнадцять кіп, як золото, пшениці... ну просто, можна рахувати, зігнило. А дивно, чому отой Сидір отам свого вівса не забере?

Чи то він хоче його вже заразом розкидати замість паренини, заорати та пшеницю сіяти?

— Хо-хо-хо!.. Мабуть. — Обидва коротко засміялись.

— Проходжу ото коло вашого саду і просто мене аж оскома бере... — починає Григорчук. (А це ж Матвієва слабка струна — садок. Ніби знає...) Ото садочок. Ну, я вам скажу. За пару років ви багач.

— По десять років мають оті... — похвалився Матвій.

— Дивна тут під садок земелька. Підсоння, — зауважив Григорчук.

— А як виробиш та погноїш, то росте нічого, — зм'якшував вартість земельки обережний Матвій.

— Пшеничка, знаєте, тут як родить. Ох, як тут пшеничка родить. Повірите чи ні, а оця моя десятина (тут є ще кілька сажнів лишніх, отам те заглубисько коло Харитонового рівчака, але то не рахується), їй-бо, вона... ви ж самі бачили, двадцять кіп пшениці дала. А яке зерно. Змокло... Ото-то тільки...

— Та ви і гною туди вперли, — не здавався Матвій.

— Зайво було. Я сам не розрахував. Вилягла все одно, а яка з поляглиці "польза". Я вам кажу, немає кращої, по-моєму, землі, як тут. Оця мастка глинковатка... Проти сонця. Це перва земля на пшеницю... Коли я був у москалях, то стояли ми над Волгою в казармах. В Саратовській це було губернії. Там також на пшеницю дуже зручна земля. Але то вже, відомо, кацапське оброблення. Вийде ото з тим гаком, отою западенною, як вони кажуть, сохою. Покопирсає... Тьфу! Стид — не робота. До того там оті суші. Страшні суші. А "почва", знаєте, не видержує суші. Твердіє, репає... Ото, знаєте, часом такі рівчаки порепають, що ой...

Це все оповідає Григорчук, коли обидва господарі ліньки, переступаючи ступ за ступом, ідуть до хати. Зайшли.

У хаті Хведот наробив тарараму. Повитягав усякої всячини на середину хати, понаставляв стільців, витягнув батькову шевську скриньку (бо Матвій і шевство знав. "Отак для своєї потреби"), наніс полін, дров і якусь, видно, фортецю будував.

Чоловіки сполохали його, і він, чимдужч, покинувши все — як стій, попер на піч і заліз у сам куток. А всі його причандали так і валяються серед хати.

— Отой шибеник... — каже Матвій, ховаючи все на своє місце, — Баба моя пішла до Дерманя, то ось, як бачите...

— А то, звісно, дітвора, — байдуже, сідаючи й оглядаючи скоріше стелю, ніж долівку, каже Григорчук. — Добру маєте хату... Но, пощо ви ото такі малі віконечка зробили?

— Ах, знаєте. Мене це завше непокоїть. Вікна дійсно замалі. Поласував ото, що пару карбованців дешевше обійдеться. Швагер мій на залізній дорозі служить, а коли я будувався, то воно відомо. Знаєте, як то кожна копійка дорога. А він одного разу каже: "Знаєте. Я маю готові, вирізані тахлі. Малі тільки". Подумав я, та й люди пораяли. Візьміть, кажуть. Що, що малі. І нічого не коштує, і в зимі при менших вікнах повітря у хаті не так стигне. Тепер ось каюсь... Є каяття, та нема вороття. Переробив би, але немає поки "средств" на це... На все потрібні "средства".

Спрягавши все, що було посеред хати, Матвій присів і, заложивши ногу на ногу, продовжує:

— До того думаю, що я тут довго не втримаюсь… Григорчук, що саме кисета з тютюном у руках наминав, щоб закурити, гостро і швидко кинув на Матвія оком…

— Не курите? — сказав зовсім не те, що хотів, бо ж знають усі, що Матвій ані не п'є, ані не курить…

— Ні, цього не вживаю… — і відмахнув рукою.

— Щасливий ви, Матвію, чоловік. Те куриво, то марнотратство. Пачка "коришків" отої от поганої "рибки" три копійки, а тут сюди-туди й нема.

Скрутив цигарку, викресав огню кресалом крем'яним з вареною губкою і закурив. Хведот дивиться з печі, заздрить та дивується. Він хотів би, щоб і йому з рота й з носа (особливо з носа) курився димок.

— Так як то ото кажете? — ніби ненароком згадавши щось, питає Григорчук. — Не вдержитесь? А то ж чому? Садок же ж ваш…

— Що ж, знаєте, по тому садку, коли діти ростуть і потребують грунту. Що вони з тим садком почнуть? Землі ж, ви знаєте, все меншає і меншає у нашій околиці, а людиська множаться. Ось гляньте ви на цю Лебедщину. Ще п'ять років назад… Один ліс та ліс… А що тепер? Там он Мартин засів. А Трихонові сини, як підростуть, то де дінуться? Куди підуть? Сюди? Має ось тут, у мене під вікном, дві з половиною десятини і вже одного примостить. І вже матимемо сусіда. Ну, а скажіть? Де тої землі діти наших дітей візьмуть? Ще, скажете, клапоть того Застав'я є… Що, знаєте, по тім… Я думаю…

— Воно так-то так… — перебиває Григорчук. — Та що подіяти? От ми лебедці… Мусіли ж ми викупити панську землю.

— Та я нічого не кажу…

— Чекайте-но... Бо не хватає справді місця. На днях якось... Не пам'ятаю... Позавчора, чи то в четвер, вилічували ми з сусідом, Хвещиним Паньком, скільки у нашому селі є повних грунтів. І що ви думаєте? З сорока наших господарів щось трьох чи чотирьох мають. А то вся решта отак: вісім, сім, шість, п'ять... а найбільше по дві, по дві з половиною десятини... А не купиш, не матимеш. Купляй, поки купляється і що купляється. То-то, — і чвиркнув крізь зуби просто на долівку.

— Ех, — каже Матвій. — Вам трапилась дурничка — отой ліс та млин. Той один ліс виплатить весь маєток. А млин. Скільки платить вам Волько оренди?..

— Двісті на рік... Але хіба від нього видереш ті гроші разом? Отак тоді тицьне, тоді тицьне... І чорт тим грошам знає лік... Ще коли б то не був млин громадський. Волько під'юджує кращих господарів, щоб вони не впоминалися оренди, а решта, знаєте... Що їм на тому вигорить?.. Плюне та й піде...

— Но. З цим можна порадити. Я не йму віри, щоб один жидок водив за ніс цілу громаду. Ви тільки до нього візьміться. Двісті рублів щороку дасть громаді десятину поля.

Григорчук викурив цигарку, кинув її на долівку і, трохи підвівшись, розтоптав її чоботом. Після цього сплюнув.

— Думаєте? По правді сказати, нема сьогодні за двісті рублів десятини. Але не в тім біда. Двісті рублів завше пригодиться. Але оце Волько задумав перебудувати млин. Вставляє замість коліс турбіну і нові вальці. Поки що дамо йому спокій, а після таки візьмемось... Він то вже побалакує зо старостою про купівлю того млина. Видно, корисний він йому, хоч завше лементує, що нічого з нього не має. Я то, по правді признатися, нічого б не мав проти, щоб його продати, бо що з ним при такому, як у нас, ладі почнеш. Громада, що череда овечок. Немає в ній

пастуха, то, звісно, який вже там лад. Страшить мене тільки те, що Волько виманить той млин майже задурно, а друге, що грішми покористується лише дехто... Ну, от і подивіться... Моя дурна голова не раз міркує: чому б то, думаєш, та не могла сама громада тримати той млин? Це ж вигода своя. Самі собі й за молоття платили б і став, і стависько, і гуску є де вигнати... Є й вальці, і питель, два разовики, круподерня, валюша на сукно. Все, одним словом... Хай би, думаю, вже не знаю, який був той млин, то на одного мельника та помічника вистачило б... І поправити при потребі можна було б... А то... Я вже рукою на все махнув. Бачив я, що робилось минулого року на сходці... Крику, гамору наробили, але хіба що-небудь вирішили? Де там. Кричали, дерли роти і розійшлись так на чорт-матері...

Григорчук із серцем сплюнув і засовався на лаві. Очі його загорілись, але рівновагу свою мужицьку і необхідну стриманість та діловитість розмови не тратив...

— Трудно, знаєте, сьогодні чесну людину знайти... — продовжує. — Дуже тяжко, хай йому частець. Волько, звичайно, пускає дим у вічі мужикам, і хто б то повірив, що отакий млин та не міг виробити тих двісті карбованців оренди? Але він, коли почне лементувати, та коли почне... і клянеться, і божиться... Ну, а мужик що? Плюне та й думає — чорт тебе бере, хай тебе нечиста сила слухає... і пішов собі додому. Ми викупили маєток — сто двадцять десятин, і всунули за нього двадцять чотири тисячі карбованців. Суму цю ми вичавили зо своїх власних животів та мозолів і животів наших дітей. Казали, за ліс виберемо. Млин он які "доходи" дасть... А тепер піди його, пошукай ті доходи. Так само і з лісом. За десять тисяч такий ліс продали... Та це ж треба... (Григорчук знов поліз до кишені за кисетом з "рибкою"). Я не знаю... Це треба найдурніших людей на світі. Але що ви зробите?.. Скільки то наші главарі попоїздили до острозьких Таксарів, щоб таки умудритись таку соснину, кажуть, двадцять п'ять тисяч дерев без дубини, отако за марно віддати... Тьху!.. і, помовчавши, ладить кресало з губкою та додає:

— Ну, Таксар то вижене грошиська. Що вижене, то вже вижене...

Саме увійшов Василь. Він щойно пригнав корови, поприв'язував їх до ясел ланцюгами і прийшов оце до хати. Григорчук поздоровив його як дорослого, "дайбоздоров'я", і подав навіть руку. Матвій при цій нагоді заявив, що це його найстарший і що він уже "у третю групу" ходить. Ось по тижневі і наука розпочнеться... Кепсько буде, та прийдеться обходитись. От худоба... Як його, не знаю... того...

— Ви маєте ще ту вигоду, що хоч є куди худобину вигнати, — сказав Григорчук.

— Воно то так. Особливо з весни та восени. В літі так само не дуже... Ні, ні... Тепер вже не дуже то, як бувало. Скрізь око дозорливе, і навіть на зрубах вже не так, як колись... Навесні та восени у верболозах та болотах... Але оце на днях мало-мало не трапилось нещастя. Корова загрузла в болоті і ледве витягли.

— То-то-то! Чув про це, чув! — підбадьорився Григорчук. — Оповідали наші лебедці...

— Ото-то! Ваші лебедці й витягнути її допомогли мені, дякувати їм. А коровисько чимала. Моє щастя, що можу хоч худобу плекати, а то б... Але що то воно за декілька літ буде? От питання. Подумайте тільки, що тут було ще недавно, ще першого року, як я сюди перебрався, при старому мельникові. Усе, як глянути, стависько... Хто захоче, їдь, коси, бери, паси худобу. А піди тепер... Я сам хочу вже взяти у мельника в оренду на п'ять літ оті верболози на клину коло калюжі. Думаю: викорчує чоловік, а п'ять літ сіно братиму. Воно-то сіно там спочатку абияке. Осока, лепеха та очерет, але по парі років, думаю, вибавиться... А для рогатої худоби це, хо-хо-хо, як піде в зимі...

— Василю! — звернувся Матвій до Василя. Звернувся, ніяково мнучись... — Принеси-но там дещо... Василь, видно, зрозумів, а Матвій продовжує:

— Ото, знаєте, добро було зо старим мельником. Хоча чех, а все-таки порядна з нього була людина, не то що теперішній. Цей — борони Боже, щоб худоба на його луг чи стависько "шлапнула". "Не шлапай то"… Воно то й добре, знаєте. Порядок мусить бути. Пригадую собі, як прийшли до нас ті чехи. Боже, що то за бідачиська були. Ні кола, ні двора. Голі, як цигани, поприходили.

Повірте, що отой Дус на Борщівці, що сьогодні у фаетонах їздить, а синів інженерами та дохторами поробив, прийшов зо стома карбованцями в кишені з Моравщини, злабудав собі серед Бущенського лісу (там ліс ще тоді такий був, що Господи). Отож поставив собі серед лісу халабуду з круглячків… А тепер у нього фаєтони та двадцять тисяч золота у банку… От, що то значить порядок. Тепер у нього тридцять десятин землі. У самого старого. Синам землі не треба. Але чи повірите, що платив він по двадцять два рублі за десятину? Я не кепкую з вас. На Бущенщині була земля з лісом (сосни двома охватами не охопиш) по дванадцять карбованців, от як живу. і думаєте, що хто з наших мужиків купив тоді хоч одну десятину? Крім небіжчика Хведора, Михалкового батька, котрого син сьогодні господар, ні один. Ее, каже: "Нащо вона мені? Що я з тим лісом? Свого грунту хватить, а діти виростуть — світ великий". От як розважали, і то не бий. і то не розложи такого драба, та не всип йому п'ятдесят таких, щоб до смерті чухався. А чехи, ті в Сибір їхали, їх виписав цар, щоб культуру ввели. А на що їм та культура в Сибірі, коли ось тут така даровизна трапилась. Побачили і все забрали. Загарбали дочиста. Усі оті колонії — Борщівка, Озірко, Гільче, все то на таких землях осіло, і сьогодні вони пани. Сьогодні вони палати будують, у фаєтонах їздять… Де я свою силу подів? Не у них? Не на них затратив? Не для їх збагачення? А чи не міг мій батько також десятинок двадцять мені припасти, як оце зробив Хведор? Міг би. Та не хотів. Пив, шлявся по бабах, гуляв, матір окрадав і все до шинку відносив. Ось такий мужик. Ось такий у нього порядок, толк…

Увійшов Василь. Він приніс пляшку горілки (на всяку оказію припасену) та кусисько старого, пересоленого, аж пожовклого, грубого салиська. Є чарка, є закуска. Григорчук оком на все либнув і запакав

швидко цигарку та ніяково, ніби йому чогось соромно стало, засовався на лаві. Вичував, мабуть, інстинктом (і разом боявся, щоб не втекла все-таки чарка), що то на нього облаву робиться, намагався щось ніби протестувати:

— Та… знаєте… Воно якось… Це зовсім того… — а, все-таки… — І не знаходить слів, щоб висловитись.

— Вже вибачайте, — каже Матвій. — Баби моєї немає дома, а вона те все припекла б, може, смаженю яку б…

— О, що ви, що! Господи! Та й цього доволі. Для такого гостя… Господи…

— У нас гості не дуже пороги оббивають…

— Звісно, на хуторі…

— Ну, так заживайте… — і Матвій дебелою, порепаною, мозолистою рукою підсовує гостеві чарку… Підсовує незграбно. Чарку налив щиро (від щирого серця), горілка переливається і хлюпається на настільник…

— Еее, — протестує Григорчук. — Еее, дядьку Матвію… Так не годиться. Первий хазяїн…

— Ні. Я чоловік тверезий, — розводить руками господар. І при цьому головою та виразом обличчя намагається пояснити, який то він "чоловік тверезий". А вираз страждальний, відразливий, ніби та горілка вже в його роті та горлі пече смертельно.

— Повірте, — каже, — що не можу. Тридцять літ не п'ю. Парубкував, не пив… От, не такий, знаєте, характер. Противиться. Ото часом присилують. Вип'єм. Все виблюю на другий день. Характер такий.

Випийте, випийте, сусіде, і все... та закусіть. От уже й вечір незабаром. Шкода, що старої немає...

— Ну, — згоджується Григорчук. — Як не можна, то не можна. Є такі характери. Не приймає, і годі... Так, дайбоздоров'я!..

— Пийте на здоров'я.

Григорчук правою рукою бере чарку, хвильку тримає її, оповідаючи, що "давно вже мав нагоду, а лишень позавчора, якось зійшлись було"... лівою рукою витер свої рідкі рижуваті вуса, а тоді аж за одним хилом перелляв чарку в рот. Скривився — жахливо, головою похитав і здорово крякнув.

— Міцна каналія... — сказав.

— Ну, то ще й на другу ногу, просю... — говорить Матвій...

— Ее, тоді вже й додому не долізу. Що ви хочете, щоб заночував тут?..

— І щоб то... Від одної чарки? Ну, годі... Випийте. А як і заночувати. Діти малі за вами не плачуть, а місце у нас знайдеться. Ось хутко й стара вернеться... Ну, на здоров'ячко... Випийте...

Увесь цей час Григорчук чекав і не піддавався, хоча йому, мабуть, більше хотілося закусити неприємний горілчаний смак, ніж випити. Одначе все-таки випив ще одну чарку, а тоді щойно закусив, похваливши, розуміється, добре старе салисько.

Матвій же все поривається спомини свої оповідати. При тому підкраює та підкраює хліба, сала, підсовує огірки.

— Так ото, знаєте, куме… — невідомо, чому Матвій назвав Григорчука кумом, — оті ото чехи… Вони нас ограбували, так… Але вони нас і розуму навчили. От ми тепер бідкаємось, де воно худобу пасти… Але коли ще я був пастухом, то отам, де тепер такі розкішні колонії з садами та хмельницями, все одні ліси а пустарі були. Попасу для худоби… Куди не кинь оком, ліс, галява, знов ліс… Вовки одні панували. Дерево ж яке було! Хто його з'їв, то просто диво дивне… А все сталося за чотири десятки літ… Але ви їжте… Вечір уже хутко. Не церемоньтесь… А щоб то було, приміром, мойому батькові там на Тимошівщині захопити десяток-другий десятин, коли сам "управляющий" графині Андрейової казав, бувало: "Антон! Купуйте землю. Зробим гешефт. Не прийдеться вам більше, як по десятці… Їйбо"… — "Го, — каже батько. — На чорта мені та земля. Я й своїй не дам ради". Тьху, бодай тебе нечиста мати взяла. І то не бий… А що він мав "теї своєї"? Дванадцять не сповна наділу після панщини, на які вже було їх трьох братів. Мій же батько мав сам чотирьох хлопів. Один з дядьків помер, один довго льокаєм у пана Сангушки "состояв", а на старість паню якусь приволік, фраків усяких, лакованих штиблєтів, годинників з ланцюжками і відкраяв половину грунту. Думав, пануватиме… Еге… Допанувався. Хутко штиблєти на постоли зміняв, а фраки, так, мабуть, до цього часу "муль" жере в скрині… А не бійсь, різун його-ма… Не бійсь, не прикупив замість фраків зайвої десятини… Тепер діти його чавляться, як оселедці в бочці… От які то наші батьки були. Бо не було кому бити або, може, вже панщина занадто їх забила… Нема в нашій Росєї порядку. Нема й не було… Чехи через губу землю хапали, а наш мужик репаний, коли дістав той "наділ", то так і заскоруз. Батько он наш. Три десятини на штирьох полишив. Не дурно ми, дітвора, й голодувати мусіли. Беріть, беріть… частуйтеся… Ще чарочку. Бог, звісно, тройцю любить… Ну, сусіде… Прошу, прошу…

І тут ще підлив. Григорчук випив. Матвій розчервонівся і, хоча сам не пив, мабуть, від одного захоплення сп'янів. Очі блиснули, рухи довжезних рук стали розкіші і швидші. Кулак не раз пристукнув по ляді стола, аж чарка, сало й огірки підстрибували… Григорчук уже слухати

не хотів, а рвався сам щось оповісти. Одначе Матвій поки що далі тримає слово.

— Так ото є… Дістали ми четверо три десятини. Поки виросли, голодали, чужі ягнята, телята пасли, а потім у найми в каторгу до панів та чехів пішли. Щойно з п'яти пальців, праці рук своїх, вісім десятин докупили, хоча платили вже по сто карбованців. Легко воно тепер сказати. Он чех Дус, як дістав тридцять десятин, так і внук його ще тридцять матиме, бо то легко з капіталом докупляти. До того землі вони не ділять, а прикупляють, або йдуть між люди і вчаться, або якого ремесла, або на дохторів, чи інженерів. Не то, що ми. Три десятини на клапті шматуємо і тиснемось на них. А що з трьох десятин прикупиш… Звісно…

І Матвій хльостко, злісно спльовує… — Треба хіба так працювати, як я працював, що витягав собі кишки і руки, що спину поломав. А чи зажив чого в життю? Цигарки не викурив. Чарки горілки не випив. Чобота "порадочного" не зносив. Тепер он встанеш рано, так з постелі не можна стягнутись. А яка була сила! Був, як бик, здоровий! Десять пудів — мішки носив і не чув нічого…

— Усе зїли оті криваві п'ять десятин, які ось тепер маю. Ну, але ще чарочку, на здоров'я… Старої от щось довго нема…

Випив… Григорчук вчепився напідпитку до Матвія, щоб і він випив. Матвій дав себе зломити і також випив, але забожився, що більше не буде, мовляв, "характер такий". Григорчук згодився…

— Так, так, — каже Матвій. Він захоплюється своїм просторікуванням. Всі, хто знає його, знають, що з Матвієм балачка може тільки "сурйозна" бути. Жартів Матвій не любить, а коли й жартував, то невміло. "Характер" і тут, видно, противився…

— Батькам дурниця в руки лізла — не брали. Тепер от, що хоч, роби. Завше я плачусь на батька і буду плакатись. Бити не було кому, а треба було бити. А що буде от ще через пару років. Згадаєте моє слово, що, може, тисячі платитимуть, та землі не буде.

— Війна прийде… — перебив Григорчук. — Мусить війна прийти. Переб'ють з половину і знову землі, скільки хоч. На що ж Бог і війну дав…

— А щоб ви думали. Війна потрібна, їй-бо…

— От у мене три хлопці. Коли я їм тепер не прикуплю землі, то вони хоч і раді б опісля прикупити, то не прикуплять, бо не буде де. Де його прикупиш? Ну, скажіть, де? Он уже ходять поголоски, що Застав'я хутко ділитимуть. Ваші лебедці свою землю вже викупили. Тут уже кінець… Дерманці за один день викупили б, та пан ще якось тримається, не продає. А як і продаватиме, то що там тої землі… Ковтнуть, як суницю…

Матвій безнадійно махнув рукою і посунувся ближче до Григорчука. Хведот шморгнув на печі носом, і то так голосно, що аж батько звернув на нього увагу…

— Їсти вже, мабуть, хочеш?..

Хведот нічого на це не сказав, лише страшно засоромився, підтер кулаком бруднізного носа і поліз далі на піч. Матвій відложив півкусня хліба, відрізав крихітний шматочок сала і подав те на піч малому. Той узяв і, сховавшись, мов курча, щоб ніхто не бачив, десь там собі тихенько, без найменшого згуку, їв…

— Нє, — сказав Матвій, присівши до столу, і то сказав якось вперто, рішуче, наперекір всьому, ніби його хтось у чому довго вмовляв, а він все-таки не згодився.

— Нє!.. Мушу я кудись звідси вимандрувати. Росєя велика. Безліч у ній землі… Степи, пущі непроходимі, а тут ось тиснемось один на одному. Та зрештою не треба вже й Росєї… Он у нас на Волині… Он туди на Крем'янеччині… Гой, гой! Там ще "імєній", Господи… Оце я думав та думав і вирішив; пощу. Ще цеї зими кудись поїду. Спробую щастя. Перепродам… Земля такий крам, що ціна його росте не по днях, а годинах… Біда от, зайвого гроша нема… І скрута "вобче" на нього тепер. Нема, та й годі. Але ви таки нічого ані не п'єте, не їсте… Вибачайте… Отак за розмовою та й забуваю. Прошу, прошу… Випийте… Частуйтесь…

— Не турбуйтеся… Я вже себе не того… — і при цьому вихилив чарку….крякнув, але вже значно поміркованіше, ніж спочатку, закусив.

— То ви, кажете, землі шукати думаєте?

— Прийдеться, — розводить руками Матвій. — Що поробите?

— Ну-о-о! Воно то "покамісць" і в нас можна ще прикупити…

— Щось я ніде не чув… Застав'я?.. Куплю… Там ще можна буде…

— А ось мені трапляється у Лебедях дві десятини. Правда. Не дуже то того… Земля неважна. Щоб родила, треба ще на ній пособкати. Мочар, знаєте, але при хаті і — думаю, що вдасться її трохи осушити. Но, те саме, що й у вас. Гроші на перешкоді… Нема гроша… То ж то воно.

— Гм… Що нема, то нема, — помовчавши, проговорив Матвій. — Я то себе дуже зле… Дуже зле почуваю…

— А я… Я вже дійшов до того, що хочу десятину поля продати…

— Та невже? — здивувався Матвій. Але зараз же зробив байдужий вигляд.

— Отак, як бачите... Мушу. і то найкращу десятину. Оцю, що коло вас за садком, — це "за садком" виговорив з притиском і головою в ту сторону кивнув. — Найкраща, їй-бо, десятина. Ото тільки й продаю, що нужда, та вона трохи, признатися, далеко від Лебедів. А я собі міркую, що і вам варто над цим подумати...

— Та я-то цю штуку вже чув, — каже Матвій, забувши, що перед хвилею виявив було таке здивування, ніби це для нього бозна-яка новина. — Чув, знаєте, і думав, Але дума і є думою, коли свистить у кишені. Що, зрештою, мені та одна десятина поможе... А стягатися до сорочки. Дітей морити голодом.

— Ее, не кажіть такого. Якось то Бог та дасть. Не кажіть. Одна десятина, та ще при свойому, межа в межу. О, не кажіть. Це допоможе багато.

— Правда воно-то правда... Але за грошем, то воно тепер дуже... Самі знаєте — скрута. А як ви того... з ціною?

— Ціна? — поставив Григорчук величезний знак запиту, торкнувшись цього делікатного питання. — Ціна... Та як? Як і в людей. Звичайно, зійдемось по-людськи. Я ж знаю вас, а ви мене. Здається, вам не первина в таких речах...

— Ох, не первина, не первина. Боками купня вилазить. Цілий вік тільки те й робиш, що купуєш, і нічого з того не дивиться...

— Я-то, знаєте... Бачите, я просто міняю, чи, либонь, хочу змінити. Тут десятина, а там дві... Але ті дві, знаю, не вистануть за цю одну, ото лишень, що при домі. Надія ще, що при добрій волі дасться таки з неї щось зробити, до чогось дійти. Он наш Мирон мав таку саме мочар, а тепер підіть — поле, як щастя. П'ятсот сімдесят рублів коштуватимуть ті десятини. Грошенята, правда, грубі... А поле абияке. До врожаю найменше років п'ять прийдеться чекати. Думаю, що моя оця десятина

не буде видаватись дорогою, коли воно й погноєна, і як слід вироблена. Сій лишень пшеничку і радій, як ростиме, та засіки на зерно готуй... Ось вона якраз перезябльована. Навесні приволочити бороною, пересипати і сіяти ячмінь. На зарік можна лишити парениною, а там знов пшениця... Та це, до того при вашому. Вам просто-таки не випадало б упустити її, а з вами мені краще, ніж з іншими, діло мати. З порядним господарем порядний гешефт. Це вже відомо. Це ж все одно, що капітал, та ще й при купі. Мене питав уже й Харитон. Питав і Михалко. А я кажу: ні, наперід мушу з Матвієм поговорити. Мушу його запитати, як і що він. Не візьме, то вже якось то буде. Ну, отже, як ви думаєте?

Матвій глибокодумно мовчить. Сидить на лаві. Одна рука за пазухою, друга на столі. Очі впер у долівку, в одну якусь точку і з натугою мовчить. М'язи обличчя, особливо уст, час від часу корчаться в якусь болючу гримасу. Чоло зрізане глибокими двома на всю ширину зморшками і двома меншими, над бровами. Вигляд впертий, але нерішучий. Григорчук кладе у рот шматок хліба з салом і лишень зрідка поглядає на Матвія. Він проявляє якийсь скритий, глибокий острах, бо хоч за десятину питали і Харитон, і Михалко, але такого покупця, як Матвій, він не знайде. Він навіть готовий деякі незначні уступки поробити...

— Не знаю... — виговорив по довшій надумі, глибоко й хрипливо зітхнувши, Матвій. — Тяжко мені... — і покрутив головою. — Боюся, що от-от продаж Застав'я проголосять. Там за ті гроші удвоє можна б купити. А що робитиму, як з вами зв'яжуся? Ні. Таки правду сказати, мені дуже тяжко. А все-таки... Як ваша ціна?

— Шкури не здеру. Християнин же я. Думаю, що вам не першина чути, які ціни на такі куски. Он Красовський купив при свому, заплатив п'ять сотень двадцять. У Лебедях наш Олійник заплатив п'ятсот. Гадаю, що і для вас не буде кривдою, коли скажу: п'ять катеринок. Ну? Воно-то багато здається, але як розважити... Що? Подумати тільки, яка земля. Підсоння, новина, вигноєна, вироблена, без пнів. Ну?

Матвієві це несподіванкою не могло бути. Він, знаючи в цьому толк, розумів, що дешевше такої землі йому ніхто не продасть. Він підлив чарку, підсунув її гостеві і, подумавши, сказав:

— Подумаю. Випийте-но ще одну. Але все-таки мені трудно, дуже трудно. Де його чоловік сьогодні таку суму візьме? Подумати тільки, що п'ять літ тому все моє господарство, що маю сьогодні, стільки коштувало. Зрештою, ви знаєте, з ким маєте діло. Справу я знаю. Знаю, що зайвого ви не сказали. А як з запродажною та купчою? Чи не взяли б ви те все на себе?

Григорчук почухав потилицю.

— От, коли б ви, дядьку Матвію, бачили, за що я втелющив п'ятсот і сімдесят. Насміялися б, їй-бо… Як будете в Лебедях, навмисне вам покажу. Дві десятини, кажете? Але Христом-Богом клянусь, що вони не варті цієї одної. От не гріх, що божусь. Я вас люблю і поважаю. Роки ми от сусідами, а один одному кривди на гріш не вчинили. А це все, каже, за людиною. Так і буде. Запродажну і купчу беру на себе… Ну? Що?

Матвій знов таки відповів не зараз і не просто.

— Як надумаюсь, то скажу. Не радився ще зо старою. Не по силі, знаєте, це мені… Повірте, — не по силі… Стягнувшись до сорочки, можу ту половину зібрати… Ну, а друга?..

— Є гроші, як каже чех. "У банце сов пенізе".

— Це-то я і без чеха знаю. Але думаєте, що у "банце", то отак і дадуть і що туди не треба віддавати?

— Вам дадуть. На чотири проценти дадуть. Цілу півтисячу дадуть.

— О, ні. У дерманському банку, по їх закону, можу сотню дістати. Не знаю, чи у вашому лебедському можна б що…

— Цього-то вже не знаю… У нас, настільки пам'ять мене не милить, можуть позичити тільки пайщики… Так, здається… Але я думаю, що у дерманському вам напевно півсотню зайвих дадуть. Ну, а решту вже хоч-не-хоч, а треба буде до жидка звернутись…

Це останнє вимовив Григорчук якось непевно, з острахом і приниженим голосом, ніби боячись цим образити кого… Матвій все-таки великої на це уваги не звернув. Він міцно, широкою, мозолистою долонею розтирав зморшки свого чола, ніби хотів зачавити під ними важку свою думу.

— Цц… — цмокнув він, а опісля ще раз цмокнув. — Над цим треба помізкувати.

З печі виглядає Хведот. Ніс його обсмарований чимсь чорним. Сидить він тихо і терпеливо. На запічку скромно примостився Василь. Він думає: "І знов ходитиму зиму до школи без чобіт… Пасеш, пасеш ті корови, а що з того маєш?"… На згадку, що прийдеться покинути свою найкращу привабливу мрію про чоботи зі стоячими халявами — "бутилками", настрій його глибоко і нагальне падає. "Так уже ті постоли обридли"…

На цім розмова про землю й закінчилась. Горілки в пляшці меншало, а разом збільшувалися гутірки та просторікування… Звичайно, заговорили про війну. Матвій зловіщі свої сни пригадав і сотий раз їх розказав.

Григорчук на філософію не майстер, але Матвія слухає радо. Розмову свою ввесь час вели навколо справ "сурйозних". Ніколи було їм бавитись у жарти. "Життя чавить", — казав Матвій. — "Той герой, хто з-під теї чавухи хоч з одним цілим ребром вилізе"… Та ще "аби люди Бога не

гнівили. Без Бога мужик порожнеча. Як ото клуня без снопів чи засіки без зерна"...

Почало сутеніти, і мужики розпрощалися. Матвій без верхньої одежі і без шапки провів гостя аж до дорожини, що бігла з Дерманя до Лебедів повз його хутір, пообіцяв, що "на днях сам до вас заскочу, а там бачитимем... А Харитона вже сюди не мішайте, якось-то й самі цю справу закінчимо".

Тьма по землі стелилася. На хуторі глибока тиша і спокій. Небо чисте, передосіннє, дзвінке. З млина чути плескіт колеса. та лятатання ківша. Садок, обнизаний рясно овочами, дрімає непорушно, ніби закохана в свою будучу дитину, перший раз вагітна молода жінка.

За річкою, на дерманському боці, під Заставською сосниною чути форкання коней. Це ночліжани по скошених уже сіножатях розкошують. Видно під сосниною велику заграву багаття, і густий тяжкий хвіст диму довжелезною летючою вуаллю простягнувся геть далеко над лугом, сягаючи аж до лебедського порубу і зникаючи десь там у Михалковій дебрі. По хвилині задзвеніла ночліжанська пісня. Вона знялась, мов чайка, з болот та низів і, прорвавшись під згучне небо, відбилась від нього та дрібним рокотом розсипалась на тисячу реготливих тонів по цілій щироті долини.

"Світе тихий..."

Матвій ще раз обходить свій садок. Дещо поправити треба, яку там занадто обтяжену гілку певніше підперти. "Підпора, здається, і міцна, а дивись, різал-ма', як зігнуло", — говорить він вголос. Підпирає, крекче.

— Коли б його, Бог дав, продати ту овоч як слід... А грошиськів треба. Ой, треба-треба!.. — Підпер, постояв. — Ну, ця вже одна пудиків тридцять дасть, — розважає, обтирає об штани руки і простує до клуні. По дорозі піднімає кілька яблук, що попались під ноги, ховає їх до

кишені. У клуні "проклята курка знов намервила на току", але ніяково поночі порядкувати, хоча Матвій "терпіти не може, як ото всюди свинство таке"... Чекай. Дістанеться і Насті. "Казав їй сотню раз: не пускай до клуні курей! Ні, баба бабою. Різал-ма".

До хліва зайшов: "Що то лошаки поробляють". А вони собі спокійно стоять, побрязкують ланцюгами об жолоб та з-за драбини суху конюшину посмикають. "Гі-гі-гі-аааai!", — обзиваються "лошаки"...

— Ну, ну, орлята, — поплескує Матвій їх товсті зади. — Жуйте, жуйте. Завтра в плужок. А сіль ви маєте? — заглянув у жолоб. — Ннно! Солі ще досить. Стане.

Глянув під корови: "Трасця-йома, а під коровами така баюра". Манька вся в болоті, але їй байдуже. Лежить собі й почмикує в темноті. Засвітив ліхтар, на вишки поліз, вівсяниці старої, минулорічної пару в'язок скинув і розтрусив під коровами.

А після цього задмухав ліхтар і пішов до хати. Василь уже встиг маленьку нафтову лампочку засвітити. Вона соромливо на коминку притаїлась, але безсоромно коптіла...

— Гасу, мабуть, нема в лямпі, — зауважує Матвій.

— Ні, я налив.

— А чого ж так чадить? Прикрути! Шкло розбили. Трясця-ма, нічого тобі на господарстві не вдержиться.

— Шкло розбив Володько. Взяв, трубів, трубів, аж тріснуло.

— Коли б ту стару одлушпачив добре, то вона за вами пригляділа б... — сказав Матвій і після цього затягнув тенорком:

— Іїї-її-же, Херувіїїми. Таааайно… образующе…

Співаючи розглянувся, підійшов до столу, перехрестився розмашним, твердим хрестом до ікон. Ікон багато. Все старосвітські, все з Почаєва нанесені. Перед Богом-Саваофом Освітив лампадку, при чому довго м'явся з гнотом, що втопився в оливі, а грубі, репані Матвієві пальці не були настільки спритні, щоб виловити його звідтіль.

І коли загорілась лампадка, Матвій підійшов до коминка і між "Херувимською" загасив коптячу лампадку. Після цього в хаті стало півтемно, лише старі закопчені обличчя святих та насуплене чоло Бога-Саваофа, облиті червонастим світлом, творили ввесь зміст цього сутінку.

Василь, який довго слухав батьківських співів, нарешті не витерпів і, коли батько перейшов на "Світе тихий", підтягнув і собі за старим, тремтячим нечистим дискантиком. Батько нічого не сказав, навіть не звернув на це уваги, ніби нічого не сталось. Вони проспівали ще і "Блажен муж", і "Єгда славнії ученици", про Юду злочестивого, що за тридцять срібняків "беззаконним суддям тебе праведного судію-ю-ю-уу прєдадє…".

А ніч темна і безмісячна…

Місяць зійде щойно аж по півночі, бо вже давно звернуло з підповні. Хутір дбайливо огорнутий, окутаний гострuватою передосінньою пітьмою. Клекіт млина термосить пітьму, а вона чіпляє тендітні зірки, що зриваються і стрімко линуть десь на заставську соснину. Грубий костистий туман поплівся лугом. Похилені верби і верболози нанизують росисті намиста і не то плачуть, не то радіють.

Між млином і хутором з ліхтарнею в руках, ведучи за руку засапаного і перетомленого Володька, вертається "від своїх" Настя. Ліхтар взяла вона у свого брата Макара, що служить "в кондукторах" на чугунці, тому має одну шибку зелену, дві білі й одну червону.

Довжелезні два вуси освітленого туману тягла за собою ця квола жінка. Володько ледве дріботить ноженятами, але навіть на одну хвилю не вгамує своєї цікавості і засипає матір питаннями: і нащо ми так далеко вибралися з Дерманя? Там є стільки хлопців, там має цілий день з ким бавитись…

Але хіба мати знає, нащо? Знає лише Бог святий та батько. і стара, взагалі… Що вона буде відповідати? А Володько геть-чисто оповів: і як, коли мати "у своїх" сиділи, він зустрівся з Андрієм, Хведотом Кухдоським та Трихоновим Архипом… Як вони спочатку оглянули один одного. Всі заздростили, що Володько має лакеровану рем'яну попругу з бляхою та орлом. А опісля вони пішли в лішник. Шукали там горіхів, клали вогонь, пекли яблука, стріляли пареними лісковими дубцями і розповідали байки. При цім Володько встиг уже переповістя декілька з них матері. Опісля вони були в каменоломнях, збирали там мушлі, копали гончарську глину й ліпили з неї горшки, полумиски, ступки, коліщата, молотки.

А опісля прийшов Мехтод, і почали бавитися в ковалів. Мехтод вічно в коваля бавиться. Він має на городі дуплаву дичку-грушу і в ній повно крем'яних молотів, сокир, ножів. Все це Мехтод на валах назбирав. Сьогодні бив Ольгу за те, що вона хотіла зо мною в шинок бавитись. Ми робили шинок у Трихоновому бузнику… Там баба Домаха свою квочку навесні тримала, але її заклював шуліка. А Мехтод каже:

"Не йдіть туди". — "Чому?" — кажу. — "Там був мрець…" — "Який?" — "Квочку там шуліка забив. Принесіть мені кусок заліза на колесо…" А залізо ми з порохні робили… Ольга каже: "Я хочу бавитися з Володьком у шинок". А Мехтод зірвався і трісь-трісь Ольгу по плечах… А Ольга йому каже: "Халєра ти, халєра ти, халєра ти…" Три рази йому сказала: халєра ти. А до того Ольга сховала найкращу Мехтодову скремейду.

— А що то таке скремейда?.. — питає мати. Володько відповів не відразу. Він насамперед дуже здивований: як то так, мати не знають, що то є скремейда? Про це повинні всі люди знати…

— То палиця така з кривулькою на кінці. Нею їздять, або верхи, або женуть перед собою. Кривулька вичовгається і дуже гладенька. Наші хлопці мають по п'ять-шість скремейд. Я купив собі два у Мехтода і дав йому за це десять карбованців.

— Де ж ти взяв тих карбованців? — знов отой матірний осоружний запит. Володько аж гримнув…

— За гроші у нас є мушлі. Знаєте? За них у нас можна купити все. Навіть Архип мусів продати свого нового кашкета, бо потребував грошей на скремейду. Він свою поторощив на шкандибанню. Але Трихон прийшов до Мехтодового батька і привів за вухо Архипа: "Кому віддав кашкета? Говори!.." А Мехтод злякався і каже: "Я купив". — "А різун в твою мать, — каже Панько. — Віддай Архипові кашкета". А в тому кашкеті Мехтод тримав свою "казну". Поставив у старому вулику під повіткою, і миша проїла у ньому велике дзюрище. Ну, дісталося ж і Мехтодові, й Архипові. Кашкета Христя залатала, а Архипа ми звемо лисим, бо латка на кашкеті не така чорна, як кашкет…

— Ну, ну, — знов втручається мати. — Щоб там часом і тобі не дісталось.

І за що, Боже мій, має дістати? Це дивує Володька настільки, що він взагалі перестає розказувати. Він лишень думає. Ввесь час, коли мати сидить у "своїх" — у діда або у дядьків, Володько бавиться… Йому там приємно. Він не раз так захоплюється грою, що забуває за сніданок, обід і вечерю. Горіхи, грушки, яблука визволяють його від неприємного обов'язку — обіду. Він, по-перше, не любить товариства дорослих, по-друге, він за один недільний день набереться вражінь на цілий тиждень хутірного життя. Що він любить робити з дорослими, це "йти до монастиря на вечірню". Це роблять з початком осені цілий рік до пізньої весни. Для цього збираються великою юрбою старші, і молодші, і зовсім малі… лише без тих, що не можуть встигнути йти зо всіма. При цьому завше весело, багато сміху, багато пригод. Вертаючись назад уночі, йдуть здебільша Ляшовим займищем, в котрому ростуть величезні

берези, дуби, гарні гриби й ліскові кущі. Господар цього займища був страшний гультяй, пияка, а скінчив тим, що одного разу знайшли його на горищі, де підчепився посторонком до бантини. Після цього, розказують, що не раз і не два бачили страшного вішальника Ляша з посторонком на шиї, з висолопленим язиком та вилупленими очима, як він стояв на стежці і лякав, щоб через його займище не ходили, і як тоді, йдучи на "вечірню", не збиратися цілою юрбою?

Володько ж любить йти на вечірню не тому, що йшли юрбою, бо все одно з вечірні треба було розлучитись з усіма та йти на хутір. Любить він саму вечірню відправу і взагалі монастир. Стара будова, старезні, погризені часом мури, висока дзвіниця з широкою залізною брамою, широчезні смереки, якими бозна відколи висаджені монастирські алеї — все це наводить на Володька особливий якийсь, відмінний від щоденного настрій. Він любить, коли вже западе сонце, бути на монастирському подвір'ї і слухати, як шумлять над головою смереки, обвішені довгими шишками. Ш-ш-ш-ш!.. Ш-ш-ш-ш!.. Шумлять вони безконечно і завше, навіть при цілковитій тиші безвітря. Люди сходяться на вечірню, гомонять. Починає бамкати дзвін

Здається, звуки його, ніби тяжезні краплі чогось теплого, поволі капають на землю, що жадібно їх втягає... І малий Володько задирає високо-високо голову, так що йому злітає назад кашкет, і намагається пізнати, звідки саме бамкає той дзвін. Йому до того стає гарно і радісно, що аж хочеться крикнути, і він зробив би це, але ж тут не ліс і не луг. Навколо повно людей. Засміють.

Тут також любить швендятись Володько, для нього тут стільки цікавого, щось почує, когось побачить. Але він переважно самий, і його люблять зачепити та покпитися з нього старші хлопці. "Ей, ти, малий. Як ти звешся?" Володько, розуміється, мовчить. "Що, ти німий? Ходи-но, я тебе вихарашаю[5]..." — Володько ні звука, і хоча він добре знає, що вони нічого йому не зроблять, однак усе-таки краще йти геть від таких. Він краще йде до церкви.

У церкві тихо і півтемно. Ченці поволі, урочисто, то сюди, то туди борсаються у своїх довгих, темних одягах, там-то, там попід стінами блимають окремі барвисті світелка, там далі перед іконостасом стоять і палають густо втикані свічами великі свічники, перед Тайною вечерею, що над царськими вратами, блимає, погойдуючись, червоне світло великої позолоченої лампадки.

Володько знаходить між людьми свою маму, що завжди приходить скорше, щоб застати своє улюблене місце біля парапету під великим образом святого Федора князя Острозького, і тут він залишається. Тут дійсно приємно стояти. Все спереду видно, на парапеті горять рясно рядочком свічі і освітлюють похмуре обличчя святого князя. В образі того святого знаходиться частина його мощей, здається, ніготь з ноги, і тому всі цілують його якраз у ту ногу.

Молитися в церкві Володько не може. Для нього тут занадто багато цікавого, щоб він міг зосередитись для молитви. І товстючі з височезними вікниськами стіни, і малюнки святих на них, і візерунки всілякі, і позолота, і ченці у високих клобуках, і учні учительської семінарії в дуже гарних одягах, що стоять густо на правому крилосі і так чудово співають. О, той спів. Він полонить і обезвладнює Володька. Він відриває його і від малюнків, і від вікон високих, що на них стільки ученицьких кашкетів "зі звіздами" і від всього іншого, бере його серце і відносить хтозна-куди…

З усіх боків монастиря сади — сливники, горішники, груші і яблуні. Зі східного боку, по дорозі "до Лисів", монастирське господарство — довжелезні стайні, клуні, сушні на овочі. Там завжди чути рев худоби та белькотнечу німого свинаря Гули, що смішно підкульгує на праву ногу (два з половиною, два з половиною!) та вічно курить довжелезну й велику з кулак люльку, до якої, напевно, півкорця махорки влізе. Це все цікавить Володька, все-то його захоплює. Йому навіть приємно чути тупіт ніг по бруку, виложеному з дерев'яних сторчів у брамі монастирської дзвіниці, що так якось дивно і таємничо відбивається луною високо попід склепінням над головами, ніби там угорі також

хтось невидимий ходить. Проходячи тудою, Володько навмисне міцніше пристукує закаблуками, а потім уважно прислухується до своїх кроків.

Головна церква, яку тут звуть "холодною", стоїть посередині монастирського подвір'я і з трьох боків оточена невеликим садом з горіхів і каштанів, огороджена дерев'яним, сторчовим, мальованим зеленою барвою, парканом ("штахетом") і обсаджена рядом, у вигляді підкови, величезних, могутніх, завжди шумливих смерек. Там також попід східною стіною церкви ряд могил з чавунними або кам'яними хрестами, деякі з тяжкими, темної барви, гранітовими нагробниками. Там завжди тихо, таємничо, влітку густий морок і пахне звідти чимсь вогким і цвілим.

На паркані, хоча це зовсім не вигідно і зовсім заборонено, люблять сідати хлопці і дівчата. Вони тут лузають насіння, перекидаються словами, нескромно жартують, залицяються. Ченці, особливо вечорами, їх часте зганяють і не раз, щоб відстрашити, намазують ті місця чимсь брудним, і тоді не одна красуня принесе додому свою спідницю розмальованою... Але з того бува стільки реготу, що пожертвувати однією сукнею далебі оплатиться...

Ось виходить низка ченців у клобуках. Стають серед церкви підковою навколо престолу. Посередині старший ігумен, а від нього направо й ліво довгі крила з темних постатей.

Світла в церкві мало. Ледве, ледве помітні постаті напівзаснулих людей. Ченці стають, на хвилю завмирають і зненацька потиху, серед повного спокою звідкись починає виринати:

"Світе тихий... Святия слави — безсмертнаго. Отця небесного..."

Володько закриває очі, знаходить теплу, шорстку матірну руку, тісно затискає її у своїх рученятах і завмирає.

Чернечий хор відспівує. Ченці так само тихо, непомітно розходяться, як і прийшли, і коли Володько отямлюється, їх уже нема. Зате хор семінаристів починає переспівувати різні вечірні церковні пісні. Володькові страшенно подобалися їх гарні однострої. Коли він виросте і як тато не заборонять, він напевно запишеться до тих учнів, буде співати на клиросі і носитиме такий чудесний однострій. На широких гранітових під віконницях повно кашкетів зо звіздами. Коли він буде учнем, то також положить туди свій кашкет. Ах, як би йому хотілось уже тепер мати такий кашкет.

І як після цього всього, йдучи додому, не розпитувати матері? Як бути байдужим? Як утримати цікавість? І чому ті ченці носять довгі одяги? Чи мають вони штани? Що вони поза тим роблять? Хто то збудував таку церкву, дзвіницю? Чому падають зорі? Куди тече їх річка, через котру вони мусять переходити і боятися завше, щоб не скупатися, бо кладка така хистка і вузька?

Мати губиться у такій безодні питань.

— Спитай батька, — казала вона. — Батько знає. "Ага, — думав Володько. — Спитай, коли тато завжди такі… такі насуплені й їх спина болить…".

Володько вірив, що батько дійсно багато знає, але тому він і не хоче говорити, що знає.

І так, борсаючись у тумані, зближались мати і син до свого хутора. Здалеку було видно світло їх ліхтаря й неясні постаті в глибокій пітьмі та було чути уривний гомін засапаного й перевтомленого цілоденною біганиною Володька.

Коли доходили до свого подвір'я, вже з дороги почули спів Матвія і Василя. Ледве-ледве манячать двоє слабо освічених віконець їх хати.

Світло ліхтаря освітило зарослe шпоришем подвір'я. Мати загримала у двері. Спочатку за співом нічого не було чути.

"Чу-у-у-у-дна дєл-а т-во-оя, Го-о-о-ооо-оспади… Со-творі-іїїл єсі… Сотворіїїїл єсі…" — виривалось з хати…

— От рознесло його, — каже мати. — Коли б злодіяка який всю худобу виволік — не чув би… Відчини!.. — і загримала дужче.

Спів урвався раптом. Клямцнули одні двері, а після відсунулась залізна засова других — і в їх обрамленню стала невиразна біла постать батька…

— А темнота! Господи! — сказав він. — Ну входьте, входьте. — І всі ввійшли до хати.

Мати, не роздягаючись, сіла відразу на лаву.

— Ох, то-то зморилася, — каже і тяжко сапає. А Володько, роздягаючись, заквилів:

— Маааамо! Їсти! Їсти! Їсти дайте.

А на печі як стій вигулькує і Хведотів голосочок:

— Я також хоцу… Мамо! — Він від самого обіду майже нічого не їв, а терпеливо чекав приходу матері.

— Дітоньки! Чекайте. Не розірвуся ж я. Дайте висапнути… Ох, ох, ох!.. — і вона встала.

Теплого нічого вже не було. Прийшлося вечеряти, що Бог дав. Стара пішла у сіни і внесла глечик кислого молока та, замішавши попереду

його, вилила у велику череп'яну миску. Озброївшись дерев'яними ложками, розсілась родина навколо миски, і щелепи запрацювали. Батько їв поволі, з тактом і розважно, тримаючи в лівій руці також поважний кусисько чорного хліба. Мати не могла йому дорівняти, бо не мала вже кілька кутніх зубів. Мусіла жувати передніми. Василь та Володько швидко працювали ложками, запихаючи роти нерозжованим хлібом. Найгірше пописувався Хведот. Цей і собі намагався дорівняти іншим у темпі, набираючи повну ложку, при чому безладно розливав усе на стіл.

— Забери те порося, — не витримав врешті батько. — Налий йому у який черепочок і постав під столом.

Хведот відчуває всю гостроту образи, так само, як і голод, але величезна калюжа на столі з молока глузливо кпить собі з його людської гідності. Йому не залишається нічого іншого, як мовчки стерпіти все, стримуючи зовсім непрохані та амбітні сльози.

Мати так і зробила. Налила Хведотові в окрему мисочку, тільки поставила не під столом, а на столі. Але тепер йому вже так не смакує. Запал і захоплення їдженням зникли. Він чується відірваним від решти родини й ображеним. Тому-то й химерити почав. На кінець дістає за все від батька одного ляпаса і завчасу йде спати.

Але хіба ж після цього всього заснеш? По вечері батько й мати розпочали балачку. Мати оповідала, що ходять по селі чутки, нібито продаватимуть Застав'я. Багато людей вже кинулося навіть за грішми. "Боже, Боже! Що там того Застав'я для сили люду, — сказала вона. — По клаптику розхапають".

Батька ця чутка також за живе дернула. Він мовчить, тільки час від часу пошкрябає у голові. А після розказав про сьогоднішню свою розмову з Григорчуком, з чого мати і зраділа, і засмутилася.

— Придбати під порогом такий шмат поля… Га! Славно б це було. Але де його тих грошиськів набрати?

Хведот не спав і хотів попеститись у матері, щоб забути свою образу. Він устав і непомітно за розмовою втемедився матері на руки та схилив свою голову їй на груди. Мати гладила, ту голівку…

— Ох, діти, діти! Як то тяжко добути тих грошей. А без них нічого ми не варті.

— Я піду, мамо, на Різдво колядувати. До мельника, до побережника. А на третій рік піду до школи. Виросту, буду вчитися і зароблю грошей, — защебетав Володько.

Батьків погляд упав на щебетуна, і малий осікся… Він, видно, хотів ще щось сказати, та не відважився. Його виручив Хведот.

Усі посміхнулись, навіть батько. Володько помітив батькову усмішку і йому відлягло на серці. Значить, не дуже велику дурницю він утяв. Мати, гірко посміхаючись, гладила дітей по голові.

— Ех, горенько мені та тошненько з такими робітниками. Роздягайтесь-но, та спати…

І діти пішли спати, а батьки ще довго не лягали та говорили про купівлю землі.

Одначе Володько не міг зараз заснути. Він пильно з заплющеними очима прислухувався до розмови батьків. До того проходив у думці багатий на враження день: свої гри з товаришами, монастир, ченці, учні і цілу подорож до Дерманя й назад.

Розмова батьків частинно йому незрозуміла. Він не зовсім проймається їх прибільшеними турботами за грішми. Нащо їм гроші?

Нащо їм та земля? Мають вони хліб, картоплю, сало, молоко. Чого ж їм ще треба? Чи ж, як він виросте… Чи йому потрібна буде та земля? Ось він чобіт не має. Не має добрих штанят…

Одначе батьки, видно, мало турбувались його штанятами, а зате журились, як і де дістати грошей. Що можна продати? Як дотягнути з хлібом до нового врожаю? Скільки було б карбованців за годовану льоху? Тощо. Це цікавить старих так дуже, що порою вони досить уперто змагаються й одне одного переконують.

Сплять на полу. Піл широкий, тривкий. З одного кінця під стіною місце батька. З другого від печі — матері. Попосередині Володько і Хведот, а Василь — окремо у запічку. Володько спав завше коло батька.

На полу — не зовсім м'яко. Велика, як піл, солом'яна мата розкладалась на дошках. Застеляють її грубими ряднами, а під голови кладуть рядом подушки.

Лягаючи, ціла родина спочатку молиться. Лягти без молитви ніхто не посміє. Батько, лягаючи вже в постіль, ще три рази хрестить себе, відмовляє "Ангелу Христов Хранителю" і кладеться. Володько чує це все, вивчив таким робом і собі цю молитву, говорив її так і, лягаючи, хрестив місце подушки, на котрому клав голову. Чув також Володько, як батько лежачи постогнував від різних болів і як не раз крізь сон гукав або мимрив якісь невиразні слова. Голос його тоді глухий, ніби хто душив батька. Володько боявся цього, корчився, вкривався з головою і затикав пальцями вуха. А серце його починало швидко і болюче битись.

— Ти ще не спиш? — питає батько, лягаючи коло Володька і вкриваючись кожухом. Володька цей запит здивував і втішив. Батько рідко коли питав що-небудь дітей. Рідко коли турбувався він, що і як з ними. І це раптом… І то таким тоном.

— Не хочу спати. Я думаю… — каже Володько.

— Ну, ну. Спи. Хай коні думають. У них великі голови. А тобі ще рано думати. Спи. Згаси, стара, блимавку, — говорить батько.

Мати здалека здмухнула лампочку, яку засвітили були на місце лампадки, і в хаті стала поніч.

— Охо-хо-хо! Ангелу Христов Хранителю… — молиться батько на сон. Володько підвів голову, перехрестив подушку і знов ліг. Цим він показав, що він не забуває молитись. Йому б дуже хотілось, щоб батько це кожного разу спостеріг, але той якраз того ніколи не помічав, чи, може, так удавав. і після цього все стихло. Крім Хведота, ніхто ще не спав. В хаті поволеньки почало виднішати. Це, мабуть, сходить місяць. Крихітне, кволе його світло пробилось і до хати. Володько міг навіть розпізнати обриси посудника коло дверей.

Десь у печі ввесь час цвіркоче цвіркун. Володько не може ані на хвилю зупинити настирливе цвіркотіння. Він слухав його довго й терпеливо, але коли намагався перекинути свою увагу на щось інше, помітив, що цього не в силі зробити. Йому хотілось заговорити до батька. Іншим разом він ніяк не смів би навіть подумати про щось подібне, але тепер у батька, видно, настрій не кепський. До того батько все одно не спить. Це чує Володько по його віддиху. Поміркувавши хвилю, малий набирає відваги, потайки горнеться ближче до батька й шепоче:

— Тату…

Батько не обзивається.

— Таату!.. — підвищеним голосом.

— Чому ти не спиш? — каже батько.

— Тату! Де той цвіркун сидить? — Володько запитав не без остраху, що почує у відповідь якийсь жарт або просто нічого не почує. Але батько йому відповів цілком поважно:

— У печі.

— А він не спечеться?

— На гаряче він не дурний лізти.

— А де ж він сидить?

— Ну, де-небудь у щілині, коло стіни.

— Чи можу я його піймати?

— Що ж ти з ним? У борщ укинеш?

— А нащо він там завше цвіркоче? Я б його забив.

— Часом і ти так само цвіркочеш, але тебе ж ніхто не забиває. Та ти ще його не так-то й зловиш.

— А метелика я зловив. Він має дуже гладенькі крильцята. Василь робить з них попілець і сипле його до чобіт. Я хотів одну. пташку в лозині піймати. Така велика, чорна. Вже був би зловив, та вона пурхнула і відлетіла.

— То треба було їй на хвіст солі насипати.

— Ні. Тож тільки зайців так ловлять сіллю… Солі я не мав.

— Другим разом візьми. Як тільки зобачиш якого птаха, одразу сипни на хвіст солі, і є.

— Умовкни там, старий, — заговорила мати — Я вже заснути б хотіла…

Такий наказ Володькові зовсім не подобався. Він же тільки розійшовся, тільки натрапив на відповідний мент… Одначе треба хоч на хвильку втихомиритись… Ах, чорт… Знов той осоружний цвіркун… Ну, щоб йому праве око, капосному, вилізло… А Хведот, як дихає, ніби підкульгує… Відблиск місяця сповз уже з посудника на землю. Володько не втримається. Він починає соватись, вертітись. Ні, він мусить дещо ще розпитати. Як же так? Усі все знають, а він один, мов баран. Дай, Боже, хоробрості.

— Тату… — починає він тихо, обережно, мов злодій. Мов щось украсти хоче.

— Тааату!..

— Та спи вже, спи. Бач, мати на нас гримає. Ще макогоном пожбурить.

— Тату?..

— Ну, чого тобі?..

— Я з Хведотом недавно бачив ужа, — і від цієї згадки Володька проймає острах. Шепче він це з тремтінням у горлі. Йому страх як хотілось би пригорнутися щільно до батька, тісно обняти рученятами його шию. Але це тільки паненята так роблять. Він мужчина. Йому не личать пестощі. Обнімати, хоч і батька, — сором. То ще Хведот може з матір'ю пеститись, але ж він що. Сопляк малий. Він ще не виговорить букви р, ж, — каже л, з… Не виговорить ч, а каже ц… Володько

найбільше, що міг дістати від матері, це пару слів та погладження по голівці… А від батька і того ні. Батько лише часом попругою через спину погладить… Одначе Володько нікого так не любить і ніким так не гордий, як своїм татом… Тато! Його тато! Такого чоловіка не знайдеш ніде на світі. В цьому Володько свято переконаний.

— А де ж ти бачив того вужа?

— На Харитоновому полі, там за рівчаком. Хведот не розпізнав одразу, що то таке. Хотів взяти його в руку. Вуж так лежить витягнутий, як палиця яка. Хведот своїть над ним і гукає: "Воводьку, Воводьку! Дивись! Ци то павка, ци то уз?". От дурний. Правда? Я зараз крикнув: "То вуж! Тікай!" і ми втекли. Чи вуж кріпко кусає?

— Коли хочеш, щоб тебе заграбали в могилку, то спробуй.

— І де дівають ся вужі зимою?

— Зимою вони сплять по норах.

— А що вони їдять?..

— А що ти думаєш? Думаєш, вони такі жеруни, як ти? Вони засипають і сплять. Їсти їм тоді не треба.

— Як то? Цілу зиму сплять і нічого не їдять?

— Розуміється.

— А правда, добре було б, щоб усі вужі виздихали?

— Може, й добре. Але що тоді їли б чорногузи?

— А чорногузи не здохнуть від ужів?

— Нєє, це вже така тварина, що їсть тобі і жабу, і вужа, і після того чує себе так, ніби це були вареники з маслом.

— Тату, тату! Чому то чорногузів кличуть Іваном? А де вони діваються зимою?

— Бо так їх піп охрестив. А чому тебе кличуть шмаркачем? Бо так тобі личить. А на зиму вони відлітають від нас. У теплі краї — у вирій. Знаєш, як наша мати печі тримається, так чорногузи літа. Вони хотіли б, щоб завше було літо, а у нас є й зима. От вони й летять того літа шукати деінде.

— Тату! А де ж ті краї? Там ніколи немає зими? А чому? Де це?

— То далеко. Звідсіль не зобачиш. За морем. Багато птахів відлітає туди, але весною вони знову вернуться.

— От там, певно, злетиться дуже багато птахів. Га?

— Розуміється. Але там є й такі, яких ми ніколи не бачимо. Чув про Жар-Птицю? Ну, от. У казках, правда? А там вона й справді є. Бачив ти того, що з катеринкою ходить та щастя розносить? У нього є папуга? Бачив? Це він купив,і носить, а там вони по деревах, як горобці, гицають. Ще там є такі пташечки, як бджоли. Малюсінькі і блискучі. Вони звуться колібри.

— Ох, Боже! — вирвалось зненацька у Володька. Йому аж дух заперло. Він аж помовчав хвильку.

— Це, мабуть, хороше. Така мацісінька пташечка. І несе вона яйця?

— Несе. Розуміється. Як маленькі горошинки.

— А чи є там і вужі?

— Ого. Та ще й які. Такі, що лигнув би тебе за один раз, як суничку, і навіть не облизався б. Там того гаду видимо-невидимо. Там і звірі хижі. Там є такий звір, що в нашу клуню не вліз би. Він зветься слон. Такого слона оговтали і ним їздять. Вишкрябається на нього з п'ять чоловіка і той пре. Є там і леви, і тигри. Все то страшні і здоровенні звірюки. Не дай Бог попасти такому у пазурі. Одразу поласує тобою, і все. Там повно того…

— А чи є там і люди?..

— А де їх нема? Скрізь люди. Лише трохи не такі, як ми. Чорні, і губи у них, як у нашої корови Маньки.

— А їх, тату, не поїдять ужі та слони?

— Та який біс. Людина такий звір, що й слона з'їсть. Вони мають завше при собі зброю. Рушниці, луки, сокирки.

— Далеко то є, тату?

— Ну, не близько. Ми з тобою навряд чи й доїхали б.

— А я, як виросту, то поїду. Кудою туди їхати?

— То треба їхати водою, морями…

— А, а… А що то є море?..

— То є такий дуже великий став. Такий великий, що навіть другого берега не вглядиш. Туди стікаються ріки з усього світу.

— А де там та вода дівається?

— Хм… — Тут і сам Матвій уже не знав, що відповісти. Хто її знає, де вона дівається. — Та, — каже старий, — у морі є така безодня. Така безодня, що туди вливається вічно вода… Та я її не бачив.

— А хто ж то бачив?

— Були такі цікаві, що бачили.

— А наша річка теж туди пливе?

— Ні. Наша насамперед до Горині вливається. Колись до Острога поїдем, то зобачиш ту річку.

— А коли ми до Острога?..

— Еге. Терпи, козаче, отаманом будеш… Колись поїдем.

— А та Горинь куди тече?

— Десь далі. Туди далі, на Полісся. Там є багна такі, а в багнах тих є річка Прип'ять. Отуди десь. А Прип'ять впадає в Дніпро…

— Дніпро? То мусить бути ширізна річка…

— Ну, нічого собі. Я бачив її. Зо дві верстви впоперек буде… Як від нас до Мартинового хутора…

— Ой, юй, юй!.. А де то є той Дніпро?..

— Та то там... Коло Києва.

— А що то є Київ?..

— То місто таке. Дуже велике місто і гарне.

— Місто? Хм. А де є те місто?..

— В Росії.

— А що то таке Росія?

— Росія то наша "родіна".

— Що то "родіна"?

— То є те місце, де ми родилися.

— Але ж, тату. Я родився в Дермані на Запоріжжю.

— То пустяк. Все одно. Для нас усіх це одна родіна — Росія. Росія дуже, дуже велика.

— То наша річка пливе, тату, в Росію? І чорногузи живуть у Росії? На нашій хаті чорногузяче кубло. Воно також належить до Росії?

— Все. Все. Геть усе. І чорногузи з кублами, і хати, і поля, і ліси, річки, небо; навіть ми, люди, — все це належить до Росії.

— А кому, тату, належить Росія?

— Росія належить цареві.

— Цареві? А де він, той цар?

— Ого, го, го!.. Де той цар? Цар живе дуже, і то дуже далеко.

— То мусить бути багатий, той цар. А чому він не хоче дати німецькому цареві хліба? Чого вони хочуть воювати?

— А тобі хто це казав?

— А мама.

— Е! Мама! Нічого вона не тямить. Володькові така відповідь не до вподоби. Одначе треба змовчати.

— А чого вони хочуть воювати?..

— Це не наше діло. Що царі роблять, нам годі до того втручатися. Вони краще знають.

— А як ми щось робимо, то цар може до нас втручатися?

— Ну! То цар, а то ми.

— А коли б я розкинув чорногузам кубло, щоб вони не летіли до Росії, то цар мене бив би?

— Розуміється. Та ще й як. Скинув би попругу та по задку, та по задку.

— А я б йому сказав: "Ти холєра!" Та вкусив би його за руку, та плював би на нього…

— Но, но-но! Ти то ніде такого не кажи. А чорногузів також не чіпай, бо від мене дістанеш налигачем. Ти знаєш, що розгніваний чорногуз може спалити хату? Коли йому знищать кубло, то він летить кудись на вогнище, принесе головешку із жаром і положить на стропі. Ну, але досить, синку. Спати! Досить!..

І батько обернувся на другий бік.

Синку? Тато сказали: синку? Від цього приємно, тепло Володькові. Він просто щасливий. Рідко коли розмовляє з ним так батько, а до того ще й — синок. Ах, ах!.. — і малий горнеться калачиком, підкладає обидві руки під праву щоку, цілує щось, щось уявне, щось миле йому. Цілує в думці бородате, суворе батькове обличчя... "Вони все такі добрі, ті тато. Тата спина і руки болять, тому вони сердиті. Ну, як виросту, то я за них працюватиму"...

Володькова уява буяє. Вона ще далеко не задоволена.

Перед нею відхилені лише краєчки спокусливих завіс, за, котрими така безліч усякої всячини. Море з безоднею. Страшні звірі, вужі, птахи. Чорні озброєні люди. Ріки. Дніпро. Росія. Цар. Йому ще страшенно хотілося б розпитати батька про лебедів, що кубляться на нашій річці. Але! Скільки то ще хотілося б йому розпитати! Не стало б і ночі.

І думка знов вертається до чародійних гарячих країн, де живуть величезні слони і крихітні колібри. Де рикають люті леви і де чорна людина з білими очима натягає тятиву свого лука з затроєною стрілкою, направленою в звіряче серце. Страшно, мабуть, там! А цікаво. Як би і собі туди. Ну, може, дасть Бог, йому колись пощастить...

Володько протяжно й уривно зітхає. Перед ним довга блискуча стрічка дорогої річки з похиленими вербами, з раками і чорногузами... Перед ним яр, сосни. Він стоїть високо над усім, на якійсь горі й оглядає це велетенське, повне незрівнянної краси, царство. Він спозирає на все

те і панує над ним. Він сам є цар. Маленький, щасливий, вселюблячий і всім задоволений царок. І зненацька Володько чує на своїй нозі щось холодне. Щось лізе, плутається. Глянув — уж! Страшний, здоровенний ужака. Володько здригається і скрикує. Після цього, розплющивши очі, отямлюється і бачить, що нічого немає і що він у постільці. Він обертається на другий бік, так само підкладає під щоку обидві зложені долоні і, поворушивши кілька разів головою, починає швидко спокійно засипляти. Ще перед сном бачить якусь плутанину з Росії, ужів, чорногузів, море, але швидко все те никне й окутує його лише сон. Він досить набігався за день. Він досить страждав, радів, рвався. Його життя — життя комашки, що будує собі щось, не знаючи для чого і для кого. Але в усьому тому чути вічний святий закон, залізну логіку та пристрасну величну красу.

Будні

З неділі першого дня подався Матвій до Лебедів, щоб остаточно перебалакати з Григорчуком. Було це самозрозуміле, бо купівлю тієї десятини він вже виносив у свому серці від років і нема чого довго над цим зупинятися. Він уже давно і рішуче зрісся з думкою, що Григорчукова десятина — це його, Матвієва власність, лише треба було перевести деякі формальності та вичавити отих кривавих півтисячі карбованців. Але якось воно та буде. Якось вони та перегорюють той час. Дуже воно важко оті п'ять сотень видушити з господарства, яке само мало що більше коштує. П'ять сотень рубликів. Легко сказати. Але попробуй, переведи це на ділі. Добре, що принаймні бічні витрати бере на себе Григорчук, та все-таки чимало коштуватимуть оті різні поїздки та могоричі. До того, як на лихо, осінь. А восени, звісно. Ціна на худобу — тьху!.. Наприклад, хто тепер на зиму захоче ялівку купити? Більш ніж певно, що на худобі доведеться стратити, і то поважно...

Так міркував Матвій, ідучи до Лебедів. Ніс він за пазухою шість золотих п'ятирубликів, як завдаток. Це все гроші, що їх зложили копійка до копійки він самий та його стара. Від дитячих уст відривалося. Босі та голі бігали лобурі та грішним тілом перед людськими очима світили, але

зложена деяка мізерія, тепер, як свячена вода, пригодилась. Узяв готовеньке, зав'язав у вузлик і відніс. І завдаток є. А от попробував би віднести, коли б їх не було…

Решту грошей уже по Різдві віддасть. Матвій не любить довго відволікати з боргами. Він би то намагався зараз усе зігнати — відбув і все, але чоловік так міркує: тепер осінь. Пашня ніпочому. Худоба дешева. А по Різдві ціни на пшеницю напевно підскочать. Тепер, скажемо, пуд пшениці дев'ятдесят копійок, а по Різдві — рубель, а то й руб-п'ять. Жито дешевше перцю — вісімдесят копійок. Як Бог дасть, може, дещо конюшини продати вдасться, але через такі мокрі жнива все те накисло, зерно руде й легке, як полова.

З хлібом також мусітиме чоловік обережніше. На Різдво прийдеться не колоти веприка, а обійтися з тим, що зо старого сала лишилось. Що поробиш? Не буде свіжої ковбаси, ну то не буде. За пшеничники доведеться також потрохи забувати. Що спитлював ото щось пудів п'ять, і з тим треба якось цілу зиму обганятись, щоб і паску спекти, а там уже. й на зелену пашу. От ще чоботи… То-то ще зле. Чоловік же всього не передбачить. А воно тепер дуже пригодилося б, якби був з весни ликами запасся. Тепер би навертів постоли, і брикайте, хлопці… Прийдеться навіть таку нечисть, як дурне лико, купувати. Тьху, та й годі! Воно думалося, що цього року обійдеться вже без постолів, аж ось воно як. Видно, вже доля така, що людині тільки працювати треба, а ніколи не спожити своєї праці. Навіть дурного чобота, і того людина не зносить. А праці, а дертя!.. Ет… Дітиська найважніше. Сам ще сякі-такі маю… Стара теж якісь там шкорбуни приховала. А от дітвора. Василь лазить до тієї школи, а це ж бо шмат дороги. Коли притисне мороз або як розпустить та стане болото… Що тоді в личаках? А Володько? Цей хіба всидить тобі на печі? Хіба б його там ланцюгами прикував. Стара мусить на річку йти, щоб сорочку виполоснути. А здоровля її на псі. І так бухикає, мов кінь залозяний…

Так думав Матвій, ідучи до Лебедів, так думав і вертаючись. Але з того, що придбає ще одну десятинку, радів, і то радів особливо, по-

свому, по-мужицьки. Він ріс. Він ширився… Чув, що він з нічого, як хробак, що снує нитки шовку, висновує навколо себе кокона, з котрого колись хтось скористає.

Тим часом Володько що Божий день мусів гнати з Василем пасти худобу. Хай привчається. Василь от-от до школи відійде, тоді хто наглядатиме за коровами? Хведот сумує дома сам. А Володькові нова роль підпасача навіть подобалась. Бути корисним, не дармоїдом. Шанують старші… Розуміється, це не те саме, що гасати кожного дня по лісі, лузі, дрипатись у багні, мучитись з тим дурним Хведотищем, який тебе ані не розуміє, ані… Ну! А з пастухами що інше. Із села надженуть хлопці худобу. Пасуть по сіножатях, плетуть з лозини кошики, співають, бавляться. Сміху не раз бува, мало не тріснеш. Учора Семенові нового кашкета на шкандибанню палюгами на шмаття побили. Гордій пішов раки ловити, поховзнувся і шубовснув по шию у воду геть з лахами. Гух, гух, гух!.. Гвалт, рятуйте! — кричить. А хлопці аж качаються, регочуть над річкою.

Терешнівський Прокіп, що має вже сорок років і не має ні вусів, ні бороди (його прозвали Скопом), завше, пасучи худобу, колоски на полі збирає. Цілий день від рана до вечора збирає. Назбирає кілька торбин, а не має місця куди більше збирати, так він спідні штани скидає, зав'язує знизу колосинням і напхає їх колоссям. Кажуть, вже кілька пудів пшениці отак назбирав. Він хоче на Різдво собі новий курташок купити і в М'ясниці женитися.

Ну й реготу буває з того Прокопа.

— Чому ти не женишся, Прокопе? — питає його котрийсь із пацанів.

— А ти спрос?.. — відповідає Прокіп. — Спрос. — Ну, то всади мені в … нос.

— Прокопе!

— Чого?

— Дай-но штани, ми назбираємо тобі колосків.

— Поцілуй мене… Розумний такий!

Хлопці одного разу штуку з ним утяли. Узяли його штани та обіцяли назбирати колосся.

Коли Прокіп не бачив, насипали туди кінського сухого гною і зверху притрусили колоссям. Прокіп жене додому свою череду, обвішений торбами з колоссям, і гордо несе спереду штани з гноєм… Хлопці цілу дорогу присідали з реготу, але Прокіп не догадується. Так і поніс додому гній. Ну й кляв же він опісля. Але більше його не одурять.

Дійсно, Володькові таке товариство подобалось. А скільки оповідали казок, страхів, небилиць. Одного разу лопнула на лузі корова Лебедцева. Обжерлась конюшини, здуло її й лопнула. Навіть коновал не встиг прибігти.

А коли прибігла господиня та побачила, що корова лежить надута і не ворушиться, впала на неї і залилася гіркими сльозами, як над покійником. І чого та жінка не повиспівувала:

"Ти наша корівоонько! Зозуленько ти наша! Ти наша сива; голубонько! І що ми тепер без тебе робитимемо, і що їстимуть наші дітоньки? Та я ж тебе доглядала! Я ж тебе годувала! Я ж до тебе рано вставала, пізно ввечір дожидала, і вдень і вночі про тебе горювала"!

І чого тільки не виспівала стара господиня.

Володькові і жалко, і разом аж смішно.

Здуріла стара, думає він. І чого б його отак за худобиною упадати? Про це він знову розговорився з батьком, а той йому сказав:

— Пам'ятай, що корова для родини все одно, що й мати. Без корови ні молока на стіл, ні гною на поле. А не даси гною, не будеш мати й урожаю.

"Може, воно й правда", — думає малий. Але його це глибоко не проймає.

По двох днях не стало корови. Собаки подбали про те, щоб вона не занечищувала собою цього світу. І лише кілька кісток та череп з рогами свідчили, що тут відбулась недавно сцена з великої трагедії селянського життя.

Одного дня Василь одягнув семряжину, перевісив через плече біленьку, щойно пошиту, торбину на книжки, вложив у неї грифльову табличку та шмат гарячого нацибуленого і насоленого підпалка та почимчикував до школи. Володько сам погнав корови.

І від цього почалось його невідрадне життя. Сумно йому стало. Пасти прийшлось одиноко. Майже всі пастухи, що раніш тут випасали свої корівки та плели кошики, пішли тепер збагачувати себе знанням. Залишився лише Прокіп, але цей легковажив малим Володьком. Та й Володькові ніяка з нього втіха. Краще вже бути самому.

Луг широкий. Очерети, лози, розлоги. Розходу для корів досить. Прикро, що робити нічого.

А до того ще й погода погіршала. Почалась осіння сльота, холоднеча. Володько клав багаття, пік картоплю, робив дим… Величезним тяжким валуном котився він понад сіножатями. Опісля співав пісні, які знав. Коли не ставало пісень, сам складав їх собі, оповідав собі казки. Але найдовше просиджував над річкою, думав про

риби, вужі, раки. Про ті теплі країни, що про них оповідав колись батько. Думав, як би він туди поїхав і що б там робив. Пробував нарешті плести кошики, але з того нічого путнього не вийшло.

Одного разу віднайшли Володькові корови кості здохлої корови й почали всі три щиро оплакувати її трагічну загибель.

Куцохвоста Манька та Ряба тягнули якимсь чи то басом, чи то альтом, а молода ялівочка красулька сумлінно помагала їм довгим і надривним тенорком. Вийшов страшний концерт. Володько перелякався і не знав, що робити. Чи бігти розганяти, чи перечекати, аж наревуться до обриди і перестануть. Рішився підождати. Так і зробив.

А ввечері питав батька:

— Чого ті корови, тату, ревуть над костями?..

Батько пояснив, що худобина, як і людина, оплакує смерть, бо смерть це кінець всьому на цьому світі. Смерті боїться все живе, бо лише вона одна є найбільше і найболючіше горе, яке тільки послав Бог усьому, що живе.

Володькові таке ще не приходило до голови. Він ще не думав про смерть, навіть і худоб'ячу. Тепер він хотів знати, чи і худоба може думати, чи може розмовляти. Він бачив не раз: корови наїдяться, то сходяться разом, починають обнюхувати одна одну і лизати. Видається, ніби вони розмовляють про щось. Коли б Володько був трохи більший, він би й собі підійшов би до них, але він малий, а Ряба має порядні роги і зовсім неввічливо поводиться зо своїм пастухом. Раз навіть пробувала поносити його на рогах. За те дістала від Василя таку парню, що на таке більше поки що не важилась. Одначе радо не підпускала вона до себе Володька. Краще вже і не дуже бути у неї на очах. Ще коли Василь приходив раніше зо школи, то, пообідавши, виходив до Володька, щоб його змінити. Тоді Володько не йшов додому, а йшов до млина. Там

ніколи скучно не було. Але коли псувалась погода, падав дощ, шугав терпкий вітер і Василь залишався ночувати на селі у дядька, тоді Володько мусів цілий Божий день чапіти та нудитись на лузі.

Володько сидить проти сонця над проваллям. Перед ним біжить маленька у дві колії доріжка. Спер лікті на коліна, долонями обняв голову й думає. Якась дуже велика дума влізла в його невелику голову. Корови залізли в лози і звідтіля цілий день не вилазять. День погідний, ласкавий, гудуть осінні кусливі мухи та літає бабине літо.

По стежці, що біжить навпрошки через сіножаті від млина до Матвієвого хутора, іде зо школи Василь. Володько, хоча й помітив його, але назустріч не біг. Хай собі йде. Ніколи.

Він занадто важко думає… Зрештою, знав, що брат хоче їсти і квапиться швидше додому. Але коли Василь зрівнявся з Володьком, то покликав його до себе.

— Що там таке? То ще також, — подумав малий, ліньки підвівся і пошкандибав.

— Чого ти хочеш? — питає ще здалека Володько.

— Ходи-но сюди. Я щось приніс.

— Що ти там приніс? Ану, покажи-но…

Василь зняв свою школярську торбинку і витрусив з неї малюсіньке рудувате щеня. Воно було ще надто мале, без перерви тремтіло, скавчало, ледве спиналося на свої гнучкі розкарякуваті лапи і, здається, було ще навіть сліпе. Виглядало погано. Витрушене з торби, лазило по землі і мордочкою ніби чогось шукало в траві.

Володька це не здивувало.

— Нащо ти його приніс? — зовсім байдуже, заложивши в кишені руки, питає він. — Знаєш ти, що мама не люблять собак. — І кивнув на щеня головою.

Василь помилився. Він сподівався, що Володько більше зацікавиться таким милим сотворінням.

— О, дурний ти. Ти глянь йому в рот. Диви-но… — і Василь схопив щеня, розтулив його маленький писочок. — Бачиш?

— А що там?

— Не бачиш? Дивись у пащеку. Вся чорна. Ціле піднебіння чорне. Буде лихе, а до того не сучечка, а собачок. Я назву його Пундиком. Зобачиш, який з нього псюра вийде.

— Дивись-но, щоб мама його часом не викинули в річку. А де ти його вискіпав? — Володько помітно лагіднів.

— Я знайшов його коло Чернечого млина. Якийсь дядько їхав з мішками і викинув двоє таких на луг. Одно було сучечка, я залишив її, а цього забрав. Хай хоч одно живе.

Володько пригадав батькові слова про смерть.

— Ну, так неси його додому. Я хутко прийду…

— Ти вже маму вговориш, добре?..

— Як удасться…

Володько таки не на жарт робився поважним. Зрештою, повага цього маленького чоловіка кидалася завжди не одному в очі.

"Маленький та важненький", — говорив про нього дід Кошіль ще позаторік, коли він був побережником Таксаревого лісу і заходив не раз до Матвія. Спочатку Кошіль кпив собі з Володька, але згодом переконався, що жартувати годі. "Вихаратання" він не лякається, одурити такого теж не так просто. Тоді Кошіль на казки та небилиці вдарив.

О, цим, розуміється, можна купити цілого Володька. Але все-таки Кошіля він недолюблює. Пустомел.

Любить Володько лише батька. Цей говорить мало, але те, що треба. Гірко йому лишень, що батько так рідко коли звертає на нього увагу. Зате він один є для нього джерелом всієї мудрості та сили.

Але ще цього самого дня трапився випадок, що жорстоко підірвав Володькову повагу.

Коли Василь із щеням відійшов, Володькові стало самому сумно. Щось недобре себе почував. Якась лінь опанувала… Почав химерити. Корівки його понаїдалися, позлазились докупи в лозині та лижуться. І думає він: "Що робити? Бігати? Співати? Лізти в лозину, дертися на верби і гукати звідти? Безглуздо, ніяково. Не личить…".

Поблизу кляпотить млин. Там також довгий викопаний ставок, сполучений невеличким рівчаком з більшим потоком, перегаченим поганою греблею, яку вже сотні разів проривала повінь. У ставу риба. У річці можна ловити мацюпеньких сріблистих піскурців, можна робити з камінців та піску греблю, можна будувати млин. Але і це вже відоме, знане, набридле. Одно його справді займало — це оповідання завізників.,Їх у млині досить. Це все бородаті поважні дядьки з веселими поморщеними обличчями, з гучним і вічним реготом та твердими мозолястими руками. Цілими добами просиджують вони в млині, очікуючи своєї черги, їдять сухий хліб з кавалком сала, п'ють безліч джерельної холодної води та безупинно один одному повідають.

Оповідають захоплено, жваво, пересипаючись, мов гарячим приском, направду безтурботним реготом.

Слухаючи таких оповідань, Володько зникав. Його не ставало. З нього лишалися тільки очі, широкі, витріщені, круглі синьо-сірі, та овальний роток зо свіжими, напухлими устами, що якось особливо, дико рожевіли, та ще його маленький гудзичок — носик.

Одного разу бородатий рудий дядько Павло задивився на Володька і не втримав: схопив малого на руки, до болю здушив, підняв геть над свою голову, а пізніше вліпив йому твердого, колючого та згучного поцілунка. Володькові страх соромно стало. Вся його пичка запаленіла. Дядько поліз до кошеля і видобув з його глибин два питльовані пиріжки з яблуками. Пиріжки білі, злегка припечені. Яблучний сік проникав назовні. Дядько незграбно взяв їх у широку жменю:

— На, малий, — каже…

Шлунок хлопця від самого рання нічого в собі не мав і просто заклинав його взяти… Одначе Володько сорому послухався. Ніяково. І так обличчя горить… Він, ніби не розуміє, знизує плеченятами і відступає назад. Він ще не оправився від тісних дядьківських обіймів…

— Не точись, впадеш, — зауважує спокійно другий дядько…

— Бери, дурний, коли дають, — каже третій. Дядько Павло немило здивувався, коли прийшлося пиріжки назад до кошеля ховати, і при цьому почав:

— То, знаєте, мовляв покійний мій тесть, царство йому небесне, бувають такі діти…

Але Володько вже втік. Коли про нього балачка, то йому годі… Він може лише слухати, коли на нього ніхто не звертає уваги…

Володько без вагань іде до млина. Правда, цікаво було б довідатись, що Василь робитиме зо своїм щеням, але додому ще рано.

У млині, як завжди, досить гармидерне. На греблі зустрічає Володько опецькуватого мельниченка Тонду. Це досить дурний крикливий хлопчище, але він узяв собі за звичку завжди при людях, де тільки можна, кпити з Володька або робити йому прикрощі. Володько болюче це переносив, але не спромігся на рішучу відсіч, що піддавало Тонді ще більшої заохоти. Але коли хлопці залишалися самі, Тонда, здається, з приємністю слухав серйозних Володькових міркувань, при чому під носом у нього завжди з'являлися довгі і бридкі сопляки, які він підлизував язиком.

Зустрівшись, хлопці пішли на шлюз і влізли по небезпечній дошці, що дуже вгиналась, над потоки. Примостилися на мокрій колоді, що на ній опираються кросна ринви, по котрій біжить на колесо вода, і почали свої розумування, Тонда зухвало похвалявся, що він уже вміє важити мішки, красти борошно, яким кормить свого ослика, та брати від дядьків хабара — три копійки, коли він змеле дядькові кілька пудів даром.

Ринвами з розгону люрить вода, повертає слизькі, чорні колеса і, розбиваючись на піняві кляки, з плюском летить під потоки. Внизу, кілька метрів під хлопцями, вирує зеленувата глибінь. Видно запінені гребені штучних хвиль, ніби там купаються табуни розбещених чортів. Плюскіт і гомін такий, що хлопці мусять, розмовляючи, кричати.

Тонда, розуміється, більше звиклий до цього і, мабуть, навмисне привів сюди Володька, щоб бачити, як той буде тут почуватися. Одначе Володько гідно поводився і нічим не зраджував, що він у небезпечному місці. Навпаки. Він навмисно сів на слизькій колоді, звісив над віруючою глибиною ноги і бовтає собі ними, не турбуючись, що геть-чисто обмастив свої штанята.

При цьому він почав свої поважні розмови, — куди, мовляв, біжить ця річка, які риби в ній, скільки раків, де живуть лебеді, що ми живемо в Росії тощо. Все це Тонда травив, видно, тяжко. Обличчя його при таких розмовах робилося довге, ніби в лошати. Смішно виглядали його віддуті, широкі уста.

І тут сталося щось, чого Володько ніколи не міг сподіватися. Філософуючи з Тондою, звичайно, й забув геть про все на світі, крім таких цікавих для нього речей, якими заповнена його тямка. Ї зненацька з'являється, невідомо чого, Василь. Він перший побачив Володька і мусів кілька разів щосили з греблі гукати, поки його той почув. А коли ж Володько помітив брата, то по самім його вигляді зрозумів, що сталося щось надзвичайне.

— Володьку! А ходи швидше! Мерщій!..

Володько аж здригнувся і мало не стратив рівноваги на свому небезпечному сідалі. Він миттю зривається і, забувши за обережність, швидко, по гнучкій дошці біжить на шлюзі. Може, Василь жартує? Ні. Вигляд поважний, безпосередній…

— Ну, чекай, чекай! Дадуть тобі тато!.. А де твої корови?.. То ти так їх пасеш?.. Чекай!..

Ах, Боже, Боже!.. Про корови ж він справді зовсім забув.

— В лозині корови, — викрикнув Володько, вдаряючи на слово "в лозині", але голос зраджував непевність цього "в лозині".

— Ага, в лозині… Піди-но, поглянь…

"В конюшині?.." — мигнуло в голові малого…

І в ту ж мить стрельнула згадка про здохлу корову, голосіння баби, слова батька… Ах, Боже!..

Він захолов. Він не знав, чи бігти до корів, чи кидатися під потоки. Кричати? Плакати?

— А де тато? — скрикнув малий…

— Біжи-но, то зобачиш…

О, горе! Що ж він тепер подіє? Бігти! Швидше бігти! Щось робити.

— Чисто корови виїли капусту, — гукає навздогін Василь. Ну, принаймні капусту. Володькові трошки відлягло…

Стрімголов наспотикача біжить він додому. Його куці ноженята лопотять по втоптаній стежці, перестрибують через маленьку річечку, в якій ловлять пічкурців, черкотять по болоті, чвиркають брудною водою, дріпаються обстріпані штанята. Нарешті його маленька постать викочується з-за лозових кущів і раптом кам'яніє… Він бачить уже свої корови. Батько оце тільки вигнав їх з капусти і сам власною особою, непорушне, мов кам'яний стовп, вкопався в межі городу. Ціла грядка білих оглоданих капустяних головок нагадує зграю потурбованих гусей.

Батько стояв неповорушно. Володько всіма фібрами душі, кожним нервом чув і розумів, що значить така стоянка. Він чує, як губиться, зникає його мужність, як під горло лізуть болючі сучки якогось жалю, як починає завмирати розбушоване серденько, як, нарешті, заливаються рідиною його очі і по щічках побігли дві прудкі гарячі сльозини. Він все-таки не плакав. Сльози, що нагальне потекли, ще не значили, що він плаче. Він тримав себе як справжній мужчина.

А батько, мов викут, мов залізний жах. Хоча б озвався. Хоча б рукою поворушив… Ні. На те він і батько. Лютий, могутній, без милосердя, як розгніваний Бог. Ні, не втечеш від нього і не вблагаєш.

Тікати! — мигнула думка. Бігти! Але куди? В річку? Хай і в річку. Тікати, бо буде зле.

Володько метнувся і зник у кущах лозини. Батько не промовив ні одного слова. Він, коли зник Володько, мовчки постояв на тому саме місці ще пару хвилин, повернувся і пішов на подвір'я. Прийшов Василь і погнав худобу до хліва.

Володько опинився сам-один у кущах. "Тепер довго, довго не могтиму я з татом розмовляти", — думав він. А сидить над річкою в гущавині. Росте тут, чи краще стирчить, якесь посохле гудиння болотяної рослини. Сидить, обома руками обняв голову. Ревіти, кричати! Боже! Боже! — повторює безконечно. Хотів молитись, але хіба тут до молитви? Коли Бог, коли батько, коли ніхто в світі не може зрозуміти, помогти, розрадити його, то що поможе молитва? Мамо!.. Де є мама? Ні, він сам винен. Він розуміє це. Але… хіба ж? — Страшно подумати. Він уже бачить здоровенну батькову ручиську, що затиснула його малюсіньке рученя, тверда, заяложена ремінна батькова попруга вже танцює по його задку. Гостро, пекуче, дошкульно танцює… Йому соромно. Він знищений. Він забитий — той Володько, що є в його очах, його мові, той Володько зникає. Його виб'є батькова ремінна попруга.

Починає сутеніти. Холодна хвиля осіннього вечора ринула лугом. Ноженята, мокрі і порепані, починають дошкульно мерзнути. Неймовірно велике і криваво-червоне сонце неохоче засувається за чорну скибу ставища. Ціле небесне склепіння гнітить своєю мармурово-холодною величчю, наповняючи всенький світ, близький і далекий, суворою, недоторкальною мовчанкою. Все жорстоке: небо, люди і земля. Навіть струм холодної води бринить жорстоко. Кілька листочків на похиленій вербі безнадійно тріпотять, але холодне дихання вітру здмухнуло їх, і вони летять у ще холодніші хвилі річки.

Минуло ще з півгодини. Холод і голод, щораз більше докучливі, зачинають рухати прибитого раптовим лихом хлопчину. "Треба йти, може, вони вже забули". Устає і йде. Та коли зрівнявся з городом і при згасаючому світлі дня помітив нагі огризки ще недавно пишних капустяних головок, йому знову зробилося нудно й жахливо. Дві сили боролись. Але все одно нічого не поможе. Треба йти.

Йому ж і самому шкода тієї капусти, та що подієш? Ще? Ну, що тепер?

Не живий і не мертвий переступив хатній поріг. Хай діється, що хоче.

Перша накинулася мати. Мати є завше мати. Вона знає, що чекає Володька, тому наробила тарараму. Працюють у неї лишень язик та уста. Яких тільки не дістав Володько прізвищ, але все-таки то не те саме, що батькова попруга. Цим мати намагалась зменшити батьків гнів та відтягнути й одвернути кару, що грозила її дитині. Знала вона також, що через те й сама може дістати кілька "черезплечників" та пострибати босою навколо хати, але хіба це може стримати матір?..

Батько насуплений і грізний сидить коло столу, лупить "бараболі в мундирах", вмочає їх у сіль і міцно розжовує з хлібом. Володька він майже не помічає. Аж коли малий роздягнувся, і збирався шмигнути не до столу (не до ідла було), а мерщій на піч, у найзатишніший куток, устав раптом і батько, здіймаючи свою попругу…

— То ти, трясця твоїй матері, так пасеш худобу! — почав він, навмисне розтягаючи з притиском слова.

Володько не дослухав усього. Він, мов в'юн, метнувся і миттю зник під піччю. Спершу шмигнув під піл, а звідти потайки, попід тапчаном, на чотирьох ногах, буцаючись у перестрасі об усяку всячину, перемандрував під піч.

Володькова звинність не дуже подобалася батькові. Він зробив два кроки в напряму печі, розкарачив ножиська перед самим виходом Володькової цитаделі і безцеремонне: — Вилазь, стерво! — гримнув…

В очах Володькових лише два здоровенні брудні батькові чоботи та кінець згорненої удвоє попруги. Той кінець так страшно, так неймовірно страшно, погойдується перед очима хлопця. Залізна, вичовгана, блискуча пряжка.

— Ой, тату, тату! — вже репетував Володько.

— Вилазь, собачий сину! Шкуру спущу! — Чоботиська батька перед підпіччю незграбно затупали. Голос його з-поза зациплених зубів виривається. Шипучий якийсь.

— Ви-лазь мені! Вилазь, кажу, бо засічу!.. — при цьому вже не втримався батько. Нахилившись, шмагнув попругою під піч. Володько різко скрикнув і відскочив до другого виходу, у безпечний кут. Вже не видно йому батьківських чобіт. Але в ту ж мить попруга батька захльостала з другого кінця, і Володько, тремтючи, буцаючись головою об мур, пересувався з одного місця на друге. Це ще гірше дрочило батька. Бачучи, що нічого з того путнього не вийде, він покликав Василя.

— Василю! А дістань-но ти мені його. Ну ж! Раз-два!.. Тягни його сюди!..

І попруга батька досить дошкульно торкнулася Василевих штанів, що збільшило його рухливість.

— Ой-йой-йой! Василю! Тату! Боже мій!.. — лементував малий злочинець, але руку його, як він її не ховав, піймав уже Василь і тягнув на хату. Ось батько зігнувся. Ось простягнулася його палката ручище.

Ще хвилька, ще мент і безборонна Володькова ручка в тісному потиску батькової долоні.

— Ой, гвалт! Мамо!..

Але батько вже сягнув Володька. Мов легеньке пір'ячко, підхоплене буревійним поривом гурагану, так вилетів Володько з-під печі й опинився в батькових руках. Той перегнув малого через коліно. Дошкульні удари попруги посипалися на задок хлопця, що нагадував маленького хробачка, наступленого великим чоботом. Він звивався, після кожного удару ним смикало, шарпало, а з уст його виривався різкий та болючий рев.

Малий Хведот утік і сховався на піч у самий кут. Мати шпурнулась на батька, але її забіги не значили більше, ніж удари розлючених хвиль моря об незрушну гранітну скелю.

До того батько штовхнув її рукою, і в одну мить вона лежала коло дверей, кленучи та голосячи.

Хведот на печі почав і собі ревіти. Один Василь, залізши далеко в запічок, затих і ні мур-мур…

— Оце тобі капуста! Оце тобі корови! — приговорював батько. — Я тобі, дубило твою ма', покажу млина!

— Здурів, здурів старий мурмило, — янчить мати, — Заб'є дитину. Та хай тая капуста в землю ввійде, хай її черви зжеруть, коли за неї дітей катувати, — лементує вона.

— Заціпни! Ні слова! — батько залишив захриплого хлопця, і його попруга грізно знялася над материною головою. Та пригнулась і вишмигнула з-під руки, а різкий удар свиснув даремно в повітрі.

Володько лежав і ойойкав на долівці. Засапаний, червоний, розогнений з люто-блискучими очима, потрусуючи попругою, стояв серед хати батько. Страшна в цю мить його величезна постать і нещасна, мізерна та дитина, що янчить від болю на долівці біля його ніг.

— Я тебе ще навчу, як заступатися, — погрожує він матері. А вона метнулась у сіни і вже звідти, коли їй не грозила небезпека, дала волю свому рухливому язикові.

— Люди, людоньки! Здурів чоловічище! Ти, медведю! Слоне ти! То ти хочеш нас позабивати! А руки б тобі відняло! Заціпнув би ти! Янчав би ти, як та дитина! Дубище западенний, щоб тебе лихе повітря забрало!..

— Зволочі! Гидота! Драньї! Я вас, чорти, навчу мені шануватись! Я з вас вперед бебехи випущу, а тоді вже будете мені патякати.

Крик, лемент зчинився на хуторі. Тяжка є батькова рука. Знає її добре і Василь, і Володько, і мати, і навіть Хведот. Ціла родина знає дуже добре, чим пахне, коли збудити у батькові, їх могутньому, барчистому, великоголовому батькові, його звірячий гнів.

Збитого Володька кинули на піл, прикрили якоюсь ряднинною і там він довго і глибоко стогнав, тяжко й уривно схлипував, здушуючи щосили напливаючі під горло ридання. Він знав, що плачу батько не терпить.

Другого і третього дня не міг ще хлопчина сісти. Побита частина тіла дошкульно боліла. Цілий другий день провалявся він у постелі, крім води нічого не брав до уст і вперто мовчав. Мати тошніла над ним, ламала руки, але Володько, неохочий до розмови, непорушне лежав ниць, уткнувши в подушку обличчя.

У родині стало тихо, напнуто, похмурно і грізно. Ні доброго слова, ні усмішки.

Аж третього дня, коли Володько знову погнав корови, він дав волю сльозам. Він уже ні на крок не лишав худоби самої. Він плакав, думав. Глибокий жаль до самого себе чавив, запирав його дух, видушував останні сльози, яких за ці три дні безліч вилилось. Думав, мріяв, снував фантастичні плани помсти. Ось, наприклад, до них уночі підкрадаються злодії. У його міркуваннях злодії — найстрашніше, що може в світі бути. Вони підкрадаються до стайні з великим ломом та французьким ключем у руках. Хочуть виважити двері і викрасти коні. Володько перший помітив злодіїв, забув за своє велике горе та образу і гукає: — Тату, тату! Злодії!

Батько миттю кидається до дверей, які злодії вже встигли виважити ломом, але в його руках нічого немає, чим міг би одігнати злодіїв. І коли батько кидається на них та починає борикатися з одним, другий хапає сокиру і замахується нею на батька. Тоді Володько забуває все, мерщій кидається до злодія, підбиває йому руку так, що сокира не влучає в голову батька, але, падаючи вниз, вона вдаряє Володька і відрубує йому руку.

Батько вбиває одного по однім злодіїв і тоді помічає залитого в крові Володька. Він розгублений. Він не знає, що робити.

— Сину, сину! Що з тобою? — дико викрикує батько.

— Нічого, тату! — відповідає Володько. — Слава Богу, що ми захоронили наші коні.

— Даруй, даруй мені, моя дитино кохана! Даруй, що так гірко з тобою поводився! — І батько бере Володька на руки, несе до хати, дмухає на його страшну рану, але рана та не болить його. Він щасливий, що зміг доказати батькові свою велику до нього любов хоча б ціною власної руки.

І багато інших страшних випадків вигадує малий. Але чому, дійсно, не станеться таке, щоб Володько прилюдно вчинками міг доказати свою добру волю і великою своєю добросердечністю змусив каятися навіть таку незламну людину, як батько? Чому? Але так не сталось…

Аж третього дня ввечері уперше забалакав батько:

— Понадувались. Образив. Немилосердний. Що ви там собі не думайте, але коли мені не шануватиметесь, то шкіру з вас поспускаю. Це собі затямте і зарубайте на носі. Ні одного зерна не змарнувати. Ні одної крихти хліба не смієте знищити без "пользи". Ні одної картоплини не повинен я бачити, щоб ото мені попід ногами валялася. Бережіть взуття. Шануйте одежину, бо будете в мене мов голопуцьки бігати. А не слухатимете слів моїх, то послухаєте своєї шкіри. Я вже подбаю про те. Коли ви одного вівсяного зерна не потрапите зберегти, не шануватимете крупини, щупка муки, сорочки, чобота, не вшануєте ви й худобини, ані себе самих. Голодранцями родитесь, проживете життя жебротою і здохнете під чужим плотом… Я вам це кажу… і дивіться мені. Слова ці не на вітер пущені. Тобі, стара, дістанеться найбільше.

Тихо, гробово тихо. Ніхто не одважиться хоч слово заперечити. Володько заліз у самий кут запічка і мов хиже звірятко визирає звідтіль.

І коли пас корови поблизу конюшинища, то чатував ніби найкращий вояк порохівні. При одній згадці, що могло б статися, коли б котра з його корів об'їлась, у малого замерзав мізок, волосся дуба по голові ставало і по спині перебігали дошкульно-холодні мурашки.

По тижневі в родинному огнищі Матвія сталася знову визначна подія. Ідучи в неділю до церкви, Матвій, після Божої Служби, не вернувся, як звичайно, додому, а зайшов до родичів на Запоріжжя. Він рішив основне перемолотити все своє збіжжя (поки ще тримається погода), а тому мусить кликнути толоку до машини. Зайшов до брата Єлисея та попросив у нього другу пару коней. Звідти обійшов кілька

обійсть і змовив дівчат до соломи, подавання в барабан тощо. Робітників покликав самих найкращих, не якихсь ледарів.

У понеділок, удосвіта, як тільки благословилося на світ, прийшов з кіньми старший Єлисеїв син, також Василь. Унедовзі за ним не забарились і решта робітників. Матвіїв Василь не смів перервати на пару день науки. Сам батько рішуче цьому спротивився, бо "раз взявся за щось, то вези"… Василь нічого б не мав проти, щоб побути пару день дома, хоча б навіть і коло машини… Будуть веселі та гарні дівчата, будуть жарти, співи. Але хай би спробував він хоч запикнутись про це.

Зате Володькові припала надзвичайно вдячна робота. Він має поганяти одну пару коней у кераті. Це просто таки чудово. Нічого кращого, як гонити цілий день коні, розмахувати та цьвйогати батогом, малий не міг чекати. Це куди краще та почесніше, ніж пасти оті осоружні коровиська.

І він ще затемна, десь від других півнів, схопився, одягнувся. Їсти і не питай. Він зовсім не хоче так зрання, не попрацювавши, напихатися. Усі снідають, а він пішов на подвір'я, узброївся своїм батогом, цьвйогнув ним разів зо двадцять, чи досить гнучкий, і почав терпеливо чекати коло розісланих перед дишлем шлей, до котрих мають ще запрягти коні.

Чекання триває досить довго, але Володька це не зражує. Прийшов час, вивели з хліва коней. Батько оглянув їх, погладив, поплескав, похвалився Василеві і висловив жаль, що доведеться таку добру худобину збути. Василь запріг у другий дишель своїх — кобилу каштанку та її молодого сина огира, якого тільки що привчали до тяжких праць.

Приготовлено все як слід, забурчала машина і праця замшіла. Дівчата не працюють, а бавляться. Хіхи та хахі. Реготи безупину. І де його в нещастя ото сміху стільки набереться — зауважувала Настя. Вона цілий день підтикана, бігала, то на двір, то до клуні, то до хати. їй

ніколи до машини носа тицьнути, хоча страх хочеться. Вона майже переконана, що без неї там як слід нічого не зроблять, але треба також і обід зварити.

А дівчата з дядьковим Василем чудасії витворюють. Єдиний між ними, не парубок ще, але парубчак уже порядний.

Декотра з вертух і до Володька заглядає. Дражняться з ним, кепкують, але він без церемоній. Батюгою її і все. Хай не лізе, коли Володько серйозною працею зайнятий.

Так ішла робота аж до вечора. Надвечір сміхи та жарти трохи вщухли, бо все-таки понагрівали робочі лоби. А коли вже геть смерком перестали молотити, треба випрягати коні та вести їх до води. Хто поведе? Василі обидва. Але дядьків Василь не може залишити свого пестуна Володька. Знав він, що нічого приємнішого, як проїхатись верхи на коні, для Володька, мабуть, не існує.

— Хочеш, Володьку, на каштанці проїхатись? — гукає Василь. Володько був утомлений — ледве ноги волоче, але як стояв, так і зірвався від клуні до хліва. По дорозі як навмисне щось впало йому до лівого ока. Якийсь устюк.

Володько тре око, квапиться з заплющеними очима до Василя. І в ту мить завищав огир. Володька щось бемцнуло в голову, в очах креснуло іскрами і далі не стало нічого.

Коли опритомнів, зобачив навколо себе юрбу людей, чув крики, метушню. Він був мокрий із сильно скривавленою головою, але болю не відчував. Це вдарила його копитом каштанка. Під її ноги підліз Володько в той саме час, коли її вкусив неспокійний огир. Удар якраз улучив у праве око. Найбільше переляканий тією подією батько. Він був увесь, від ніг до голови, обліплений ковтунами куряви з барабану машини. На вустах, бороді, старій вовняній шапці теліпалися цілі торочки нанизаної

на волосинки куряви. І забувши за це все, забувши обтруситись, вимитись, на перший викрик Володька: "О Боже!.." — батько кидає все, біжить до дитини. Зобачивши, що син лежить на землі без руху, старий викрикує якийсь незрозумілий вигук, біжить до сіней по воду.

— Насте! Василю! Ганню!.. Води! Води мені! — гукає батько, а води немає. Всі метнулися до водянки, начерпнули якогось хузу і полили Володька. Після цього батько схопив малого на руки й, обліплюючись кров'ю, що змішувалася з курявою, ніби навіжений побіг з ним до хати.

За ним, спотикаючись, біжить мати. З неї спадає курява, бо пополудні ввесь час подавала батькові снопи в барабан, її сухе обличчя брудне та дике. Чорні, довгі патьоки сліз ріжуть кострубато-вилинялі щоки.

— Сину, сину! Ох, дитинонько ти моя! Ох, те болюче!

— Не скавули, давай миттю води, чистих шмат, — гукнув батько. А тим часом він не знав, де і як положити малого. Він крутився, мов навіжений, з ним по хаті, гойдав на руках, дмухав. Кров сочилася малому з ока. Сочилася, збігала на брудну батькову долоню. Матвій чув цю теплу кров дитини своєї, і вона пекла його твердізні мозолі, як топлена мідь.

Мати метнулась, затуптала на місці, ніби стояла на гарячому. Десяток рук дівочих кинулися, опритомнили стару, поклали на полу подушку, вкрили її білим рядном…

— Кров'ю!.. Кров'ю обмажете. Дайте щось чорне… Он спідниця моя, — гомоніла стара.

— Не слухайте дурної. Стеліть, дівки! — ревнув батько. — Ніколи!..

Володька положили на подушку. Дві плями від змішаної з кров'ю куряви лишили батькові руки на рядні. Сам він мерщій у сіни вибіг, коло мисника віника вхопив і міцно оббивався… Хмару цілу збив, але в пітьмі не видно. А опісля сердито похапцем мився, витирався, що аж рушник тріщав, і, схопивши велику череп'яну мисалу, налив у неї окропу, що був на галушки готовий, долляв квартою холодної вещи і підійшов до хлопця.

Той уже лежить роздягнений, а коло нього квокче мати.

— Геть, стара! — і почав примощуватися коло Володька. Він дихав поволі і навіть не стогнав. Праве око, щока, лице залиті кров'ю. Не знати, чи ціле око. Ліве було заплющене.

— Стара! Чистих наміток!.. Раз-два! Та там вата. Почаївська. Але мерщій!.. — гостро наказує батько. — Стільця мені подайте.

Дівчина підставила стілець і батько почав ворушити Володька. Навколо оточили їх дівчата. Вони тремтіли, залякано зазирали, тошніли. Володько все чув, лише не бачив. Він знав, що коло нього сидить батько, що він змиває намоченою у воді наміткою з його обличчя кров і від цього було йому гарно, приємно. Він забув за око своє. Що там дурне око!.. І він попробував навіть поворушитись, розплющив здорове…

— 0-о-ох! — вирвалося з його уст мимохіть зітхання. Малий поворушив скривавленою головою… Аж тепер він чув виразно біль. Щось сіпало, і то не з правого боку, де дістав удар, а з лівого, на лівім виску. У роті чув твердість, ніби туди понабивали якого клиння. Зуби якісь напружені, але, поворушивши задубілим язиком, Володько відчув, що це вражіння мильне. Два з них замітко ворушилися. Язик почав поволі випихати криваву слину, а з нею викотилися назовні два молоді, гостренькі, молошні Володькові зубочки.

Бачив це батько, бачила й мати, але ніхто не взяв тих зубів, щоб викинути на горище мишам. Не добровільно викотилися синові зубенята і від цього по запалих, вилинялих Настиних щоках потекли два їдкі потічки… А батько все мочив та мочив намітку. Змочив її геть, і стала вона подібна до зім'ятого червоного прапора. Вода в мисці також зчервоніла. А Володько тільки губами мамляє… '

— Болить, сину?

— Ні, тату… — і щоб доказати це, Володько витягає руку і мацає… Лап, лап… Мацнув своїми пучками якісь слизькі закарвашики коло ока і відорвав назад руку… А все-таки:

— Ні, не болить, тату… Не болить, — впевняє.

— То, може б, ти міг підвестись? Володько це охоче зробить. Він уже підводиться. Поволі, з натугою. У голові мов олова налито. Але вставав…

— О, о, о… Отак, отак… Сюди, над мису… Молодець… Так краще вимию.

Батько не скривав своєї якоїсь своєрідної радості, коли впевнився, що око Володька ціле.

Він ревнув невиразно, грубо, як звір, котрому пощастило піймати якусь незвичайну поживу. Грубезними своїми пальчищами вичавлював з намоченої намітки кров і все вимочував та вимочував залите нею око. Під тим оком двома підківками червоніли розшматовані до кості два шрами. Володько не міг так довго витримати. Він стиснув зуби… Вони німіли. Іноді їх зовсім не чути було в роті, але його нудило і в голові щось болюче сверлує. Ледве-ледве виговорив:

— Ой тату. Я ляжу… — і останнє слово вимовив уже лежачи…

— Тошненько мені, старий. Та дай йому відпочити, — тошніла Настя.

— Давай-но ти вату… Тошнієш. Багато тим поможеш… — Вирвав з рук Насті вату, нову, чисту. Намітчаною стрічкою заложив ціле око й обережно, як тільки міг своїми ведмедячими лапами, тісненько, по-батьківськи обандажував голову сина.

— А тепер, стара, пар швидше молоко, та звари легко зо дві яйці. Він мусить попоїсти. Цілий день налазилось… Можеш ти їсти? — звернувся до Володька.

Ні. Він не хоче їсти… Це він виявив похитом голови, що дуже швидко наливалася болем, тяжким та розривальним.

— Не зачіпайте мене, — вдалось йому витиснути крізь уста. Вони засихали, запікались, в'яли, не хотіли ворушитись.

Батько присів на краєчку і довго вдивлявся у Володькові малі бліді щічки… Обоє очі зав'язані. Чоло також, лише щічки, кінець носика та спраглі уста свідчили про буття батькового сина… Що він тепер думав — годі було б вгадати…

А геть увечері, коли всі впоралися з худобою і посходилися до хати вечеряти, стало сумно й ніяково. Всі підходили до Володька, вдивлялися в його роток, хитали головами… Їжа навіть не бралася… А дядьків Василь, що вихором улетів до хати останнім, побіг до хлопця, присів коло батька, нахилився.

— Як усе добре, — казав він, — скінчилося… Але що нашого Володика так скалічено, то все ні до чого… Біднюсінький мій цвяшечок, — і Василь обережно, легенько, ледве доторкаючись пучками пальців пов'язаної голови, гладив малого, гладив довго, пестливо… Володькові знову, як тоді, після "прочуханки", зробилося шкода самого себе… Від цього в грудях щось болюче купчилось і тисло…

Хворий не хотів їсти, але одну шклянку молока мусів таки випити. На цьому настоював батько, а Володько не посмів противитися його волі. При їжі він виразно відчував, що не має двох зубів, але що ж… Це ще не все. Найприкріше було, коли, прокинувшись другого ранку, він відчув, що праве око не ворушиться. Воно все залилося темно-червоним затьоком. Вата міцно присохла і її тяжко було відірвати. Коли батько зняв пов'язку, зобачив на місці ока засохлу шкаралужину… А де ж око? Боже мій. Боже мій! Невже воно витікло…

І батько відмочує теплою водою присохлу намітку та вату, накладає свіжу, зав'язує і відходить знову до машини… Що б там не було, а домолотити збіжжя сьогодні мусять. У них же з братом одна спільна машина, а тому треба квапитися, щоб міг ще помолотити і Єлисей. Сьогодні й Василь мусів таки залишитися дома та гонити замість Володька коні. З цього був дуже вдоволений, бо школа ніколи не манила його.

І коли всі відійшли до машини, а мати пішла поратися біля худоби, у хаті залишилися тільки Володько та Хведот, що спочатку не міг зрозуміти, що то з "Воводьком" трапилось. Він ніяково вертівся коло брата, придивлявся, щось міркував. Часом підійде:

— Воводьку, Воводьку… Дузе тебе бовить?.. — питає та навшпиньки спинається, щоб зазирнути братові в обличчя.

— Ах, іди ти собі, — відповідає той, і Хведот далі нічого не розуміє.

На дворі гарчить машина. "Но!.. Но-о-о!.." — гукають поганячі, а в такт поцьвйогують батоги. Володько намагається визволити здорове око, яке тільки злегка припухло, бо темнота обридла йому. В лобі над бровами щось дуже тисне і заважає розплющитись окові. Одначе Володько розплющує його і дивиться в стелю.

Зір неясний, химерний. Стелю з дощок, з тонкою верствою тинку, розмальовує Володькова фантазія різними малюнками. Він знаходить там стару бабу повитуху, Секліту. От вона здоровенна, з величезною головою, окутаною у вовняну хустку. За нею біжить з двома головами пес. Одна голова спереду, друга ззаду. Секліта (видається Володькові) рухається в напрямі лісу… Он той ліс. Балка якась, а далі не то ставище, не то нивка збіжжя. Над усім палахкотить сонце.

Фантазуючи Володько забуває біль. Коли спиняється машина, до хати забігає то батько, то хто інший з робітників "зобачити, що поробляє наш слабий".

На другий день око зовсім заплило гноєм. Машина відмолотила і на хуторі стало тихо. Батько роздумував: їхати чи не їхати по лікаря? Їхати — грошей шкода, не їхати — дитини шкода. І так у роздумуванні минав день за днем. Кожного ранку і вечора дбайливо промивав він Володькові рану. Промиваючи, питався:

— Ну, як? Не краще?..

— Не знаю, тату… Не чую.

— А болить?..

— Болить.

— Ну, ну… Ти-но мені будь козаком…

Мати парила молоко, варила яєчка, пекла для хворого коржика, а при хворому, траплялось, дістане дещо і Хведот, який чапів тут невідступне. Промивати ока Настя не сміла. Матвій боїться, що "вона" не потрапить і чорт батька зна що напецькає. Настя не сперечалась. Вона тільки вечорами, коли гасили світло й усі клались, довше ніж звичайно

простоювала навколішках та молилася щиро і тепло. Вона чекала чуда і чудо сталося.

По двох тижнях Володько виразно відчув, що око його збереглося. Воно починає вже ворушитися та продирається назовні. Корови ввесь цей час прийшлося доглядати самій Насті, зате не було кому затопити, щоб "який там харч спартолити". Але Матвій не проявляв невдоволення, хоча той харч часом зовсім зле був "спартолений". Що подієш? Не розірветься ж "вона" дійсно.

Минуло ще пару днів. Володько знову гонить корови. Око вже гоїться. "Слава Богу, — думає Матвій. — Обійшлося без утрати". Він приходив щодня втомлений з корчунку, спокійно сідав за стіл, комляв хліб, їв бараболю зо шматком сала, заходив до худоби, а опісля лягав.

Володько згадав про песика, якого приніс Василь. Одного разу питає Василя:

— А де твій собачок?

Це було під вечір, коли Василь пригнав саме з паші худобу.

— А ти ще його не бачив? — хвалиться Василь. — Це вже такий псюра, що ой-ой!.. Не скажеш мамі, то покажу…

— Дурний би був казати, — дивується Володько з Василевої наївності.

— Ну, то ходи…

І вони пішли за клуню, де ростуть кущі агрусу, малин, бозу тощо. З цього боку стіна клуні не задельована дилями, а лише заложена міцно зв'язаними батьком в'язками пшеничної соломи. А батько, коли вже

в'язав в'язку, то в'язав. Як камінь. Дійсно з таких в'язок можна стіну мурувати.

Оцією-то солом'яною стіною покористувався Василь, щоб заховати свого собаку. Він висмикав одну в'язку, зробив у стіні кубашку, вистелив її м'якенькими тринами і там щеня вселив. Кожний день приносив йому туди їсти "помийок" з муки, молока та води.

— Він вже не сліпий... Бачить все і п'є молоко, як кіт, — пояснює Василь, тримаючи песика перед самим Володьковвм лівим оком. Цей взяв його на руки:

— Аа, — каже. — Тяжечий який. Ну, мій собачечка... Мій баця... А їсть він хліб?

— Що ти ще хоч, — ніби оправдується Василь. — Від такого щенюка хочеш, щоб він вже їв хліб. Але він хутко їстиме.

— А Хведот ще його не бачив?..

— Ні. І не треба. Цей розбовтає всім. Собачка злегка тремтів і пискав носиням.

— Ну, нічого, — авторитетно заявляє Володько. — Гарний щенюк. Ти добре зробив, що взяв його. У господарстві мусить бути собака. На... А матері я не скажу...

За землю

Володько пас уже давно корови, але око якось не гоїлося. Батько довбавсь у ньому своїми пальчищами, малий терпів біль, ціпив зуби, але наслідки зо всього погані. По лікаря їхати дуже не хотілося Матвієві. Це стільки коштуватиме, а до того ще й часу немає., То сюди, то туди. То до

Лебедей, то Григорчука, то на ярмарок… То корчунок. Знову нова лиха година принесла новий клопіт.

Матвій порішив був дочекатися понеділка, запрягти коні і відвезти малого до лікарні… Прийшов понеділок. Ні, думає. Доорю оце вже зяблю… Погода тепер довго не затягнеться, а у вівторок поїду. Коли ж то приходить зо школи Василь і першими його словами було:

— Тату! Застав'є продається…

— Що? Як то? Де? Хто тобі казав?

— Ціле село говорить. Люди сунуть і сунуть де двора. Вже, кажуть, на куплю записуються.

— От тобі й на! Ще ж вчора нічого не було чути. Ну, стара, — каже Матвій. — Програне наше. Нічого тепер не вскубнеш.

Розуміється, така вістка зовсім перебила Матвіїв намір їхати до лікарні. Мусить піти до двора.

А тут пополудні пригнався засапаний Матвіїв брат Єлисей.

— Знаєш?.. Застав'є продається. Оце я прибіг, думаю — побіжу, а то розхватають, а ти й не знатимеш нічого. Уже запис іде. Ходім!..

— Сідай-но. Ми ось пополуднали, але ти ще щось з'їси…

— Аа, ніколи… Ні-ні. Не роби турботи. Спасибі — я…

Але Настя вже краяла на полумисок кус вареного сала. Само собою, Єлисей кусник-другий взяв, хліб намастив, щиро насолив…

— А як, їй-Богу, дешево, — казав поспіхом Єлисей. — Всього триста, — наголошував на а. — Та це просто дешевка.

— Дешевка то дешевка. Різал-ма з такою дешевкою. Де ти тепер що пірвеш? Звідки вичавиш?.. Ти ж знаєш, що задаткував я оту он там латку.

— Тьху!.. — живо сплюнув Єлисей. — Не журись. Ходім-но до двора, а може, що й видумаємо. Може, як півдесятини подужаєш, а ми з Пархвеном півтори, а разом дві загорнемо, — і чвиркнув прудко і далеко крізь зуби...

— Ох, тошненько мені та нудненько мені, — тошніла Настя.

— Тошненьком не поможеш, — перебив Єлисей.

— Штука сказати: сто п'ятдесят рублів. А ти їх добудь. Звідки? Дітей, оту загнибіду стару продам? Хто їх купить?..

Загнибіда образилась.

— Не патякай, не патякай. І сам добра загнибіда.

— Ах, все то фрашки. Не сваріться. Підем, — квапив Єлисей.

Новий куцан, з сивого сукна домашнього виробу, щільно обтягнув широкі Матвієві барки. У руки попав якийсь костур, і брати пішли.

— Ти, Володьку, підеш до худоби, а Василь хай піде й доволочить за конторою зяблю, бо бодай би чорт сльоту не навів, — видав Матвій своє останнє розпорядження.

А небо дійсно зачухмарилося і розкуйовджені ковтуни хмар поволі висувалися із західної сторони та розповзалися по небі. Поривний вітрище тіпав полами Єлисеєвої гуньки та Матвієвого куцана.

Дорогу вибрали навмисне через Застав'я, хоча це трохи далі, щоб зайвий раз окинути досвідченим мужицьким оком цей дорогоцінний шмат поля.

Ех, і поле, поле! Не забуде його ніхто, чий погляд хоч раз зупинився на ньому. Рівне, покотисте на полудень. З двох сторін оточене хвилястими берегами річки. На півночі від холодних вітрів захоронено сосниною. На заході та півдні "багна". Колись це справжні багна були, та час висмоктав їх, а лишилася тільки назва. Тепер там дядьки отаву косять, огонь кладуть та пасуть коні.

Частина Застав'я належить монастиреві і так Монастирищем і зветься. Звуть це ще й Городним, бо, кажуть, був тут колись старий "город" — місто, що Гай-город звалося.

Решта належить якійсь русскій княгині, якої ніхто ніколи тут не бачив. Кажуть, у Парижі живе, а маєтком завідує поляк Ревський, що грає тут першу скрипку. Обличчя товсте, розплиле, очиська вилунились, а під ними ніби по калитці повішено, рот широкий і страшенно наподоблює жаб'ячий.

Отому-то красуневі належить у дійсності ця земелька. Вона чорна, товста. Росте на ній і пшениця, і буряк цукровий. На монастирському до цього часу зберігся порядний горб. Там можна бачити черепки, кусники дахівки, цегли. Якісь пани часто там з мотиками та лопатами нишпорять — скарби заховані шукають. Що то значить пан... Усе легко хліба хоче.

Так гуторили про Городнє люди. Було там місто, але татари рознесли. Тепер череп'я одне та горбик лишилися. Багато часу минуло, багато вітру прогуло, багато в річці води витікло, багато хмар по

оксамиті неба проповзло, аж поки не дочекалося, що куплять його оці натруджені суконні дядьки та по-свойому, по-мужицькому, поплювавши долоні, з Богом за працю візьмуться… А чи то вже й дочекались?

І ступали м'яко, нечутно чотири ноги в постолах по зораному шпеничниську. Назарік ячмінь тут люди сіятимуть — міркують брати. А ноги все далі і далі ступають. Поле тікає взад. Ось долина, пригорок, знову долина. Вузенька, глибока, в дві колії дорожинка від полудневого заходу до млина протинає поле. Далі Городнє.

Тут колись розшалілий варвар плюндрував здобутки пращурів оцих самих дядьків, а самі вони топчуть постолом чужу порожню землю. Над очеретами пливуть отари сірих, буцматих хмар.

Напружений гострий зір братів сповзає між ними та очеретом на протилежний бік, де за пригірком розпочинається панський парк, густий, розлогий, з розкиданими старими будівлями та недокінченим кістяком напівзруйнованого палацу.

— Поквапимося, — каже Єлисей. — Глянь, як через Плоське пруть людиська.

Дійсно, через Плоське пруть людиська і все в напрямку парку. Пруть. Уперто, дружньо… Зір їх — гострий, сухий, думка їх — одна, жевріюча, тверда!

— Півдесятинку б? Добре було б!.. Ех, як добре!

— Поквапишся… — думає вголос Матвій. — Куди і чого поквапишся? Ну, і за що я візьму ту землю?

Але ноги їх все-таки прудкіше пошелепали постолами і ступи їх ставали все твердіші, все рішучіші. Перегін… Змагання… Он люди

Плоським пруть, а їм же ціле ставище коло Чернечого млина обійти треба.

Коли дійшли до парку, там роїлося вже безліч люду. Кожухи, сіряки, свитки. Чоловіки, баби, дівчата, парубки, діди, діти. Вирувала мужичня по розлогих дорогах парку. Гомоніла щоденна, безбарвна гутірка і ревіли вгорі вітри, надсаджуючи хрипи велетенського розміру осокору. Ялини скидали довгі шишки, а попід ними гикали індики, та бундючний павич борсався здоровенним своїм хвостиськом у кущах пахучого ялівцю. А руїни палацу, мов зубатий череп, угрузли в землю. Вітер гонив у ньому нечисту силу, скавулів, стогнав. Побожні люди здалека вже хрестились, підходячи нічною порою до нього, хіба що одчайдушний п'янюга Середа, ідучи з шинку, зайде до нього і спокійно собі підночує та нових сил набереться.

Але найбільше юрбилось народу на старому дворі, коло "покоїв" двірського завідця.

Ну й же й люду. Безліч. Видимо-невидимо. І кремезні, і щуплі, і носаті, і кирпаті. Деякі пики так і просять цеглини, а деякі — бублики з медом.

Але не мало й таких, як Матвій. Здоровечі, барчисті, з широкими бородами, з лисинами… Це все "порадошні", "хазяїни". їм честь і повага. Вони в усьому толк знають, вони діло ведуть.

Угледівши братів Довбенків, гурти мужиків заворушились.

— О, диви! І Лебедчук! Дай Бо здоров'я!..

— Дядько Матвій! Здорові були!..

— Кум! Помай Біг!.. Як маємось?.. Матвій та Єлисей не встигали відповідати на поздоровлення. Поважніші коло Матвія купчаться.

— Чому той люд не йде до пана? Чом отут тупцює? — питає Матвій.

— Кажуть, оконом ще не приїхав, чи що.

— Хай йому чистець, що того наперлося…

— По грядці роздеруть…

— Аби-но хрч по грядці хватило…

— І як його ота чутка шириться?.. Диви, ще вчора ніякого слуху, а сьогодні, ні сіло ні впало… Тьху!..

— А з хати до хати чутка перекидається. Земля.

— Ось диви, Лебедчук де, і той прочув…

Матвія дехто Лебедчуком зве, бо мешкає він на лебедській землі.

— Та, — каже Матвій, — той Лебедчук ближче до Застав'я, ніж ви. А земля сама тягне мужика, як стерво собак… Вона сама підкаже…

— А хай би мені підказала, де грошей взяти… Грохонув регіт…

— О, і то підкаже, коли опораєш та засієш нивку пшениці, — вставив свою мудрість Єлисей і чвиркнув крізь зуби.

Один дядько, що сидів дуже низько на якомусь камінці, зовсім невигідно, устав і проговорив:

— Бодай би його кольки скололи. Сидиш, сидиш, аж спина стовпом стала, а дома ж роботи до повітря. Хай би вже чи се чи те… А то чорт батька зна що…

— А чи й дочекаємось ми сьогодні?..

— Халєра його, вибачайте, знає-Ішов сюди Матвій не даремно. Хоч і бідкався він, де має дістати грошей, але надія, "що якось-то воно все-таки буде", не кидала його.

І не встиг він, прийшовши до двора, як слід оглянутись, коли вже його оточили десятків зо три найповажніших хазяїв. Бо ніхто з них не мав стільки досвіду в купівлі землі, як він, хіба що, може, Мартин. Але той уже "тільки нахапався, що, як то кажуть, і через губу йому перетого… А без Матвія ні одна купівля не обійшлася. І коли викупляли Тимошівщину, Матвій самий, без брата Єлисея, що тоді ще "у москалях унтирцером" служив, дві з половиною десятини закуроїв. Було сутужно, кості не раз від праці тріщали, але витягнув. Після отой Осовець. І тут дві десятини. Та тут уже разом'з Єлисеєм. А там знов Лебедщина навинулась. І так усе одно за одним — покійний Хведір та Матвій скрізь перед вели, усі громадські справи до пуття доводили. Скільки того попоходилося та попоїздилося. То до Острога, то до Жито-мира, то до самого Києва. Коли викупляли Лебедщину, Матвій одвіз до Києва мішечок, так тисяч двадцять, самих золотих "імперіялістів" — копійка в копійку, громадських грошей. І довіз. А це ж вам ризик, тільки подумайте, що його переболів за ту дорогу, скільки тих нещасть могло трапитись, — однак Бог милував.

Такому чоловікові, само собою, всяк віру йме. Його і сюди і туди. Чи то довіреного треба, чи заступника від громади — кого? Звісно, Матвія. Без просторікувань. І він йде, і робить.

Тому й тепер юрба чоловічих та бабських свиток оточила Матвія. Громада мусить же довідатись, що там і до чого. Чи є той економ, чи нема? Чи думають вони поважно з тією землею, чи так лише качку пустили, аби дурний мужик потоптав трохи чобіт?

І почали поговорювати, кого б вибрати та післати до пана. Почали натякати на того, на іншого, а врешті і на дядька. Матвія. А кому б, як не йому краще такі діла знати. Той тобі любого пана навколо пальця обвине. І показний, і розважний, і толк знає.

— Ану, дядьку Матвію… Підіть-но… Хай йому частець, отак тут за гарма-дарма чапіти.

Але Матвій з місця відмовляється. Він, мовляв, і так не знає, що ще з того вийде. Чи буде він ще купувати, а чи й ні, бо зв'язався з Григорчуком, а то ж, звісно, півтисячку рубликів треба вилічити. А тут уже, далебі, хоч би й хотілося, духу не вистачить, не потягне зі свого господарства більше. Він прийшов лише так собі, подивитися, послухати, як то люди купуватимуть, а самий то вже гзй-гай.

— Чого ж гай-гай, — вставляє слово Мартин, що стояв трохи збоку і прийшов сюди також "тільки подивитися та послухати"…

— Но, — порушує головою Матвій і збиває на потилицю свого засмальцьованого кашкета, — воно б то, звісно, того… Розуміється. Та правду кажу — не втну більше. А ви, Мартине, і без мене ту справу обчухрали б.

Мартин і справді господар поважний і "топковий", але до нього громада вже з обережністю ставиться. Той того, що зветься, через губу, накупився і ласувати йому на клапоть того поля не годилося б, коли стільки інших покупців найшло, яким, либонь, потрібніше, ніж Мартинові, те купно. Тому про Мартина помовчували.

Але Мартин знає, що й до чого. Він сам і не преться куди не слід. Звернувся рішуче до Матвія:

— А, нічого вам, Матвію, стягатися. Мусимо і то знати, що це наша остання купівля. А діло зробити треба. Я сам пішов би, та мені того не

личить, на поле я і не чигаю — от хіба клапоть стависька та, кажуть, млинок.

Натовп прогудів щось невиразне. Чи то одобрювали Мартинові слова, чи то заперечували. А Мартин вів своє:

— Що там не кажіть, а й вам десятинка ще придалася б. А ви, скажіть, люди чесні, чи не заслужився той чоловік у громаді? Скільки-то він попоходив та поїздив, та з тими панами, та з грішми. Та інший би з вас стільки злупив, що аж пальці було б видно, а що він дістав за свій труд? Карбованця від пана на горілку… Самі знаєте…

О, Мартин знає що й до чого. Обходить кого треба та й про себе не забуває. Матвій з місця пом'якшав. Можливість набути ще одну десятинку підкуплювала його надзвичай. Та це ж бо було б цілі сім десятин, а там, за пару років ще десятинку придбав би, і його бахурі сливе забезпечені…

А люду, що тієї води в повінь — усе прибуває і прибуває. Ціле широке подвір'я, весь парк — скрізь повно, скрізь товчуться, гармидерять, бідкаються. Погода почала капсіти, небо насупилось, зсунулось, здається, аж на голови дядькам налягло. Ось-ось розсльозиться.

І Матвій дався намовитись. Удвійку з дядьком Харитоном, отим самим, що має поле межа в межу з Матвієм, пішли до панських покоїв. Люди ж, розбившись на гурти, гомоніли далі і чекали.

Бути поважним та статечним не робило для Матвія ніяких труднощів. Чоловік, що не кажіть, у формі. Йшов і роздумував, що сказати, як сказати — мусить його толково та з розумом, діло ж немале.

Покої панські низькі, старосвітські. У дверях Матвій мусить сливе голову нахиляти, щоб не буцнутись об одвірок, видно, не для таких вони будовані. Оконом, видно, на свій зріст їх виміряв, бо ж не всі можуть

такими Матвіями бути. Зате скрізь тут затишно, та притульно, та м'якенько. Ситість тут чується та вигода. Уже самий передпокій чого вартий, — килими, кажуть, перські, тапчанчик м'який, кілька таких ослончиків та крісел плетених" "Чи витримав би, коли б так сів?" — міркує Матвій, дивлячись на ті турецькі витребеньки. І хто його може на такому сидіти? Пан? Так він же сам, хоч куций, пудів вісім важить — жлукто таке, та й пані його не менше. От хіба донька їх — єдина стать, що на людину подібна, зросту хоч і не високого, та стрункa і ніжна, і голос дзвінкий, хіба що літери "р" як слід не вимовить, замість "русска" у неї виходить "лусска", а замість Ревська каже "Левська" і так її Левською ще у школі й прозвали.

Пана дома не застали. Був він, здається, у Мизочі, а за нього говорив його заступник, чи писар, чи повітря зна що він таке — молодий, на диво тоненький і хирлявий панок хлюстоватого вигляду, що дуже натягнуто і роблено-поважно заявив, що воно, мовляв, так і так… Пан дістав дійсно від власниці княгині телеграму з Парижу, щоб маєток продати, але коли та як — нічого ще не відомо. Отож і поїхав пан до містечка, щоб там докладніше у адвоката довідатись, і паничик думає, що він скоро вернеться і тоді буде видніше. Але сьогодні то ледве чи станеться, от хіба завтра. По-друге — тут стільки того люду навалило — де ж його зо всіма розмовляти. Мусять вибрати уповноважених, як слід, і передати в їх руки справу. Запитав Матвія, чи ви є таким уповноваженим. Ні. Матвій лише ось хоче запитати. Ну, то ідіть і виберіть уповноважених, а тоді верніться. Ага. Ще одно: що до продажу Застав'я, то мова йде лише про його південну частину зі ставом та млином. Решту землі затримує за собою пан оконом.

Усе то було сказано, звичайно, по-російськи, "по-панськи". Панок інакше говорити не може, але дядьки до такого, звісно, давно звикли. Де ж є такі пани, щоб говорили по-людськи. На те він такий тоненький, та тендітний, і обличчя в ластовинні, і волосся м'яке та ясне, мов у ляльки, і довгі та прозорі пальці, що, їй-Богу, можуть поломитися як скло.

Але мову його передали висланці народові слово в слово. До цього додав від себе Матвій, що гаразд було б поділитись людям на гурти і кожний гурт від себе одного відпоручника вибере, а ті знов разом виберуть уповноваженого. Матвій-бо знає, що як почнуть усі юрбою "вибирати" — ніколи нікого не виберуть.

Звичайно, піднявся в народі рух, рейвах та гармидер. Во-но-то було б гаразд по-Матвійовому, але як його той народ поділиш? Хіба що за кутками. Запорозький куток окремо, Шинковецький окремо, Зарічанський окремо і так його гуртів двадцять набереться.

Селяни не вміють робити щось на галай-балай. Треба обміркувати, що і як та з якого боку, а тоді вже і до діла. Сім раз відмір, а раз відріж, каже мудра народна приказка. Мовляв, добре розжоване ніколи шлункові не завадить. Але на це треба часу! Боже, скільки на це треба того дорогого часу.

Тому знов Мартин виступив:

— Люди добрі! Ніколи над цим довго сушити голови. Ніч на носі, а до того, диви, і сльоза розпічнеться. Поки воно на ті гурти розіб'ємось, та поки се та те, то й часу не хватить і нічого ми не зробимо. Краще його одразу громадою вибрати двоє чи, скажемо, четверо люда і хай роблять списки. Я пропоную дядька Матвія. Чоловік у цих справах битий, і ніхто краще за нього цієї роботи не зробить. А вже він хай добере собі помічників сам. Чи добре кажу?

— Просимо, просимо! — впало кілька голосів. — А так! І справді, і чого його товктися на місці, — загомоніли інші і тих голосів усе прибавлялося й прибавлялося, хоча загалом говорили без ладу і без складу, що і сам дідько не розбере.

— Люди добрі! — обізвався Матвій, — Послухайте ви і мене. Усі добре знаєте, що тепер я не можу брати на свої барки такого тягару. Інше діло

було при купівлі Осовця чи Лебедщини. Там я сам брав кілька десятин, то за одним міг і інших клопоти на себе переняти. Не те тепер. Тепер я чи візьму яку там півдесятину, чи не візьму, то посудіть самі, чи мені варто брати той клопіт на свою голову. Хай це беруть інші — он дядько Мартин, чи Дам'ян, чи Харитон, чи мало є тут нас таких… — і Матвій розводить довкруги рукою.

Громада насупилась хвилево мовчанкою. Дядьки почухували потилиці, попльовували, видно, міцно міркували. Во-но-то, либонь, якось би треба почати, та на яку його ступиш. Гармидер, що після цієї мовчанки зірвався, — бо кожний, надумавшись, хоче висловитись, — заборсав справу ще дужче. Кожний говорив і ніхто не слухав. Кожний щось радив і все щось інше. Нарешті до слова прийшов старий Кальчук, що деякий час радився з Мартином. Є то високий, як вежа, тонкий, довгошиїй, з горбатим тонким носом, чолов'яга, що завжди, досить до речі, потрапить міркувати. Він виступив на якесь підвищення і глухим, горловим голосом почав говорити, що коли громада хоче щось робити, то треба робити, а не товкти воду в ступі. Ми прийшли сюди не пащекувати, а робити діло. Коли дядько Матвій одмовляється — його діло, і він має рацію. Бо ж, посудіть розумом, кому б це хотілося за гарма-дарма чужі клопоти на себе брати. Але я так міркую: кожне діло нотребує доброго чоловіка. Хто може ліпше це зробити від Матвія? Ніхто. І я кажу просто: дядько Матвій піде, я вам кажу! Але ми мусимо за те віддячитись. Сам він хоче півдесятини брати — додаймо йому ще півдесятини від нас усіх, і шабаш! І якщо всі згодні — йдемо на Шинківці, робімо списки та підписуймо з дядьком Матвієм догоду. Чи згода?

Громада довго не слухала, що там той Кальчук говорить, та коли всі втихомирились, почали слухати його уважно. Здавалось — той говорить до речі. І коли він скінчив, громада щось загула, щось, ані так, ані ні, але скорше так, коли тут чорти вирвали Мотрю Нестериху. Ця куценька, грубенька, ніби капустяний качан, осібка була вельми неспокійною і вже давно поривалася щось і собі сказати, та її все до слова не пускали. І аж тепер прийшла її година, вона рванулась наперед і задзеленчала на ціле горло:

— Ой, мені, Господоньку святий! Ой, Господоньку та Матінко Божа! І кому це ми ще маємо кланятись до землі, та просити, та просити, та ще й землю йому викуповувати? Чи ж у нас стільки тих грошей, що й самим не треба? Ось так: тому півдесятини, тому могорича, тому те, тому се, а тобі, бабо, облизня. А ви, люди, й не знайте, що як помер мій отой гниляк Нестор, то лишив мені дві грядочки поля, що одна курка хвостом закриє, та копицю дітвори до того. А що я тепер з тими бахурами? А звідки? А як? Найстарший — тринадцять, другому одинадцять, третій дев'ятий пішов, четвертому…

— Тю, на тебе, дурна бабо! Свят, свят, свят! Втихомирся! — загукали на Мотрю.

— Треба було менше ночами, а більше днями працювати, — докинув котрийсь.

— Дурна, дурна! — заверещала Мотря, аж їй голос зривався. — Завжди дурна, коли бідна. Не бійсь, он тому багатієві так на, бери, а тобі нонами витикають. То є таке "правленіє"?

— Ото-то-то! Вискочила лепетуха, — перебила Мотрю баба Велітка. — Дуже ти на всьому тямишся, а борщу людського не вдаси зпартолити…

— Ой, мені людоньки! — сплеснула Мотря долонями, що аж ляски пішли. — Дивись! А тобі ж то що до того? Зубата яка найшлася. Тьху на твою голову! Та чи ти знаєш, що я ще любого чоловіка за пояс заткну!

— Го-го-го! — озвалася юрба. Усім це, видно, подобається.

— А Нестеров! костурі вже забула. Як смикне, бувало, той "гниляк", то аж пищиш, га? — докинув котрийсь.

Знову регіт.

— Стало бути, що тут бідній людині і слова "нідзя" сказати? — заступився хтось і за Мотрею. Був то Іван Гуца, по-вуличному Панок, що десять років у графа Сангушки за льокая служив, інколи "по-панськи" закидав і фрак старий, старосвітський, цегляної барви носив на животі з мідяним ланцюжком від годинника, бо самий годинник уже давно "не дєйствував" і років десять у прискриньку лежав.

Почувши голос за собою, Мотря таку веремію зчинила, що хоч тікай. Вона розжалобилась, з очей потекли сльози, хустка її набік зсунулась.

— Не согласии! Не согласии! — пищав Панок. — Не будемо комусь там землю викупляти! Досить і своїх ротів маємо!

Почалась справжня колотнеча. Мотря тарахтіла, мов розбитий віз, що котиться згори по кам'яній дорозі, розкидала кужими руками, била кулаком об кулак перед самим носом Велітки, а та й собі не дармувала, обидві верещали, мов навіжені, сукали одна одній дулі, ні одна не могла іншу ані перекричати, ані перемогти, і коли напруження дійшло до найвищої точки, їм не залишилось нічого іншого, як ухопитись навзаєм за коси. І так патраючи та скубаючи себе зо всієї сили, вони вперлися на місці — ані туди, ані сюди і при тому вивіскували, мов кобили, коли до них залицяються жеребці.

До цього негайно включився весь жіночий актив. Створилось одразу дві партії — одна за Мотрею, друга за Веліткою. Бій розгорівся. Чоловіки лише під'юджували та надривали а реготу животи, але до бійки не втручалися. Лише Іван Гуца-Панок та ще двоє-троє лицарських душ не змогли встояти безчинно. Вони тупцювали сюди і туди, забігали зо всіх боків довколо воюючих, кричали, а найбільше перешкоджали. Незабаром Мотрі потекла з носа юха, хустка зовсім злетіла, волосся нагадувало копицю сіна під час буревію, але вона боролася завзято, хоча більша Велітчина партія явно перемагала. І якось так сталося, що Іван Гуца попав у саму гущу події, спотикнувся на якусь бабу, полетів шкереберть і за одну мить на ньому височилася ціла купа жінок, так що

йому нічого не залишилося іншого, як на ціле горло, ніби його різали, верещати.

— От Панок! От так Панок! — викрикували з натовпу сміхуни.

Бачучи таке, Матвій лише сплюнув, він терпіти не міг "отого чортового баб'я" і відійшов набік. За ним пішло кількох інших — Єлисей, Мартин, Кальчук, Харитон.

— Хай чубляться, а ми ходімо до банку на Шинківці списки робити, — казав Матвій.

За колотнечею та за пітьмою, бо вже вечоріло, баби зовсім не запримітили відходу "головарів", а коли партія Мотрі була остаточно переможена та коли на полі бою залишились тільки пошматовані хустки і тощо, і шановні тітки голосно сякали червоним, а Панок вирівнював свої потурбовані кості, в той час ні одного з поважніших чоловіків не було більше на місці. До того ще з покоїв вибіг той самий тоненький панок, що розмовляв з Матвієм, і заявив, що як ті не розійдуться "геть до чортової матері", то він прикаже випустити на них гончих собак, і це вплинуло досить переконливо.

Оглянувшись сюди і туди і побачивши, що навкруги вже нікого з тих "головарів", Мотря знов заверещала і ще більше затурбувалася.

— А! Дивись мені його! Повтікали — різун їх матері! — і мерщій посукала короткими ногами, плутаючись у довгій спідниці, в напрямку Шинківців. За нею подалася і вся її гвардія, що прийшла сюди здебільша отак собі "на людей подивитися".

Іван Гуца, кляпаючи задріпаними крилами свого фраку, що сягали йому сливе до п'ят, і собі пошкандибав за ними. Починав накрапати дрібний дощ.

Списки складали сливе до півночі. Будинок кооперативного банку не зміщав таку спусту народу, тому всі, що прийшли пізніше, опинилися за порогом і мусіли киснути під дощем. Між тими була, розуміється, також і Мотря Нестериха. Вона і тут пробувала домагатися "свого права" і бунтувати, але їй інші одразу заявили, що "як ви, бабо, не втихомиритесь, то дістанете по мармузі і підете собі до повітри лихої", після того нічого іншого не лишалося, як "заціпити писок" і, шморгаючи носом, тихо хлипати собі в кулак. "Вони хіба знають, оті камлії, оті... оті прокляті, що тебе болить? А звідки їм це знати? Віддалася за отого чортового горбуна, смердів-смердів, хирляв-хирляв, ночами спати не давав... А діти сипались. А тепер? А тепер ось маєш. Він там зогнив, а ти тут мучся з його дітьми, пухни з ними з голоду... Коли б ще якось ту півдесятину набути, але хіба тут допнешся за тими багатіями та тими чоловічиськами, що тебе, бідну бабу, ані не пустять нікуди, ані ходу тобі не дадуть. Клуньчину, думаю, продати, та ялівку, та яблук пару десятків пудів, то, може, воно і щось вийшло б... Воно-то і без клуньчини біда — щось там збереш з поля і де його ту мізерію зложити. А скільки намучились, поки її злабудали, плечі облазили, як носила з Бущенщини-крокви, та лати, та балки... Усе то на плечах моїх..."

— Ой, видно, та баба хоче дістати по пиці, — зазначує котрийсь там спереді, з намагою повертаючи назад голову.

— Чи вам, тітко, часом. Бог дасть, не заціпить? — додає інший.

— Ага!.. Заціпить, — було її останнім протестом. До півночі чекала і рюмсала собі під ніс, але зовсім мовчки. А вписали її на півдесятину десь уже в середині списку, чого вона й не знала, але додому вона не йшла, все не вірила. А що як візьмуть та одурять "дурну бабу". Ні, вона вже краще постоїть, та помокне, та припильнує.

Вертаючись геть по півночі під дощем додому, Матвій ніс зі собою невеселі думи. Земля-то земля, а от де його тих грошей дістати. І як він усе то сам подолає. А тут ще й праці стільки — і старої, і нової, і все її прибуває та прибуває. Коли б мав хоч порядного помічника дома, а то ж

усе таке от…. Сам і за плугом, і за бороною, і коні впорай, і води принеси… Ні, ні. Невеселі думи ніс Матвій зі собою, вертаючись тієї темної ночі до свого хутора.

Щосереди у малому містечку Мизочі, що сім верстов від Дерманя віддалене, ярмарок. Другого дня і була якраз середа. Сльотило і шугав вітер. Але дорогою до Мизоча з самого рання тягнулась валка возів. Хто везе веприка, хто вівці, де в кого ялівка за возом тягнеться, їхали, їхали і їхали. І все це мало піти на викуп Застав'я, усе то мав бути завдаток, хоча ніхто ще нічого не знав путнього, чи буде з тієї купівлі що, чи не буде. По-перше — нема ще нічого певного від пана, по-друге, чи тих пара сотень десятин вистачить на стільки люду. Доведеться декого зі списків скреслити, декому норму скоротити. Та люди на це не зважають.

Але Матвій ще не їхав на ярмарок. Він же мусить знов до двора на збори тіпати. Треба ж до того пана добратися, треба ж чогось певного та ясного добитися. Коли вже упрягея уі плуг, то вези.

Ще зовсім рано, а біля ганку покоїв товпляться люди. Така зборня — хоч куди. і говорять, і регочуть. Про се і про те міркують, а головне, як і де грошей дістати. "То, трасця матері, казали: впишися, Семене, пайщиком до банку та впишися. Ні, різал-ма' — не послухав. А тепер дулю, не позичку, дістанеш", — міркує не один дядько.

А все-таки той банк єдиною надією села. Шкода, що має його тільки "панська" часть, який не є, а є, "казьонці" і такого не мають. Зате у них там "трахтир" он який пишається. І взагалі ті казьонці господарі, що з клоччя батіг, сама тобі голота, розважають "панські".

Тут також ще одна справа виникла, якої учора не примітили. Хтось подав думку, чи варто пускати до купівлі "казьонців". Двір, мовляв, належить до "панської" частини, то й викупити його мають "свої". Тамті мають монастирську землю, нехай ждуть на неї та Богу моляться.

Ця думка припала до вподоби сливе всім "панщизнянам". і знову крики, і знову колотнеча.

— Та воно дійсно не пустимо їх. і своїх досить, — гукає котрийсь.

— А правда! Скільки "наших" не дістало, а ті, диви, загарбали он цілі лани.

— А що то там за такі свої і не свої? Усі ми люди і всі жити хочемо!

— То і жий собі на здоров'я, а до нас не лізь...

— Диви, як його розпирає!

І галас розростається та розростається. На цей раз уже не баби, а чоловіки. І коли зайшло геть далеко, тоді "казьонці" заявили, що, коли вже на те пішло, то тієї землі не ті, не ті не куплять. Панові, мовляв, усе одно хто її купить, але "казьонці" можуть таку ціну нагнати, що хіба сам чорт її докупиться.

І тоді Матвій знов мусів умішатися.

— Що це ви, люди добрі, мотилицю дістали чи кат зна що... Він пропонує поділитися. Отой клин, що входить до "казьонної" частини — "казьонцям", решта "панським". Ні. Не согласни. Це буде кривда. "Казьонці" дістануть самі суглинки та мочарі.

— Диви! — кричать "панські", — йому, одному й другому, ще й вибирати заманулося. Прошу! Зводьте, мовляв, найкращий шматочок, де вам захочеться. Ха-ха-ха! Лихо їх матері.

— Но, но, люди, — озвався Мартин. — Язик язиком, а діло ділом. Ціну нагнати кожний дурень потрапить. Хочете прийти до згоди — купите,

не хочете — не купите. Не буде тут нікому кривди, коли згодитесь, як каже Матвій.

— Ага! Хитрий ти! Собі більше хочеться! — бурчить котрийсь. А вголос додавалось:

— Ні, люди! Коли ми не будемо мати таке ж право, як і всі — не бувать купівлі! Чи не правду кажу?

— Правду! Правду!

— Щоб тебе з такою правдою та чорти в пеклі привітали. Минув день, а до згоди не прийшло. Та й про землю нічого певного. Матвій з Харитоном усе ходять та ходять до двора, а пана економа все нема та й нема. Усе село в напруженні. Балачки тільки про землю, сварня не вгаває. Де тільки зберуться, де пара тих і тих, одразу горлають.

— Ех, людоньки, людоньки! — каже старий Северин Задорожний. — Що тут сваритися. Ваша біда — наша біда. Земля дар Божий — хто оре, то й має.

— То, діду, за ваших часів так думали. Тоді давали — не брали, а тепер не дають — то беруть.

— Е, — махнув дід рукою. — Вузький стає світ.

— Що вузький, то вузький…

— Як помремо — усім стане широким, — мудрує дід. Матвійова Настя все-таки по-сбоєму раділа. Як-не-як, а сім десятин — поле! Господинею буде. Дітворі хліб забезпечений. Тяжко то воно тяжко, але коли мужикові легко…

Та коли вертався "він", та коли виглядав, мов з хреста знятий, то руки знов опускалися. Чи потягне він сам оте тягло? Один Бог знає…

— Ну, як там Володькове око? — питає Матвій. О, хто тепер про такі дрібниці, як те око, думає.

— Та нічого. Вже либає, — каже Настя.

Матвій перев'язав наяово, сам робив, сам оглянув. Видно, що гоїться. Це йому дещо полегшу дає.

А другого райку знов до села палкує. Погода зовсім розсльотилася. Грязюка, що в постолах не вилізеш, а тут того чобота шкода. І так на всяку всячину того гроша потрібно.

Біля банку знов повно люду. Знов сварня, знов гармидер. А пана все нема. Аж пополудні прийшла вість, що "вже є". Народ заворушився. Ніщо їх тепер не стримає, всі ставлять справу руба, і ані ті, ані тамті не поступаються. Хоч ти їм кіл на голові теши. До пана пішли вже від "панських" і від "казьонців". Від цих перших — Матвій, від других Горбаєць Микита. Дядькам довелося таки довгонько в передпокою посидіти, бо пан щойно "приїхали" і "відпочивають". По годинах чекання, вийшов нарешті і пан — живий та веселий хоч тяжкий, а вертливий, як фургало. Очі геть залило каї шучками, і він ними либає, мов жаба.

Не почав одразу про купівлю, а з іншого. Він же добі знає дядька Матвія, не раз проїжджав повз його хутір.

— Ну, як там у вас? Чи не скучно на безлюдді? — птає. — Чи не страшно?

— Е, пане. У нас ніколи скучати. А страшно лиш тоді, нема чого в рот уложити…

Гуторили і гуторили і нарешті й до "землі" добралися.

— Ну, як там нащот того Застав'я? — почав Матвій. Пан напівсмішки, напів з жалем почав, що нема о рішення. Княгиня, мовляв, мовчить. У неї там заплута справи, мабуть, прийдеться зачекати людям до весни... Все там, бачте, заставлене, перезаставлене, банк дворянський, банк селянський, я сам весь дурний з того.

— От тобі й на! І як його з цим до людей звертатися?

— Ну, та що робити? — каже пан.

— Та воно звісно... Княгиня... В Парижі, — каже Горбаєць.

— А люди так уже збулися. Дехто за безцін, — додав| Матвій.

Панок хотів ще погомоніти, але дядькам ніколи. Натягнули шапки і йдуть. Перед відходом Матвій ще раз запитав:

— Значить, поки що ніякої надії?

— Значить, ніякої! — каже пан.

— Так бувайте здорові!

Матвій ніс тягар, ніби на нього сто пудів наложили. Аж угинався. Перед обличчя люду сором стати. Матвій виліз з панських покоїв першим, Горбаєць за ним. і першим його словом до людей було:

— Ідіть ви, люди добрі, додому, ніякої тут у чорта купівлі. Усе то було... — додав негарну лайку.

Люди витріщали очі, дух їм заперло, коротку хвилю все заніміло. А як отямились, як усе загуло, загомоніло: — Та як? Як то? Що ви, Матвій, добрий день з нас робите? Та як же так? Го-го-го! Гу-гу-гу!

— Та що ж там той пан казав?

— Та що казав. До весни, казав, чекати. Княгиня обанкрутилась.

— От тобі й маєш! От тобі й накупили! А стільки шелесту! Отак воно завжди — з великої хмари та малий дощ. Отак воно…

А дощ мрячів, а грязюка по коліна, осінній день догоряв швидко, пітьма тяжкою дергою лягала на землю.

Купіть мені букваря

— Воно то, Господоньку, як подумаєш… Хто його знає. Може воно для нас і краще, — говорила ввечері Настя, коли Матвій розповів їй, що сталося з купівлею. — То но лишень подумай: набрати того не штука, але чи потягнули б ми стільки… От ті бідні дітиська, що вони у нас бачать і знають. Навіть наїстися як слід немає. Шкода лишень — ті люди отак за безцін худобу позбували. Хто тільки з того мужичиська не наглумиться.

Матвій мовчить, і його злість бере. Отак за гарма-дарма стратив кілька робочих днів, а тут навколо стільки того набралося — і корчунок, і зябля.

Володько поправляється, око починає дивитися і сливе не потрібно його зав'язувати, у хаті здіймає обв'язку зовсім. Василь, через погоду, трапляється, по кілька днів не приходить додому і ночує в селі у свояків. Щенюка мусить Володько доглядати самий, він швидко росте і хтозна чи вдасться довго продержати його в схованці. Ось тільки підросте, щоб брехав, і тоді мама напевно погодяться. Вони тільки проти зайвого на

подвір'ї дармоїда. А їсть він не одні помийки з борошна, а й кусники розмоченого хліба і навіть шматки картоплі.

Продали також Маньку Куцохвосту, і Володько пасе тільки Рябу та теличку. Хоча мама й плакали за коровою, але йому це на руку, бо все-таки, як не кажіть, а дві хвостяки куди легше пасти, ніж три. А пішла Манька, як кажуть, на люди, вісім років прожила вона у Матвія, привела вісім бичків і ні одної телички. А яке молоко давала! Як спариш, бувало, під шкіркою саме масло. Купили її за тридцять вісім карбованців, ще молодою, а продали за п'ятдесят. Та хіба можна було її зрівняти тоді і тепер. Тепер це корова, а тоді кусень сухореброго нещастя.

Під кінець жовтня починає примерзати, і Володько може пасти на житах. Пашні гарно рунились, розходу, як оком глянеш, шкоди ніде ні на піпетку, по городах навіть капусти впоряні — розкошуй! Але Володько добре батькову науку тямить і стереже свою худобу пильно. Ряба, видно, дуже сумує за Манькою, все реве, а де тільки, боронь Боже, яку худобину здаля вглядить, задере хвоста і драла. Володько не раз за сім дурних наганяється, ніг не чує, а що наплачеться. Корова біжить, а він за нею.

— На-на-на, Рябенька, — просить він її спочатку, але куди там "рябенька". Вона і не думає слухати когось там далеко ззаду. Тоді Володько підносить і собі голос:

— А куди ти біжиш, щоб тобі повилазило?! А здохла б ти! — Та й це не багато помагає. Тепер хоч сядь та плач.

Не легка, далебі, праця пасти таку навіжену скотину, тяжко цілий той божий день за нею волочитися. Хоча Володькові іноді цікаво буває, особливо коли дещо від хати віддалиться та залишиться на такій самоті, що тільки він, та корова, та теличка, обрії, та небо. І десь-не-десь якась ворона пролетить… Починає задумуватись, забуває, де він знаходиться і що робить. Іноді йому здається, що він зовсім не пасе Рябу, а блукає в

чарівному царстві, мов той Іван Царевич, що свою царівну, за горами та за лісами, у три-дев'ятому царстві й государстві у полоні у Кощея Безсмертного, шукає. Ліс, долина, яр, так звані Вали, де, кажуть, був колись замок, чи фортеця, чи щось таке…

А недавно цікаво було: пішов він з мамою "на Лебедське" опеньки збирати, і зайшли геть далеко за зруб, аж за Мартинове займище. Вийшли на горбок і перед ними на північ простяглася широка рівнина. Володько бував тут уперше. Здаля чи то межа, чи то доріжка, низка дерев широких на тлі холодного неба, забудівлі, огорожа.

— Що там, мамо? — запитав Володько.

— А, то Клони, — байдуже пояснює мати.

А! Він уже знає. Там же мешкає дід Юхим, перший Матвіїв тесть, Василів і Катеринин дід, що у нього син Клим "з ума зійшов", що має ту велику пасіку і "щось там до бджіл" знає, і де живе тевер старша Катерина. Скільки про нього наслухався Володько у млині, що то чарівник, характерник, що до нього самі бджоли летять, що має він таку дубельтівку, на яку сама звірина біжить, що якогось там колись пана Борщовецького за ніс водив… Так от де вія живе? Володько тут ще не бував, бо мама не хочуть сюди ходити, щось вони на того діда гніваються, але Володькові страх як кортить побувати там і пізнати того діда ближче. Він бачив його кілька разів, але то було все-таки не те. Десь біля церкви, між людьми, завжди з кимсь. От коли б так з ним сам-на-сам, та поговорити, та розпитати, як то він ті чари робить, та хто то його тому навчив.

А місце тут гарне, та тихе, та барвисте, особливо влітку, як усе цвіте та бринить. Але й тепер тут дуже гарно. Зеленіють рунні жита, небо десь отуди за той темний ліс водоспадом спливає, сонце заходить з хвалою і величчю і, здається, пісню при тому співає і горить, як велика пожежа огнем незгоряємим.

І страшно іноді тут буває. Одного разу Ряба затягнула Володька геть під самий Клопітський ліс. Що він тут находився та настраждався. Ліс. Порожнеча. Безлюддя. Сам-самісінький. А корова клятуща ніяк не хоче додому вертатися, до всього десь там ззаду загубилась теличка. Ледве, ледве дав з тим раду і притьомбав додому геть о смерку, приволік ту коровиську і теличку якось віднайшов.

Притягнувся додому, ніг не чує, весь замазаний, і боїться, що дістанеться йому за таке спізнення. А що він тут винен? Та хіба "вони" його зрозуміють?

— Де то ти так довго барився? — питає батько. Захлинаючись, Володько, п'яте через десяте, оповідає, що то за страшне те коровисько і скільки то воно його попомучить…

— Ну, ну, дурний! Не плач! Мати он пішла тебе шукати, але нічого. Зараз вернеться.

Володько далі хлипає, витирає рукавом очі і помічає, що його хворе око зовсім добре дивиться і все, як звичайно, бачить. Це його хоч трохи підбадьорило, відхлипався, щось там, сього-того, лемезнув і поліз на піч, щоб бодай трохи погрітися. У запічку спить спокійно Хведот.

— От, щасливий, — думає Володько. — Йому не треба ані Рябу пасти, ані кудись по ночах лазити.

І відогрівшись, він починає обдумувати минулий день. І той нововідкритий ліс страшний, і хутір Юхимів, і багато іншого. Боже, як добре, що він тепер не там, а тут. Там лиш вітер шугає, та вовки виють, та хрюкають дяки. Ух! І він згортається калачем, щасливий, повний далеких страхів у теплій безпеці… На нього нападає і морить такий твердий сон, що коли б тут стріляв з гармати, ніколи б його не розбудив. Так сонного і зняла його з печі мати, положила на піл, з сонного стягнула "штаниська", прикрила якоюсь гунькою й перехрестила…

— Отой смаркач! — було її останньою ласкою, а Володько спить, зрідка, глибоко схлипує...

Пізніше дуже кортіло Володькові розпитати когось про той ліс, але мати, звичайно, мало в таких справах розбирається, а батько — той такий вічно зайнятий, що питати його Володько не відважиться. Батько все в дорозі та в дорозі, то знов щось там в клуні, то в хліві, то на полі. Возить, молотить, ріже, коле. Господи! І коли вони будуть мати час, думає Володько, і як було б добре, коли б і він міг щось помогти батькові. Одного вечора Володько почув одним ухом, що у банку обіцяли двісті карбованців позичити. Володьяо не знає ще, які то великі гроші, але він так трохи догадується. З приводу того батьки щось довго розмовляли, Володько не все як слід зрозумів, хоча дуже натягав уха. Справи батьків його дуже цікавлять, лише він ніяк не може збагнути, чого це вони так часто сперечаються і чого ті тато завжди так працюють, ніколи не мають часу, ніколи з ним не поговорять.

Мабуть, усе це тому, що він "ще малий", що не вміє ані читати, ні писати. Он Василь також ще не дуже великий, диви, він уже "ученик", сам ходить до Дерманя, до школи, до дядька Єлисея... І як там мусить, у тій школі, бути цікаво. Будинки з такими вікниськами, як наші двері, на два поверхи. Багато учнів, уже великих, що так гарно співають у церкві і що всі однаково одягаються. Минулої весни на проводи, коли він вертався з мамою з могилок, вони проходили біля тієї школи. Усі вікна відчинені, зо всіх боків чути музику, спів, аж луна розходиться по високих залах. А учні ходять по сходах, раз наверх, раз униз, дивляться з вікон другого поверху, сонце геть усе заливає білим світло" і сліпить очі.

"Ах, Боже!" — вирівається у Володька, — як то мусить бути все цікаво. Він може на те хіба здалека дивитися, іноді, як пасе на Валах, бачить: в синяві маячить монастирська! дзвініця, гора, що на ній могилки, каплиця, що на могилках, а іноді, коли ясна погода, видно навіть золочений хрест приходської церкви, що стоїть дещо в долині, в садах.

І скільки вони так напевно знають, чого доброго, більше, ніж "самі тато". І Володько божиться, що як тільки виросте, піде одразу до учительської семінарії і буде вчитися, і будете грати на скрипці, і буде співати, і носити такі самі гарні одяги, і блискучі ваксовані чоботи... І шапку зі звіздою.

Але поки що йому треба навчитися букв. Він же ще нічого не знає, дивиться в книгу, а бачить фигу, як каже Василь. Ах, той Василь. Він міг би його вже давно навчити, та не хоче. Просив його не раз, а він усе тільки: "А! Відчепись!" — і не хоче. Має стільки тих "титрадів", та пер, та "карандашів". І стільки книжок з малюнками гарними, і нічого не дасть, нічого не покаже, такий він вредний, той Василисько, і недаремно мама його не люблять.

— Ти, — каже, — мені подереш, а учитель скаже, що то я зробив.

— Я не подеру — не бійся, — каже Володько.

— Но! Не подереш! Знаю я тебе. Та що ти в тому будеш розуміти? То по-руски.

А! По-руски! Це трохи погано. Мови тієї вій дійсно ще не знає, але ж він навчиться. Там такі казки гарні, що варто хоч якої мови навчитися, щоб їх читати, а воно й так кожний мужик тієї мови навчитися мусить, якщо хоче "чимсь бути". Як не будеш знати тієї мови, нічим не будеш, хіба мужиком, хоч би ти який був розумний.

Ні, ні! Володько мусить учитися, будь що будь, а мусить. Він мусить сам якось ті букви пізнати. Ось кінчається осінь, пічнеться зима... А він же ж і не такий вже й малий. І знає він вже кілька букв. Знає, наприклад, А — таке, як кроківка, знає О — як око, як круглий бублик, знає Ж, як жук лапате і кричить, як жук — жжж! І знає він ті букви тому, що їх знає його мама. Більше, на жаль, мама не знає, бо дід, мамин батько, казав колись:

— А, школа! Ми ось не вчилися, а їмо хліб, не треба і вам того. Школа хліба не дасть, а попадею також не будеш. Дівка аби шити, варити та прати вміла… Хлопці — хай. Піде "в москалі", то хоч "письмо" напише…

Але Володько мусить знати багато більше букв, усі букви, мусить всі казки прочитати, книги великі, як та Біблія, читати. Йому лиш треба букваря. Треба просити маму, щоб купили. Знаю — будуть казати: "Де візьму, в повітри лихої, на все тих грошей? Мені он на сіль, на "керосину", на мило треба…" Але все то не може вплинути на Володька. Він мусить мати букваря, і годі!

Володько має дуже великий з цим клопіт: День і ніч журиться, пасе Рябу і журиться. Усе йому той буквар в голові. А Василь також… Мусить він його навчити, як не захоче задурно, Володько щось дасть йому. Але що? Ще, чого доброго, заманеться тому, аж страшно подумати, щоб Володько віддав отого ножика-рачка, з червоною колодочкою, що його мама минулої Покрови в Мизочі за три копійки купили, яким він усе струже. Це було б те найгірше. Ножика віддати? Ні. Чим буде стругати? Він готовий віддати Василеві навіть ті дві копійки, що йому на Великдень дали тітка Зінька… І навіть свій склад забавок, а там же стільки добра всілякого — і паличок з кривульками, і коліщат з соснової кори, і горщиків з гончарської глини, і мушлів усіляких, і пуделок від пасти й сірників, і срібних папірців з цукорок, назбираних біля монастиря, і безліч, безліч іншого. Усе це готовий Володько віддати тому Василеві, але ножика? Ні.

О, як гарно, коли людина вміє читати! Он батько… У неділю чи свято, коли він лишається дома і не йде до церкви, через сльоту чи там через щось інше, він бере свою стару, замацану і обтріпану Євангелію, що в шкіряній оправі, яку він, кажуть, дістав ще у школі, при іспитах за те, що добре вчився, накидає на плечі свою свиту, стає розкроч і читає вголос, виразно, протяжно, як піп у церкві:

— Во время оооно! І приїде Ісус з Назарета в Галилееею! Чи щось інше таке, а Володько з великою побожністю сидить на печі, дивиться

на образ Бога на покуті і слухає усім і своїм єством. Шкода, що він так мало того розуміє, там мусить бути щось дуже цікаве в тій святій книзі, коли її так скрізь, і в церкві, і дома, читають. І як Володько навчиться сам читати, тоді і він візьме ту книгу і буде так само, як батько, читати…

А оце-о знов недавно щось на того Василя напало, і він сам покликав на піч Володька ввечері.

— Ходи-но — прочитаю казку.

І Василь почав читати. Що то було за диво! Володькові геть-чисто дух забило. І підводне царство, і дід страшний із зеленою бородою та огненними очима, і красуня зачарована. Тут уже куди більше, ніж той хутір, чи ті Клопи з тим дідом Юхимом. Володько слухав і ні разу не змигнув, ні одного слова не пропустив. А коли ліг спати — одразу все то знов з'явилося перед очима, мов живе, і Володько аж викрикував уві сні, що мати мусіла привстати і перехрестити його.

Дійсно, величний і хороший той світ! І безліч в ньому незнаного та чарівного. Треба його лишень знати, а для того треба вчитись.

Але як? Але хто вчитиме?

Нагода допомогла йому. Одного разу, по школі, коли і Володько вже пригнав свою рябу (було це перед самим снігом), Василь покликав його до клуні.

— Знаєш що? — почав він таємничим шепотом. — Наш собака… (Володько дивується "наш", то все було "мій") уже так виріс, що далі ховати його годі. Знаєш, що я думаю?

— Ну?

— Знаєш, що мати (Василь ніколи не каже "мама") не люблять собак, але ти візьми щенюка, принеси до хати, покажи його матері і гарно попроси… Покажи, який він лихий, покажи, що у нього зовсім чорне піднебіння, що як виросте, з нього буде добрий собака. А я тобі щось за те зроблю, — закінчив Василь.

Володько враз споважнів. Одна думка шибнула в його голові.

— А що ж ти мені зробиш? — питає він.

— Ну… Що хоч, — каже Василь.

— А будеш мене вчити азбуки? — вивалив Володько.

— О, буду! — радіє Василь, що той так мало вимагає.

— А будеш показувати мені книжки з малюнками? — вимагає той далі.

— Ну, буду… Але ти не дери їх. То "казьонні". Мені за те вчитель вуха повідриває. Розумієш?

— Хм… Що ж я, мала дитина, чи що? Я тільки побачу і все. А коли ти будеш мене вчити?

— Ось, як тільки на Різдво розпустять…

— О! На Різдво! Так довго ждати. Я хочу тепер, зараз, як сніг упаде. Моє око, диви, загоїлось, корова буде дома.

Василеві таке не дуже до вподоби, досить тієї науки у школі, а тут ще й дома. Але погоджується.

— Ну, добре. Але ти мусиш бути тямущий.

— О! Я! Я! — захоплено говорить Володько і не знає, що далі сказати.

І зобов'язання готові.

Того ж вечора Володько бере на оберемок щенюка і несе його до хати. Батько й мати були якраз дома, але першим запримітив це Хведот.

— О! Сцо ти плиніс? Сцо то? Собака? — гомонить малий. А мати одразу:

— Кинь його! Де ти то, в повітри лихої, вискіпав, ще бліх нанесе.

— Ні, мамо, у нього нема бліх, от погляньте… — і тиче щенюка матері.

— Геть з ним. Таке паскудство!

— А яке у нього піднебіння, — хвалиться Володько. — Чорне. Як сажа. Лихий буде.

Увійшов Василь і страх як зацікавився, ніби вперше побачив.

— Такий собака, — гуторить мати, — ще молока потребує, а в нас його і для себе нема. Оце вицяпнула ще сьогодні з кварту, а завтра, як упаде сніг, і того не буде.

— Він, мамо, муку їсть. З водою… У мельника он двоє щенят кормлять.

— То у мельника. Мельник з людей дере, а нам зі свого треба урвати…

— Дві-три картоплини і він наїсться, — втручається збоку Василь.

— Як угодую картоплею веприка — попоїси салиська. А з собаки що? Сморід та блохи.

— Ні, мамо… Ні одної блохи немає. Направду. Ось я вам покажу, — і Володько підніс песика до самого столу.

— Ну-ну-ну! Ти його ще й на стіл висади, — промовив уперше батько, що все лиш придивлявся до того збоку.

— Геть з ним! Закинь його отуди під припічок та самий мусиш і доглядати, бо я не маю на все часу, — гнівно сказала мати і цим дала згоду на легальне утримання собаки.

— Ми, — каже Василь, — зробимо для нього буду в хліві і будемо обидва доглядати.

— Та… Хай буде. І собака часом на господарстві пригодиться, — додав до всього батько, і цим справа закінчилась.

Володько може вчитися. Але й це ще не все. Він лише чекає, коли то "наші" поїдуть на ярмарок, а там він побачить. На Дмитра якраз і ярмарок, і Матвій іде. Мусить конче продати свої карі "жеребці", а купити якісь "гардиги", аби з двору з'їхати. Дещо тих грошей, правда, зібрав, але все ще не хватає. А тепер зима, праці для коней нема, стояти потраплять усякі шкури, а зате він заплатить свої борги — страх не любив заборження.

Але майже не було ярмарку, щоб на нього не їхала мати. Чи треба їй, чи не треба — їде. Любила ярмарки. Любила вештатись поміж людьми,

приглядатись, що там і по чому, обмацати гарні речі, яких вона ніколи не купить, бо немає за віщо, щось несподіване і непотрібне купити, найкраще якусь особливу, небувалу забавку для дітей, за яку їй конче мусіло від батька дістатись, бо ж батько страх не любить, коли вона ті гроші на будь-що розтринькує. А мати тоді мовчить, нічого не каже, знає й сама, що негаразд зробила, але що, коли їй так дуже то якраз сподобалось, коли вона сама була захоплена тією розмальованою дерев'яною грушкою, що відчиняється і що в ній можна тримати перець чи щось інше… і солодощі любила. Ходить, ходить і не витерпить: візьме та й купить отих найдешевших, барвлених, склянистих. І сама поласує і дітям привезе. А ті вже дуже вдячні їй…

Батько тому не дуже охоче брав її до міста, але все-таки брав. У таких випадках батько ставав лагіднішим і з ним можна було говорити…

І цього разу мати вже готується, хоча надворі холодно і непогідне. І враз до неї пристав, як смола, Володько:

— Мамо! — починає він.

— А чого тобі?

— А купіть мені букваря.

— От тобі й на! А де ж я грошей на все візьму? Володько шморгає носом і каже:

— Я дам вам ті дві копійки, що мені тітка Зінька дали, а решту на Різдво заколядую…

— Ах, ти мороко лиха, — каже мати. І Володько шмигнув у запічок по ті свої копійки, вмить їх находить і несе.

— Нате, мамо… А купите? — і аж сльози бринять в його очах.

Мати зворушена, але виду не показує.

— Ну, куплю вже, куплю. Бери ті свої копійки і йди геть. Та он носа підотри! Замороко ти лиха!

— Мамо! — звертається знов Володько.

— Ну? Ще що там?

— Купіть ще мені… "кітрадь", і "карандаша", і грифльову табличку… Купіть, мамо! Я дуже вас прошу!

У матері забирає дух. Це щось уже таке, чого вона й зроду не чула. Де ж таки видано, щоб мужики такі речі купували. Піде он до школи і там дадуть.

— Ах, морочиш! — і не сказавши більше нічого, пішла, бо он батько вже на возі, а він чекати не любить. Не раз, бувало, взяв та й сам поїхав.

Ну, й довгий же видався день сьогодні. Такого дня Володько ще на своєму житті не пам'ятає. Зрання востаннє вигнав ще на жито корову, а в полудень почав падати сніг. Перший сніг. Лапатий, густий, вогкуватий — вергає і вергає з низького, сірого неба.

Володькові така погода подобається. Він на пригірку біля лісу… Довкола ні душі живої. Тихо так, що чути, як шерехтять сніжинки. Там дещо далі знаний яр, "рівчак", як його чомусь звуть, там непорушне стоять і ніби засипають старі, гіллясті дуби та сосни, побиті громами, очухрані вітрами. Вигукнеш і звук всякає, ніби у вату. Паша все грубшою і грубшою дергою снігу вкривається. Володько стоїть, також непорушне, мов статуя, його обліплює снігом, йому від того приємно, він вслухається в далеке і близьке довкілля. Тиша велика і тільки здалека, чи з Верхова, чи Дерманя, долітає звук дзвону, що поволі то збільшується, то завмирає зовсім.

— Ну, — поворушився, ніби прокинувся зо сну, Володько. Пригадав, що мама поїхали на ярмарок і що, дуже можливо, він матиме букваря. Додому! Скорше додому! Досить! Худоба і так не може більше пастися. До побачення, дорогі поля, луги, яри і ліси! До побачення! Досить по них находився, та намерзся, та набідкався. Тепер додому!

І він жене перед собою Рябу і теличку… Ідуть поволі, по снігу, їх ратиці поскрипують, Володько за ними борхається і навмисне човгає великими, старими, матірними чобітьми, бо йому подобається робити і залишити за собою сліди, довгі, наче від саней.

Василь прийшов зі школи. Він би то і не прийшов, у Дермані йому куди приємніше, але він знає, що Володько самий дома і мусить йому помагати. Він весь захоплений першим снігом, має що оповідати, як то вони із залужцями воювались світовими кулями, загнали залужців аж до Нечипорового млина, а після на Монастирищі з Хведьком Толстим та Володьком Лисом бабу здоровенну зліпили, що її геть аж до чеського млина видно. "До самої весни стоятиме", — хвалиться Василь.

Володька всі ці справи, розуміється, дуже цікавлять, він би й сам не від того, щоб скотити здоровенну бабу, але не тепер. Тепер у нього на умі інше:

— І коли вже ті тато приїдуть, — вириваєтся в нього вголос, може, вдесяте. Ходить, мов неприкаяний. А Василь скинув мокрі постоли, розвішав на плиті наквашені, брудні онучі, а сам сів на примурку, звісив ноги над плитою і вголос, однотонно, по-школярському, виводить:

Зіма крєстянін торжествуя

На дровнях обновляет путь

Його лошадка снєг почуя

Плєтьотся рисю как-нібудь.

Володько слухає і ніяк не второпає, що той Василь там меле. "На дровнях обновляет путь"? Гм!.. і коли вже ті тато вернуться?

В саласкі жучку посадів

Сібя в коня преобразів…

— начитує далі Василь, а Володько нараз регоче.

— Чого, дурний, регочеш? — ображається Василь.

— А що ж ти там лепечеш — в саласкі? Жучку посадів? Ха-ха-ха!

— А ти-но не дуже смійся. Є то "стіхотвореніє" Пушкіна. Чи знаєш, хто був Пушкін?

— Ні.

— Вєлікій рускій поет, — пояснює по-шкільному Василь. Але і цього Володько не розуміє. Може, то такий великий дід Рачинець, що "саласкі посадів", і йому чогось це видається великою люлькою зі смердючим тютюном.

Йому і больно і смішно

А мать грозіт йому вокно.

— Василю! Онучі! — викрикує Володько. Василь миттю зіскакує, просто на плиту, на онучі і, попікши ноги, стрибає на землю, скидає онучі, що почали тліти, і топче по них босими ногами. Володько схопив кварту і линув під ноги Василеві води.

— От тобі "больно і смішно", — каже Володько. А після хлопці мусіли смоляків та корчаків наносити, та два великих баняки картоплі намити, та під коровами, під кіньми та під свиньми підстелити, та капусти з льоху принести, та води з криничини наносити, та курей на сідало загнати, та січки нарізати. Коні ж батько нові з ярмарку приженуть, Василь дуже цікавиться, що то буде, він дуже любить коней, мало не плакав, коли тамті вели на ярмарок. Причому, коли заганяли курей, на Володька знов напав великий, рудий півень. Василь навчив його битись і тепер він ходу нікому не дає, а Хведотові то просто хоч з хати не виходь…

А як тільки почало смеркати, Володько не всидить в хаті.

Все надвір та надвір вибігає, часом геть далеко за хутір на дорогу до самого трепетка виходить, а може, якраз над'їдуть, ставав там, довго стовбичив і все прислухався, чи не їдуть. А вони, як на зло, не їдуть. Іншим разом вже давно бували дома, — а це ось як на зло. Навкруги тиша велика і чути лише, як кляпотить здалека млин.

А як зовсім стемніло, Володько пішов до хати, став у вікні на лаві і дивиться, вдивляється і ані на хвилинку не відійде, та все вслухається, та нидіє, та нетерпеливиться. Йому вже хтозна-що видається. А може, там їм що сталося, а може, нещастя яке. Вдивляється у темряву за вікном і іноді йому ввижається, що там щось ворушиться.

— Приїхали! — і запирав дух.

— Ні! — віддихав. Ще ні, то йому лиш показалося. І знов стоїть, і знов чекає, і знов вслухається. І час тягнеться безконечно.

Аж то, по довшому часі, на дворі, здається, дійсно щось заворушилося чорне на білому. Володько знов німіє.

— Тррр! — чує враз батьків голос.

— Василю! Приїхали! — верещить Володько, аж збудив Хведота, а сам з лави, на ноги швидко чоботиська насунув і прожогом у двері.

— О! О! Самашедчий! — свариться Василь, що має недобрий настрій.

У дверях Володько напотикається на окутану, засніжену, замерзлу матір. У обох руках і під пахвами у неї повно клунків.

— Купили мені букваря? — з місця викрикує Володько. А очі горять, а щоки палають, а в душі повно страху: а що, як не купили?

— Дай мені чистий спокій, дитино, — говорить повільно мати. — Ось руки геть-чисто пограбіли, ще зашпори зайдуть, така та їзда, що хорони Боже, ледве тими шкапами доповзли додому, цілу дорогу хода сунулись...

Василь одразу пішов подивитися на "нові" коні, а Володько лиш викрикує:

— А купили мені букваря? — і вже копається тремтячими руками у кошику, де звичайно всілякі дарунки. А що як не купили?

— Купили! — враз викрикує на все горло. У одному завертку, у рудому папері, і книжечка, і дощечка, і зшиток, і олівець, і навіть грифель, про якого Володько й не згадував.

О, Боже! Яка радість! Володько хапає свої скарби, зовсім забуває подякувати, біжить до столу, до лампи.

— Але ж поволі, ще розіб'єш, — говорить мати.

— Не розіб'ю! Не бійтесь!

— Там он і медівника привезла, — каже мати і гріє свої закляклі пальці.

А, що там медівник! На медівник накинувся Хведот, а Володько вже ось оглядає свого олівця, обмацує свою дощечку, швидко розгортає свого довгожданого букваря. "Гарний!" — було його висновком. І "укладки" гарні, і "цяцьки". І дощечка гарна. Чисті, білі рямці і грифель чудовий, золотим папірцем обгорнутий. А який олівець. Пробує ще раз язиком, хоча він ще не заструганий — простий? Чорнильний? Простий. І добре. Йому зовсім непотрібний той чорнильний… (хоча він мріяв якраз про чорнильного). А яка "кітрадь" чудова і щось там на ній написано і якийсь образок на окладинці, пан якийсь кучерявий, з довгим носом. Пізніше він довідався, що то і був той самий "вєлікій рускій поет Пушкін"…

— Там же нічого не видно, дитино.

— Видно, не бійтесь! — не перебивайте, мовляв. За той час батько й Василь упорались із кіньми, Василеві вони зовсім не сподобались, настрій у нього зовсім поганий.

Увійшли до хати.

— А як не можна було інших купити! Що ти думаєш? За тридцять карбованців стаєнні купиш? — говорить із серцем батько. Йому й самому ті коні "не по нутру".

— То й не треба було ніяких. А ці вам поздихають і будете мати. На люди стид показатись…

— Не бійся, не поздихають. А тамті, як купив, були кращі? Побачиш, які з них ще коники вийдуть.

Вечеряли мовчки. Василь "дметься" далі. Батько також не в дусі. Він і сам сумнівається чи що з них вийде, щось вони надто вже сухоребрі, але що зробити. Матвій майстер до коней, він хоч яку шкуру вбере в м'ясо.

А Володько до того не втручається. Щоб звільнити стіл, він зібрав свої скарби на оберемок і поліз на піч, ближче до лампи, що блимає на коминку. Він також ще не вечеряв, але їсти йому ніяк не хочеться, а мати все лиш гонить та гонить.

— Іди-но їсти, смаркачу! Ще надивишся!

Володько вдесяте перегорнув свого букваря і хоч не хоч, а мусить усе кидати та йти їсти.

По вечері, хоч і пізно вже, не пішли спати одразу. Батько вийшов ще до коней, ніби ще раз переконатися, чи ті шкапи чогось ще варті. А Василь спересердя не хотів навіть дивитись. Він поліз на піч до Володька і почав одразу того байдуже вчити.

— Яка це буква? — сердито, незучаснено питає Василь. Володько у клопоті, він зовсім не знає, яка це буква і чого той Василь сердиться.

— Дурень ти! То Б.

— То Б, — погоджується безперечно Володько.

— А ця?

— ?

— То В. Володько повторяє.

— А ця? — показує знов на Б.

— То Б, — бездадуми каже Володько.

— А ця?

— Аа! То я вже давно знаю "Ааа!" — викрикує Володько, зрадівши, що бодай одну знає.

І так почалася наука. Іншого разу Володько нізащо не стерпів би такої Василевої поведінки, але тепер йому здавалось, що так і треба. Василь також чувся в правах учителя, хоча сердився він за коні. Тепер, думав він, такими кіньми соромно буде між люди виїхати.

Василь показав ще Володькові: ге, де, е. Володько миттю все затямив і хотів ще далі. Він хотів ще трохи пописати на дощині, але мама гукають спати. От лихо! Ну, нічого! Завтра досвіта встану, думає він, то зараз і почну писати. Добре, що не треба гнати на пашу худобу.

Але він так розхвильований, так піднесений, що не може заснути. Він лежить, плющить очі, а в них стрибають А, Б, В, Г. На кожну літеру шукає він порівняння. То як кроківка з низькою бантою. То гачок… На деякі не міг видумати порівняння, але щось вони все-таки йому нагадували. В, наприклад, чомусь нагадувало йому Мотрю Нестериху. А він її знав з Дерманя.

Зима розпочалася. Довга, смутна зимиська на хуторі. Ні тобі людей, ні вийти з хати. Снігу наринуло, луг засипало, тільки на льоду в деяких місцях вітер сніг позмітав і там можна ховзатись. Володько мусить сидіти в хаті і єдиною його розвагою є буквар.

Батько перемолотив усе жито, поробив кулі, а сніпки десь на провесні поробить. Тепер він пішов до села і там з Єлисеєм "заняли собі

кар'єр".[6] З торішнього, був тут же поруч, вибрали ввесь камінь, а лізти глибоко небезпечно.

Праця то неабияка. Справжня праця, не робота. Робота то щось там собі, як — орати, сіяти... А це праця. Як попогупаєш цілий день від світання до смеркання півпудовим ломом, або великим трембом-молотом, то не бійсь... І циганські діти будуть тобі не милі...

По-перше, зверху треба зняти метрів півтора землі. А вона замерзла, як камінь. Опісля молотами пробити верству каменю і ломами її виважувати. Коли добре земля промерзне, то каменярі не здіймають її весь час, а йдуть "у глиб". Себто роблять глибокі печери, залазять туди, роздягаються до сорочки і видобувають камінь. Це, щоправда, досить небезпечно, бо часто трапляються обвали і тоді може прийти до нещастя. Не один дядько знайшов собі вічний спокій на дні виритої власними руками кам'яної могили, але це нікого ані відстрашує, ані не зупиняє в праці. Передовсім заробіток. За цілий день копійок вісімдесят на своїх харчах заробляли... А каменю потребували багато. Навколо всі села кинулися ставити кам'яні будівлі — клуні, хліви, льохи... Ціла велика підгора зрита отими "кар'єрами", а величезні багатосаженні стоси каміння стояли скрізь, чекаючи покупців.

Матвієві ще та невигода, що треба дуже далеко ходити. Верстов десять, а то й більше в обидва кінці буде. Устаєш — ледве на світ благословиться, а вертаєш пізно смерком.

А скільки подереш одягів, постолів... Чобіт до каміння не настачив би. Як на вогні, усе горить, бо камінь же, відомо, який.

Розуміється, що в такі дні до батька не підходь. Він злий, як голодний вовк. Прийде, худобу огляне, наверещить, як тільки щось не по своїй вподобі зауважить, попоїсть і спить тяжким сном, мов отой камінь, який він ламає. Уночі хропе на цілу хату. і так день за днем, день за днем. Дома рідко коли буває, хіба в неділю. Та й їсти не дуже є що.

Годовану льоху продав. Цілу Пилипівку піст. Хліб із цибулею та олієм. Картоплю з огірком та пісний крупник. Цілий тиждень не обідає Матвій гарячого. Зав'яже йому Настя вузлик і тим обходиться. Правда, на харчі він не вибагливий. Що йому "стара спартолить", те він і їсть. Але стара не жалувала йому нічого, хоча ніколи не було між ними повної згоди. "Гризуться" мало не щодня і то за всяку дрібницю. Трапляється, що й до колотнечі доходить. Тоді на хуторі стає дуже гармидерно. Кричать усі, властиво кричить тільки Матвій, а решта плаче та лається.

Діти нидіють від сидні та поганих непоживних харчів. "Завше те саме й те саме", — скаржиться Володько.

— А що я тобі? Марципанів дам, чи що? — насварить мати. І Володько мовчить, бо ще й дістане за "велику губу".

Він зблід. Чуприна завжди розчухрана. Букварець його порядно обтріпався. Совається цілими днями з ним по полу та печі. Але зате вміє вже багато. За всяку недотепність дістається йому від Василя. Називає його ослом, дурним, щипає за вуха, смикає за чуприну, виробляє з ним усе те, що робив у школі вчитель із самим Василем. І Володько не суперечить, не противиться, а терпить. Що ж… Учитель.

Найтяжче йому давалися склади. Букви то дуже швидко затямив. А ті: ми-а — ма, ми-а — мама — ніяк капосні не хотіли слухатись. Ще "мама" то сяк-так. Але візьмім отаке:

бе-у — бу-к — бук… Ве-а — ва, разом "буква", до цього ще треба додати р і тоді нарешті вийде слово. Нелегке завдання.

Але Володько мучився, терпеливо переносив Василеві кпини та прозивання, і за короткий час вони досягли значних успіхів. Володько вміє читати, писати каракулі. Візьме дощечку, напише щось і до Хведота:

— Що то я написав? — питає.

— А хіба я знаю?

— Тут написано: Хведот порося… — і Володько сміється, а Хведот скаржиться матері.

— Маамо! Володько мене б'є…

— Ах, ти. Ну, чекай, — нащ' ти брешеш? — і Володько робить грізний вигляд.

Мати щось там на хаті порається, товч мішає, чи миє картоплю:

— Ну, ну там… Я вам дам… Не сидіть-но мені тихо, — сварить вона на дітвору.

"Боже, коли б та вже весна швидше. Може б, отут не гиркались", — думає вона.

Володько кидає Хведота і біжить до вікна. Вікно замерзло. Квітчасті ласиці розмалювали шиби і через них нічого не видно надвір. Навіть подвійні вікна, і ті замерзають. Володько дихає на скло, видихує маленьку плямочку чистого і витирає пальцем. Скло під пальцем пищить.

— Володьку! — гукає мати. — Як вичавиш шибу, то я тобі пальці пооббиваю.

— А дайте мені чоботи, то не буду, — каже Володько.

— Ну, ну, ну! Он як прийде батько, то він з тобою пожартує…

— Дайте, дайте, мамо, — просить він таким нещасливим голосом.

— Що ти хоч? — кричить мати. — Куди ж, ледащо, полізеш? Там тебе хуртовина завіє. Я мушу он води худобі принести, до льоху піти, дров принести, у хліві підстелити, — починає вичитувати мати. І Володько знає, що поки вона все те зробить, то й вечір прийде. А йому так дуже хотілося б на годиночку надвір, так дуже. Там мороз, але добре вкутавшись у мамин жупан, насунувши батькову вовнянку та обмотавши добре хустою шию, хіба змерзнеш? Зате він побачив би, які вже високі замети, що робить ліс, луг, річка. Цілими тижнями не бачить їх.

— А як все поробите, то дасте? — пробує він вже використати останні можливості.

— Ну, тоді дам…

І Володько далі нудиться, вигадує всячину, пробує що-не-будь з Хведотом заграти, щось із казки. Володько буде вовком, а Хведот лисом. Або ні. Хведот вовком, а він лисом. Він буде їсти рибу, а Хведот має прийти і питати: "Що ти, кумонько, їси?" А він відповідатиме: "Рибу". А тоді Хведот: "То дай мені, кумонько, риби". Володько скаже: "Іди собі, кумоню, налови. Я ось наловила". "Де ти наловила?" — має питати Хведот. "А там в ополонці, на ставу", — навчає Володько.

А все це роблять на полу. Це має бути замерзлий став. В одному місці розсувають дошки так, щоб була ополонка.

Одягнутий Хведот у штанці з камізелькою та прорізом ззаду. Через проріз вилазить ворочком сорочка. Володько ще більше висмикне її і це має бути вовчий хвіст. Намуштрувавши так Хведота, він починає його навчати далі, як то ловити рибу:

— Підеш на піл, всадиш хвоста. Оце твій хвіст, — і смикне його ззаду за сорочку.

— Не тягни так! — скаржиться Хведот.

— Отож всадиш хвоста в ту он щілину і приказуй: ловись, рибко, велика і мала! І так наловиш.

Хведот нарешті зрозумів, і гра починається. Коли Хведот іде до ополонки, стромляє у неї хвіст та сидить і покрехкує, Володько миттю лізе під піл і бере за сорочку.

— Вовись, вибко, вевика і мава, — шепеляє Хведот. А Володько починає знизу тягнути за ворочок. Хведот хутко це помічає і починає пручатися та хоче встати. Але Володько тягне сорочку додолу так, що Хведот змушений сісти на полу і починає кричати. Володько ж нашвидку підв'язує до сорочки якесь поліно чи ожог і сам вилазить на піл.

— Тягни, тягни! Це ж рибка вчепилась, — гукає на Хведота. Прив'язаний Хведот не хоче вірити, що то риба, і верещить на всю губу. Гру розв'язує мати, яка вбігає з налигачем, потягне через плечі Володька, визволить Хведота, насварить на обох і йде знову геть... А Володько, виплакавшись, починає:

— Ну, чекай! Більше з тобою не буду гратись. Там у казці, як вовкові примерз хвіст, то він нічого. А ти, дурний, ревеш...

І різниця між казкою та дійсністю та, що в казці, коли вовк примерз, прибігають мужики й починають його бити, аж поки бідолашному ие одірветься хвіст, а тут навпаки.

Дістається не вовкові, а лисові.

І так минають дні, тижні. Кожний день приносить нові Володькові вигадки. Кожний день приходиться діставати "прочухани". Ростуть діти одинокі, замкнуті в чотирьох стінах брудної, півтемної хати. Ростуть далеко від людей, нелюдяні, соромливі. Зате не знають вони ні лайок

поганих, ні божби. Володько нізащо не може виговорити: їй-Богу. Хай би йому не знаю що давав, не сказав би.

Коли ж дістане материні чоботи, іде куди-небудь. До побережника в ліс, або до мельника. Буває так, що прийде кудись, увесь змерзлий, стане коло порога, а "День добрий" чи "Помай-Бі" соромиться сказати.

Стоїть так і мовчить. — Чого ж ти прийшов? — питають.

Володько паленіє від сорому. Він і сам не знає, чого він прийшов. От прийшов, та й уже. А з нього починають сміятися, його не розуміють, його вважають за великого дурня. Це все добре Володько розуміє, але мовчить.

— Чого ж ти прийшов? Що, тобі язика заціпило, що мовчиш?

— Так... — здобувається нарешті він. А коли хтось, що його не знає, запитає:

— А чий ти? Він відповідає:

— Нічий... — і всі регочуть.

— А як ти звешся?

— Ніяк. — Знову регочуть.

— Як же то так? Нічий, ніяк? Що ж ти, з неба впав? І доведуть його до того, що він мало не плаче. Тоді, нічого не сказавши, швидше насуває шапку і драла. За ним усі регочуть. Дуже не любить, коли на нього звертають увагу. Слухає дядьків у млині так довго, поки його не зауважать; а тільки зауважать, миттю втікає. Це найлегший спосіб позбутись отих осоружних запитів: "А що? А чий?"

"І яке їм діло? Я ж їх не питаю?" — думає малий. Але чудово розуміє, як виглядав він у таких випадках. Він розуміє, страждає від цього, заздростить тим, що можуть говорити й поводитись скрізь, не соромлячись. Заздростить тим; що мають добрі, до міри, одяги, маленькі, свої власні чоботи. Заздростить тим, що можуть кожний день іти надвір, робити там, що хочуть, бігати, верещати, битися. Він усім заздростить, але що то значить? Він знає, що для нього світ маленький. Він має порваного букварця, якого вивчив напам'ять. Має дощечку, образок, олівець, жмут пописаного паперу, кілька невибагливих цяцьок, шматок простору в хаті, де скрізь тільки: "Не руш! Посидь! Не гарцюй! Не займай! Розіб'єш! Порвеш!.." І скрізь, що не візьме, куди не кинься, все заборонено, все не можна. А важне, чому? Чому йому все забороняють? Чому він мусить вічно коптіти в тій хаті? Хоч би песика впустили коли, так ні. "Поганий. Блохи розносить". І не поганий він, і не розносить бліх. Скільки вже він у них, а Володько не бачив ні одної блохи.

На Різдво

Тиждень перед Різдвяними святками залишив батько каменоломню і був дома… Тут також завелося досить роботи. (Це вже робота). Треба було з Григорчуком закінчити. Від коней залишилося йому більш, ніж сподівався, бо аж вісімдесят карбованців.

До коней має, видно, Матвій щастя. Куплені "шкапенята", що спочатку ледве ноги волочили, почали дуже швидко поправлятися. Не їли вони вівса, бо все пішло "на землю", зате їли добру січку, облиту картопляною юшкою. До того мали досить конюшини, а це не те, що тобі яка-небудь болотяна смердяча отава. До всього, каже Матвій, худоба любить, щоб за нею припильнувати, доглянути. В час накорми, в час напій, вичисти, не давай якої-небудь води, а завжди джерельної, бо худобині також погана вода шкодить.

Свої міркування Матвій здійснює на практиці і може похвалитися добрими вислідами. Його коні й худоба виглядали завжди добре, сито,

чепурно. Рано та ввечері переважно сам усе то оглядав, а в полудні, коли не було й Василя, мусіла то робити Настя. У хліві було тепло та сухо, в жолобах завжди щось із корму, і тому не диво, що ті дві шкапи, які ледве долізли з ярмарку, дуже швидко підняли вуха і почали вбиратися в стерво. При вході Матвія вони вітали його своїм "гі-гі-гі!", що тому дуже подобалося.

Також дуже велике замилування до коней має Василь. Любить до них і зайти, і поплескати по стегнах, і почистити згреблом, і ніколи не минає нагоди, щоб не похизуватися перед іншими своїм знанням цих тварин, їх породи, їх віку, їх ціни. І як трапиться яку чужу коняку надибати, завжди її обмацає, потягне за рипицю, "чи тверда", загляне в зуби, "скільки років", скаже скільки за неї "можна дістати" і особливо добре пам'ятає масті коней усіх знайомих і незнайомих ген навкруги у Дермані, у Лебедях і навіть інших селах. Любив надто масті сірі, гніді і карі, особливою пошаною користались у нього лисі, білокопиті, і винятково не любив рябих.

Рябих коней не може терпіти.

Володько то вже на такому не розуміється. До коней, правда, він ще не доріс, але і взагалі він мало цікавиться господаркою. Його більше цікавлять книжки, та малюнки, та спів, та музика, та школа, та міста, та краї далекі, та всілякі розповіді про страшне, про незбагнуте та про Боже. Про це лиш думає і мріє, забиває собі і іншим тим голову і не дає нікому спокою своїми вічними запитами, на які рідко дістає відповіді.

Поволі наближались до Різдвяних свят. Приготування до них почалися вже тиждень перед ними. Цього року не виглядатимуть вони надто пишно. Льоху, що годували, "земля з'їла", а без "свіжини" що то за свята. Ані тобі ковбас, ані печені, ані сала. Але все-таки — звідки-звідки і якось зігналось. Мовляв, коли вже цілий піст на хлібі та воді, то хай хоч у свято дещо по-людськи. Куплено риби, рису, цукру. Сушені груші, сливи та яблука свої. Господи Боже — мало не два карбованці готовими грішми видалось, аж страх подумати — таке нечуване марнотратство.

Але ж на Свят-Вечір, як не кажи, а без дванадцяти страв обійтись не можна, хоча тепер ті "забобони" вже відходять і хоча Матвій усіма силами проти тих забобонів. Що там казати, що видумувати, наїжся по-людськи, Богу помолися, піди, як можеш, до церкви, книгу добру, божественну прочитай і маєш свято.

Але за забобонами горою Настя — як батьки, як діди, так і ми будемо робити, не ми ті закони писали, не нам їх і касувати, а не добра та пташка, що свого гнізда цурається. І вона пече, і варить, і смажить, правда, дванадцять не два-надцять страв, а до половини завжди доходила. І фасольову юшку з олією, і смажену та запечену в тісті рибу, і душену капусту на вареники, і кутю з узваром, і всілякі там інші калачі, книші, ковбаси, та різні, різні витребеньки, що їх і не перелічиш. Не забуто також і за пару пляшок, якби то хто надумав навинутися з Різдвом Христовим привітати далеких хуторян. І хіба для такої бідної родини треба ще чогось іншого? Що це пани які, чи хтозна що.

Сіна на покуть та дідуха з жита — це вже Володькова турбота, і виконує він її дуже ретельно, дай Боже, щоб усі свої справи так пильнували. І носив, і розволікав скрізь сіно, і смітив, і вигляд мав при тому, ніби він піп який, що служить урочисту службу в церкві. Чекав же він того свята і не міг ніяк дочекатися, так йому вже той піст набрид, ціла та проклята цибуля, та картопля, та огірки, а особливо та самота і та щоденна праця. А тут ось свято, усього буде повно, і поїдуть до церкви, і побачать усіх своїх, а потім напевно приїде дід із Запоріжжя, тітка Зінька із Залужжя, можливо, обидві Катерини — залузька й клопітська, дядько Єлисей, можливо й дядько Омелько… Володькові копійки, гостинці, щось почує нового, похвалиться, як то він уже читати та писати вміє, а там піде з колядою до мельника та побережника, заколядує копійок з п'ять грошей, а там і до них колядники навинуться чого доброго зі звіздою та з дзвінком церковним. І як тут не радіти зі свята і як тут не метушитися?

І от нарешті останній день — Свят-Вечір, і от нарешті вечоріє. На дворі все впорано, січки на цілий тиждень нарізано, дров цілу стосу

наколено, води повну діжку наношено. У хаті усе також напечене та наварене, і такі тут пахощі, що хоч би святим був, то і то не вдержишся, щоб не згрішити і чогось смачного, як мама не бачать, заздалегідь не покуштувати.

І нарешті всі сходяться до хати, і нарешті всі готовляться сідати за святу вечерю. Розуміється, що Володько скрізь першим товчеться. Мати каже, що де ного не посій, то вродиться. Хведот і здалека йому не дорівнює, хоча і той не дармує. А для Володька то все так чомусь робиться повільно, всі такі вайлуваті, нерухливі, і чому б, коли вже свято, та не сідати раз-два за стіл, брати нові ложки і їсти. і чого тут ще всілякі ті проволоки. А тут ще ось засвітили перед образами лампадку та свічки і всім кажуть ставати навколішки і молитися.

Хоча все це Володькові досить подобається, і та лампадка, і ті свічечки… у хаті напів'ясно, і тепло, і гарно. Мати он застелила стола таким чистим і вишиваним настільником, що до нього аж страшно доторкнутися. А на столі під настільником жито та всіляка пашня, а зверху з одного кінця калач білий з плетінкою, а з другого книш круглий з кружечком зробленим квартою, з якої п'ють воду.

І от усі, не виключаючи і Хведота, моляться. Батько, звичайно, спереду, з книжкою, молиться він довго, сорокате "Господи помилуй", та ірмоси, та кондаки всілякі, широко і уважно хреститься. Зате Василь, а особливо Володько гонять, ніби на рекорд, ніби їх хто жене в шию, тому їм духе хутко не хватає молитов, особливо у Володька, вони зовсім не знають, що далі робити, а вставати ніяк не можна — гріх великий. Володько переказує ті самі молитви по кілька разів, швидко і часто хреститься, розглядається по всіх, як ті моляться, слідкує за батьком, коли то він нарешті скінчить, бо його думка вже давно десь там біля риби та на покуті, біля того сіна й дідуха. А Хведот — той тільки так для виду тут же вертиться, раз стає навколішки, раз зводиться на ноги, то потім знов навколішки, і при тому "мухи гонить", бо він тільки й знає, що "вомаця. Сина і Святого Духа" та, здається, першу половину "Отченашу".

Найщиріше й найспокійніше молиться мати. Вона стоїть дещо збоку, щоб їй не заважали, поволі, виразно, шепотом переказує всі, які знає, молитви, б'є глибокі, до самої землі, поклони, іноді вдаряє правим кулаком у груди і переказує:

"Боже милостів, будь мені грішній", а Володько все дивується, що "мама моляться по-мужицьки", не по книжному, а по-своєму, і йому здається, що така молитва не може бути справжньою, бо справжньою є лише та, що написана у книзі, он як та, що її читає батько. Але йому хочеться вже вставати, і він довго про це не думає.

І кінчається молитва лиш тоді, коли батько, відступивши пару кроків від столу, сам б'є три поклони зі словами: "Господи Боже, і нам даруй життя вічне!" І не встигне батько ще звестися на ноги, як Володько, а за ним Хведот, уже женуться і вже вмощуються за столом на найпочеснішому місці, очікуючи на юшку та вареники і тримаючи в руках нові дерев'яні ложки, і, розуміється, й тут ще не без перешкод. Їх ще відтіль вигонять, мовляв, вони тут не найповажливіші парсуни і що не гаразд дітиськам скрізь першими сунутись, але то вже не така біда. Вони навіть за таке не ображаються. Ось і батько вже поволі на своє місце сідає, за ним Василь, мати ставить перші страви, Володько і Хведот можуть нарешті вмоститися натривало, при чому Володько все намагається сидіти біля самого сіна на покуті; тут йому дуже приємно, уявляє себе у якомусь іншому, небуденному світі, десь ближче від того маленького Христа, що цієї ночі у яслах народився.

А їсти доводиться поволі і уважно, бо при столі батько, і це те найгірше для Володька, а особливо для Хведота. Цей просто знов і знов переживає свою вічну трагедію, бо немилосердно все розливає. Його ложка ніяк не хоче його слухатись, і чим більше він снажиться не розливати, тим більше розливає, аж поки батько змушений узяти його на коліна і годувати. Але як же після того людина себе почуває? Настрій Хведотів зовсім падає, і коли б не таке свято, він би напевно розревівся, лише тепер він не наважується цього зробити. Така лагідна тиша, так гарно горять над головами свічі, такі всі спокійні і щасливі, і це триває,

ніби добра лагідна, весняна погода, коли літають метелики і співають птахи.

— Ну, я ж і наївся! — крекче Володько, коли скінчилась вечеря і він мусить покинути своє місце на покуті.

— То проси Бога, щоб розсівся, — додає Василь.

— Я такоз наївся, — подає голос Хведот.

— То моліться Богу і спати. Завтра на всеношну, — каже мати.

Я, мамо, так налопався, що ось-ось лусну, — хвалиться далі Володько.

— І я такоз навопався, — не відстає Хведот.

— Не базікайте мені тутенька, а молітесь Богу! — каже швидко мати, що швидко збирає зі столу, в якої ще повні руки роботи і якій дещо неохоче помагає Василь.

Знов молитись. Ні. Ані Володько, ані Хведот не мають ніякого молитовного настрою, їм хочеться погзитися, погарцювати, щось заграти, побігати, як вовки в казці, попід лавами, що в їх уяві перетворюються на ліс. Володькові дуже хотілося б вийти на двір, там так біло, чисто, спокійно, так якось винятково по-іншому світить місяць, і коли б він мав свої чоботи, він напевно вийшов би, щоб відвідати свій луг, свою річку, свій млин… До лісу? Ні. До лісу він в цей час не наважився б. То все-таки не той ліс під лавами, а справжній, і хтозна які там можуть страхи сидіти.

Але ось батько затягає церковні ірмоси. "Христос рождається", "Рождество твоє, Христе Боже наш". Він їх усі знає і все напам'ять. Василь йому дещо помагає. Потім переходять на колядки. "Дивна

новина", "Небо і земля", "Христос Спаситель в полноч родився". Батько сидить у чистій сорочці і в "куцані" наопашки, біля столу, напроти нього на стільці Василь. Волосся Василя, хоч і наоліяне та причесане, але стирчить на всі боки, як віхоть пшеничної соломи. Володько і Хведот сидять просто на долівці і, задерши голови, дивляться сливе до рота батькові, намагаючись вловити мотив. Володькові це інколи вдається і він підтягає своїм, надто ще молодим, дискантом, але Хведот лише може тут хіба роззявити рота і дивуватися, як то у них усіх так гарно виходить.

Надворі мороз, але сьогодні він не має доступу до цієї родини. Тут сьогодні і тепло, і затишно. Вікна замальовані ласицями, місяць обливає їх своїм сяйвом, і вони горять переливно і дивовижно, ніби те пальмове листя, лите зі срібла.

Але настрій Володьків дещо зіпсувався, коли лягаючи, він пригадав, що на завтра, на розговіння, не буде, як звичайно, свіжої ковбаси, яку він так любить, а йому прийдеться вдовольнитися звичайною кашею зі шкварками та капустою без м'яса. Бувало, лиш на світ благословилося, а він вже вставав і домагався: "Мамо! Ковбаси!" Ковбаса на Різдво те саме, що на Великдень паска. Вона каже, що довгий, чотиритижневий скінчився піст і починається свято. Але цього року все то відпадає — піст триває далі...

Тому ранком Володько не квапиться вставати. Він лежить під кожухом, йому не спиться, хоча надворі ще темно, він самий тільки з Хведотом, бо тато, мама й Василь ще опівночі поїхали на всеношну, в хаті холодно, бо за ніч видуло все тепло, але під кожухом тепло, і він може полежати, помріяти, поміркувати. Багато різних думок приходить і відходить в його голові. Має ось він і букваря, і грифеля, і дошку... І знає багато букв... Але що ж коли він усе такий малий і його нікуди не пускають, і мусить він завжди сидіти тільки дома. І чобіт йому навіть не куплять. Он мельникові хлопці, скільки їх є, а всі мають чоботи і можуть собі ходити куди хочуть — і на став, і до монастирського млина, і до ліса, і до церкви в неділю. І не мусять просити мами, щоб дала їм свої

чоботи… Так. Не дуже воно весело так жити, і як він виросте, він усе то зробить інакше. Він купить собі добрі чоботи і поїде далеко, далеко. За море десь і ще далі… До міст і не таких, як Мизоч, а як Остріг і ще більших. У містах пани, і живуть вони бач як гарно, як чисто одягнуті, яке все смачне їдять — булки, та цукорки, та всяку всячину. А скільки у них книг усяких, а картин, а… всього. Ні. Мужиком бути ніяк не варто. Володько не хоче більше бути мужиком, хай собі хто що хоч думає.

І хтозна, як довго б він міркував про свою долю, наколи б не почав рухатись Хведот, а після і з церкви повернулись, почали обідати та оповідати про всячину. Дуже гарно співав у церкві хор з новим диригентом. Багато прийшло "москалів" на "побивку". Махобеїв Іван у драгунах служить, Соловеїв Хведір у гвардії у Петербурзі. Той інший у матросах, той ще десь там. Хтось помер, у когось народилась дитина, до чиєїсь дівки ходани на М'ясниці збираються. Безліч тих новин і є про що говорити.

Одначе перший день свята минає досить сумно. Всі дома. Іти нікуди. Сусіди далеко. Пішов було батько на пару годин до мельника, випив пару чарок, з'їв "бухт", і це все. Мати з дітьми нудилась дома, та, як звичайно, по господарці поралась. Василь начепив свої дерев'яні ковзани і погнався десь туди на лід. А найбільше нудився Володько з тим Хведотом. Ті цілий день у хаті. І бігали попід лавами на чотирьох, геть-чисто штани на колінах попрочовгували, і на полу гарцювали, і цебрик води розлили, за що Володько негайно дістав прочухана, після Володько щось цікавого знайшов у Василевих паперах і почав уважно читати, але нічого не міг зрозуміти. Мова була така дивна і друк такий дрібний, що поки розбере слово, то зовсім забуде, що там було спочатку…

Зате другий день видався на славу. Було дуже весело. Уже зрання на двір в'їхали обшивні і Василь ще здалека по буланих конях пізнав, що то їдуть залужні — дядько Корній з тіткою Зінькою і зі своєю дочкою Катериною. Володько на цю вість застрибав і забігав по всіх лавах, ніби вивірка по галузках дерева, коли її сполохають. І стрибав він не дурно.

Від дядька з місця дістав цілу мідяну, велику, мов долоня, десятку. Правда, сказали, купити цукерків і поділитися з Хведотом. Від тітки повну пригорщу горіхів волоських і кілька грудочок цукру. Від Катерини також горіхів і два великі червоні яблука. Розуміється, що так само дістали і Василь, і Хведот, але перший уже великий, а другий малий. Тим то не робить стільки радості, як Володькові.

Незабаром до двору в'їхали ще одні залужні — дідуньо Уліян з тіткою Марією. Знов горіхи, знов копійки… Але найважніше, що дістав Володько? Чобітки! Від дідуня. Справжні, малі, шиті зі старої халяви, чоботи. Радість неописана, щастя незмірне. Несподіванка для Володька величезна.

Мати була ото "у своїх" та візьми і поскаржись: сидять, нидіють, ні в що взути, щоб бодай провітрилось. А дід, нічого не кажучи, і на… Знайшов десь там на горищі "ще зовсім, добру" стару халяву, сам знає шевство, викроїв передочки, халявки і сточив чоботята.

— Отой шмаркач! — радіє мати чи не більше від Володька. — Іди поцілуй хоч дідуня в руку…

— Ось тільки чоботи взую! — викрикує Володько. Він з місця взявся до чобіт і в одну мить вони були вже у нього на ногах. Добрі! Дуже добрі! І ніде не тиснуть, і такі гарні! Ні. Таких гарних чобіт він ще, мабуть, і не бачив. Поцілував гарно дідуня в руку, дідуньо сказали: "Носи на здоров'я" — і проходжується гордо, що до нього тепер не підходь. Хведотові аж сльози стоять від заздрощів, йому також треба було б, але той ще мусить почекати.

— А вони витяжки, — хвалиться Володько і всі сміються з Володькової помилки. Володько знає, що найкращі чоботи "витяжки", але його якраз були далеко не витяжки, а пришитки. Але це не така велика біда.

Почався "сніданок", хоча пора обідня, забряжчали чарки, голоси зісилились, чоловіки обговорюють політику, тітка Зінька пошепки, щоб не чула Катерина, оповідає Насті, що не можна від "ходанів" до Катерини відбитися, а "воно ж іще дитина". Тітка Зінька і Настя сестри, але кажуть собі "ви", бо ж вони куми. Катерина Настина хрещениця. Зінька оповідає, що тих хлопців тьма-тьменна — а де вона? А що вона? А приносять гостинці, могоричі…

Катерина ж дійсно на диво хороша видалась. Як панночка. "Тендитне таке", як казала Зінька, а стрункa, а росла, "як тополя", а личко завжди свіже, рожеве, а коси ясні та кучеряві, а очі сині, як небо. Володькові вона завжди нагадувала тих херувимів з шістьма крилами, що в дерманській приходській церкві на хорах намальовані…

І любить Володько ту свою Катерину, що Господи. Ось він підсумовує свої гостинці — і копійки, і горіхи, і яблука, і цукорки від тітки Марії з папірцями, що на них олені намальовані і червоними буквами написано: "Чем табак курить, лучше конфект купить", що Володько сам вголос читає, щоб усі почули. Але ті там за своєю політикою нічого не чують, і тільки одна Катерина, що так само, як і він нею, найбільше цікавиться Володьком, одразу почула, як її пестун читає, схопила його і посадила собі на коліна. Який сором! Сидіти на колінах! Володько такого не очікував, і хоч як він любить Катерину, але швидко замолов ногами в чоботях, щоб вирватись з її рук.

— Та посидь же, Володьку, та почитай мені щось. Слухайте! — звернулась вона до всіх. — Володько наш уже незабаром апостола в церкві читатиме!

— Та невже? Ооо! — дивуються всі.

— О, так, — каже Матвій. — Він дуже малий понятливий! Батькова похвала ніби жаром його посипала. Такого він ще направду ніколи не чув. Ніколи не знав він, що про нього батько думає. І він загорівся,

почервонів геть з вухами і почав ще дужче рватися з рук Катерини, ніби піймане дике звіря.

А Катерина не пускає, горне його до себе, виціловує.

— Я, мамо, — звертається вона до Насті, — заберу його з собою. Я хочу такого братчика мати. Він буде мені книжки читати.

Але Володько не слухає більше, вже вирвався і, як було, пошумів геть на піч разом зі своїми чобітьми.

— Як підросте — на школи подам, — вирвалось у батька. і Володько це також учув, і це кажуть тато, самі тато, і отак перед усіма. О, Боже! Він цього не пережиє! Який особливий день сьогодні, він зовсім не знає як поводитися, що робити — і радісно, і соромно, і разом так десь, там всередині, приємно, що ніякими словами такого не вискажеш.

Увечері друга радість: прийшли колядники і то зо звіздою. Володько. Як тільки почув за вікном дзвінок, в одну мить був у вікні на лаві. Хведот негайно також поспішив за ним.

— Будьте здорові з Різдвом Христовим, а чи дозволите заколядувати?! — чути з-за вікна глухий, хриплий голос.

— Спасибі, спасибі! А просимо, просимо! — відповідають майже хором з хати.

Колядники колядують, голоси їх хрипкі, вони вже обійшли чимало простору, треба дякувати їм, що вони і за такий далекий, закинутий хутір не забули, тому їх кличуть до хати, частують чаркою горілки, дають закуску, книша, десять копійок грошей і відправляють…

День минув якнайкраще. Усі вдоволені. Гості роз'їхалися геть за смерку, а Катерина мусіла залишитись ночувати, хоча їй дуже не

хотілося, бо там же її "ухажори", її залицяльники, її приятельки, але Настя настояла, і як його не послухати хрещеної матері. Володько також був дуже з цього вдоволений.

Третього дня батьки ідуть доДерманя "в гості", Катерина їде додому, Володька беруть також із собою. Василь мало не плакав, так не хотілося йому лишатися самому з Хведотом, але батько проговорив: "Тино мені не коверзуй, бо як візьму запругу..." — і цього було досить, щоб Василь замовк.

Але і Володько не мав великої радості з цієї поїздки, хоча були на Запоріжжі у дядька Єлисея, де Володько найбільше любить бувати. Але тепер узимі зовсім не те саме, що влітку. Улітку, як побіг зрання з. хлопчиськами, то до самого вечора гасає десь там по гаях, що й не зглянеться, коли той день пройде. Тепер же весь день сиди у хаті, довкруги самі дорослі, хлопці десь також сидять дома, або десь, хтозна-де, пропадають, Архип та Мефод вже ходять до школи, дуже виросли і їм тепер не до Володька.

І так, досить марудно, минув день, а ввечері, коли верталися на санях додому, Володько так змерз у своїх нових чобітках, що мало ноги йому не поодмерзали. Але він мовчав про це, боявся, що іншим разом його не візьмуть більше, бо їхати все-таки дуже приємно. Дорога рівна, в'їжджена, небо ясне та зоряне, світить круглий, аж, здається, прозорий місяць, мороз пришкварує і полоззя саней поскрипує, їдуть тепер не тією ж дорогою, що й улітку, а навпростець, здовж лугу, а то і через луг, біля обох млинів — монастирського і чеського. Колеса млинів зовсім замерзли і вкрилися дуже гарними, що блищать під місяцем, льодяними френдлями. Володькові дуже кортить відломити шматок такого френдля і посмоктати його.

Хутір Матвіїв тихий, самітній, снігом з усіх боків занесений, сливе непомітний на білому здалека. Лише під'їхавши ближче, стає видно двоє малих віконечок, що в них блимає слабке водянисте світло, а трохи вище видно стовп чорного диму, що зводиться сливе простопадно,

просто з нічого, бо білої стріхи на білому тлі поля майже не видно. Це Василь топить смоляними корчаками, а тому такий тяжкий і густий той дим.

Решта свят — Новий Рік, Щедрий Вечір, Голодна кутя і Водохрещі минають, як би не були. Ще раз були гості. Приходили до Матвія і чужі люди — погуторити, побалакати, порадитись. Матвій дещо відпочив, підняв голову, повеселішав, не сердився стільки. Колядували, щедрували, посипали, бажали собі і іншим щастя, здоровля, щоб пшениця родилась, щоб худібка плодилась, щоб діточки росли і щоб багато всім літ прожити і "дай Боже назарік діждати".

Але свято святом, воно приходить і воно відходить. Лишаються, як і були ті самі, що і завжди, будні. Праця, убогі харчі, клопоти, гризня. Зараз по Різдві почалась метелиця, що тривала цілий тиждень, а там повіяло теплим полудневим вітром і настала одлига. Пішов дощ, сніг розм'як і став пускати, весь луг зненацька, за одну ніч, залило водою. І не встигла вода зійти, як знов морозом вдарило і все то геть, як око гляне, замерзло, ген аж до самих Лебедів і далі. Лід такий гладенький та прозорий, ніби вся земля покрилася склом.

І враз на лугу появилося безліч отих самих учнів з дерманської семінарії, тьма-тьменна найшло їх, і всі на ковзанах, і всі біжать, летять, один за одним, один за одним, а поли їх одягів, мов крила, розвіваються і мають на вітрі. І все десь туди на Лебеді та на Лебеді…

Між ними, між тими учнями, і Василь десь цілими днями пропадає, намотає на постоли (бо дали б йому тато чоботи) оті свої, як він каже, "коньки", з дерева тесані, підкуті лише грубим дротом, і весь час там сховзається а мельниковими хлопцями. Володькові страх хотілося б і собі там бути, і чоботи вже має, але його туди ніяк не пускають мама і все кажуть, що "скажу батькові", бо чобіт ніяк не можна вишкор-бувать. І він аж плаче, аж із себе виходить, так просить, а коли вже вирветься, то біжить, мов навіжений і такий щасливий, що, здається, небо обняв би.

На льоду дійсно приємно! Так якось просторо, легко, поміж кущами верболозу, такі якісь закрути цікаві, у льоді позамерзали бульки повітря, якісь трісочки, трапляються навіть рибки. А як розженешся, як пустишся, як полетиш, холодне повітря тне в обличчя, вітер ріже в очі і так радісно, ніби ти птах вільний з крилами і летиш куди тобі заманеться... Але то так недовго триває, так рідко трапляється.

Інше діло Василь. Той тобі, за цей останній час, зовсім від дому відбився, все він десь там на лугу та на лугу, а оце знов почав не приходити додому, ночував десь там у дядька на Запоріжжі, або у тітки на Залужжі, там йому куди веселіше — юрба хлопчури, гренджоли, коньки, цілими днями санкуються, війну ведуть, навчився навіть курити. Хлопці у батьків крадуть листя бакуну, деруть книжки на папірки і курять. Навіть і Василь якусь дуже добру, божественну, куплену ще покійним дідом Антоном в Почаєві, книгу пустив з димом.

Забагато цього стало Насті, що сама все мусить дома робити, і поскаржилась вона батькові.

— Дивись, он другий тиждень минає, а його нема і сорочки навіть не зміняв, і хтозна, що він там вичворяє, і чи ходить він до тієї школи...

А Матвій візьми та вибери згодну хвилину, та піди до Дерманя, та приведи того "камлія" додому, а ввечері візьми та відлупи його так, що той потім цілий тиждень не міг на свій задок сісти, що навіть Володька зворушило...

Після того Василь щодня приходив додому і почав з книгою діло мати, бо Матвій зажадав, щоб той приніс від учителя "свідєтельство", як там він учиться. Виявилось, що Василь зовсім науку занедбав і ледве-ледве десь там у хвості за іншими волікся. Матвієві таке зовсім не "по нутру", і він приказав, що як далі Василь буде так учитися — віддасть його до циганів або жидів, на помийника.

Володькові ніяк не зрозуміло, чому Василь не хоче вчитися. Ах, коли б це так він міг ходити до школи… І тому Володько придивляється до Василя. Щось у ньому дивне стирчить, у тому хлопцеві, і Володькові чомусь шкода його. У ньому щось добре із злим чергується, по всьому видно, що виріс він без матірньої опіки, бо його мати померла, коли він всього-навсього вісім неділь мав. І так він виріс самий, і ніхто його не любив, і ніхто не ласкав, бо куди правду діти, Володькова мама не дуже то "їх", отих своїх пасинків, долюб-лювала і Володькові це аж ніяк не подобалось. Володько все-таки і любить того Василя — стяглий, високий, ясно-русий, обличчя і шия в ластовинні — якраз такий, яким і сам Володько хотів би бути, які йому дуже подобаються, бо нагадує він тих казкових Іванів-Царевичів, про яких не раз чув і читав.

Але не подобалось Володькові, що Василь чогось завжди невдоволений, завжди сердитий. І все, що він робить, здавалось, робить отак, без думки. Що напливе, то й робить. І ще не подобалось, що той ніяк не хоче вчитися. А це Володькові не подобалось найбільше.

Там, де казка родиться

По святах побіг для Володька час куди швидше. Все-таки — нема-нема, та й десь повіється, не сидів уже завжди в хаті, то на лід, то до млина, а останніми часами почав просто цілими днями зникати і коли його мати спитає "де був?" — завжди та сама відповідь: "У млині". І дійсно тягнув його той млин, як магніт. Холод не холод, мороз не мороз, а він іде і чапить там у хатині, що в одному куті млина примістилася, — закуреній, засміченій, повній лавиць з дощок, пеньків для садження із залізною, круглою, яку звуть "барабанчик", грубкою посередині. У хатині денно і нічно завжди і без перерви, стоя, садя і лижка, повно дядьків-завізників. Диму там від махорки і грубого газетного паперу завжди стільки, що на ньому можна, як кажуть, вішати сокиру. Одне маленьке віконечко, на чотири шиби, відколи появилось на цьому світі, не бачило ще ніякої утірки, а тому воно стало зовсім непрозорим, сірим, подібним на шмат небіленого полотна. Ані повітря, ані світла воно не пропускає і не для того воно було зроблене. Воно зроблене для того, щоб у хатині

було тепло… Але і цього свого завдання воно не як слід виконувало, бо й тепла тут не було. Надто великі мало воно шпари, якими чомусь ніхто не цікавився, щоб могло воно втримувати тепло.

У хатині повно дядьків. Завжди горить барабанчик. Гріються завжди сніданки. Курять, спльовують, регочуть. І завжди гуторять, завжди оповідають… І завжди сторчить тут, десь збоку, десь позаду Володько. Мороз не мороз, холод не холод. Дядьки в кожухах, у валянках, Володько у своїх чобітках і старому матірньому жакеті.

Дядьки оповідають — Володько слухає. Дядьки регочуть — Володько посміхається. І які були оповідачі! Одноокий Трохим — син Івана Гуци, старий Іван Середа, що був колись у банді злодіїв відомого Казмірця і, ховаючись від самосуду села, підрізав зі страху собі горло, тому і звався Зарізаним.

Дід Кошіль — лисий, білий, з довгою бородою, подібний до святого Миколая, — побережник Таксарових лісів; Олійник — що бував "по світах", у Києві, в Одесі, десь там на шахтах вугіль копав, а після у Києві у якихсь там панів "за дворника состояв". Ще донедавна бував тут старий велетень Ровіцький Хведь, що "собственою парсоною" на турецькій війні в 1877-8 роках побував і бив турків і навіть медаль "за храбрість" мав і носив її у дні святочні на широких своїх грудях. О, цей знав того! Кожне своє повідання починав так: "То ще коли я в 1877-8 году на турецькій війні був"… І пішло, і пішло. Доходив не раз до такого, що й сам собі переставав вірити і все питав слухачів:

— А чи вірите мені?

Слухачам вірилось тяжко, але все-таки вірилось, коли він сам-один цілу роту турків в полон брав, або коли "сам імператор Олександер Олександрович" йому "собственоручно вручив оцю медалю за взятіє знамені 125 пішого полка турецького падишаха", яке "я сам вирвав з рук

турецького знаменоносця, пробивши штихом собі путь через колону турків з двадцяти п'яти чоловік".

Але Хведь Ровіцький не лише з турками мав діло, не менше справ мав він із "нечистою силою". А треба вам і те знати що "нечиста сила" в якому тільки вигляді, між людом хрещеним, на землі не появляється. От, к'примірові, було це саме перед зимним Миколаєм, саме перші хуртовини закрутили, коли робив я у чеха Шалти на Борщівці. Трачку різали. А людина з Шалти — нічого собі. Любив і випити, і погуторити. Ріжемо, стал-бути, цілий день, а ввечері додому. А мені, звісно, до дому верстов шість через Придатки, — а холод, а метелиця. Шалта це знає, прийде, бувало, і каже: а ходім-но, пане Ровіцький, та погріємося. — Ну, ходім, пане Шалто. І зайдем, стал-бути, на "гулянку" до Веселого, що ото на перехресті доріг стоїть. Ну, одразу по пиві, а пиво там звісно — Гульченського бровару, знаєте?

— Та чому б не знати.

— Ну, і отож. Наперед по пиві, а там і на чарчину перейдемо. Я, стал-бути, оповідаю, а Шалта слуха та підлива, слуха та підлива, і не раз, бувало, вип'ємо собі, що зветься, на здоров'ячко… Бо треба і те знати — пили з розумом, не то, щоб там наджорився та й хвантазії які — борони Боже… Вийдеш од Веселого, як то кажуть, навесело і йдеться тоді, ніби тебе несе крилами, і не зоглядишся, як додому прийдеш, жінку іноді попоб'єш…

І тут Ровіцький на хвилину замовкне, подумає, похитає головою, болючого бо місця торкнувся… Із жінкою молодою не йшло у нього гаразд.

— Одного разу, — продовжує він, — засидівся я з Шалтою отак мало не до перших півнів… Вийшов надвір, а в полі мете! Світу не видно. Іти, думаю, чи не йти? Піду! Було-не-було, при мені сокира, як що до чого, а хіба ж я на Балканах не стояв, Шипки не видав, турка у вічі не бачив?

Але, знаєте, як ідеш отак напідпитку трохи, то завжди воно якась нечиста сила до тебе пристане. То відьма якась, то отой западенний упир, що ото гонить попід Хвищиком, то панич… І цього разу, стал-бути, панича зустрів. Як тільки вийшов я у поле, став та й роздумую: і як це його до Ровіцьких хуторів попасти? Отак, думаю, навпрост — Андрущиківські займиська, отак знов уліво — Шинківці, а отак управо — мужицька Борщівка. А коли зверну отак трошки-трошки вліво, так і попаду на Ровіцьке, і вибрьохаюсь на дорогу, і до світа дома. Значить, вирішив і пішов. Іду я, стал-бути, йду, іду я йду — тьху, що за напасть лиха, думаю — все поле і поле і кінця нема, а сніг глибокий долинами, а мете, хоч сядь та й плач, а темнота, хоч в морду дай. Уже і займиська десь мали бути, а тут поле і тільки поле. І що б ви думали? — питає Ровіцький, а дядьки здіймають голови, роблять великі очі: має бути щось страшне…

— …Дивлюсь, знаєте: черешенька!

— Черешенька! — дивуються дядьки. — Де черешенька, а де Андрущиківські займиська!

— Ото ж бо й є! Черешенька. А то ж, знаєте, найгірше місце цілої нашої околиці. Чи одного там ночами поповодило, а чи не знайшли там нашого Миколу замерзлим, а позаторік не завіяло там Корчака Панаса, зятя церковного старости, що їхав із млина, разом з кіньми, саньми і мукою, а чи не там саме не раз поповодило, доки до банти не довело, Ляша, що ото повісився, коли, бувало, вертався від своєї коханки з Верховеччини…

Ну, думаю, стал-бути, плохо дело. Воно-то в 1877-8 роках на турецькій війні не раз і гірше бувало, але тоді я ще — го-го! — молодий був, здоровий, кров ще грала, а тепер пройшов, знаєте, від Веселого до черешеньки і вжедихавиця почала грати, ноги не слухають, кашель душить — коклюш мав такий, що як зайдешся, на ногах не втримаєшся. А тут мені зовсім закрутило голову, і куди його, в який бік — сам дідько лисий хіба знає…

І тільки оглянувся… Господи! Свят-свят! А біля мене… панич! Тьху ти, думаю. І де це ти тут узявся? І він спить, клятий — регоче, одягнений делікатно, у храку, котьолок на голові. Куди ви, дядьку, йдете — питає, стал-бути. Я глянув на нього, подивився. А тобі, кажу, що до того? Ідеш собі, чоловіче, куди, то йди, а інших не займай. І вдаю, знаєте, нібито я не розумію, хто він такий. Та я, каже, також іду — підемо разом. А куди ж ти йдеш? — питаю. Отак, каже, до села — заблукав от. А чому ви оту сокириську дричите, то ж ви і так ледве ноги тягнете. Ааа, думаю! Знаю. Нечиста сила, як відомо, сталі боїться. Ні, кажу, спасибі. Якось уже донесу. І, значить, ідемо. Без дороги, без сліду, отак куди очі бачать, боремось із вітром… Панич мій цигарку закурює і мені дає. Ні, кажу. Дякую. Не вживаю. Курю люльку. Розпитує, стал-бути, де був, що робив, я відповідаю, чому б, думаю, і не поговорити. Але тут я покметив що панич мій увесь час спихає мене з дороги. Усе вправо та вправо, а мені, знаєте, скорше вліво треба. І пройшли ми, значить, отак з годину, зупинився я, щоб відсапнути та оглянутись, коли дивлюся: а ми біля черешеньки…

— Біля черешеньки! — викрикують здивовано дядьки.

— Біля черешеньки! Тьху! Свят-свят-свят! Е, кажу, паничу, не буде між нами ладу, краще воно буде, коли ти підеш своєю дорогою, а я своєю, а то, їй-богу, перехрещу! От не гріх, що забожився. А він, капосний, став і регочеться. Геть, кажу, поки не розізлився, думаєш, не знаю, хто ти такий? Ну, каже, не сердься, дядьку, я вже більше не займатиму. Підемо — проведу вас додому. А не зведеш? Їй-богу, ні! А не брешеш? Ні, каже, клятий. Ну, то ходім, але як тільки що — хрещу і все. І пішли. Ідемо ми йдемо, ідемо ми йдемо, з мене вже і піт цюрком, і де б, ви думали, ми опинились? Під горою! Коло наших каменоломень. Якраз до мого кар'єра дійшли…

Та куди ж ти мене, нечисть проклята, завів? Аа… і тільки хотів руку звести, щоб похрестити, а він, клятий, як трісне мене по мармузі, та як, знаєте, садоне, то я і незчувся, як на дні печери опинився. То ще щастя, що її геть снігом занесло, а то б розбився, як горщок. А так полетів, як у

пух, коміть головою, і в голові, чую, геть усе перевертається. А він, чортяка, як не зарегоче, як не заплеще в долоні — ах моторошно зробилось. І зник!

Лежу я, значить, увесь із головою в снігу, прислухаюся, а на Ровіцькому хуторі півні співають.

А! Хвала Богу! Зняв я шапку і перехрестився, та поволі почав рухатись, думаю, треба якось із того снігу вилізти, шукаю шапки, що десь злетіла... (Володько думає: і як він її зняв, коли вона злетіла?) Знайшов її, а сокири так і не знайшов. Полетіла катзна-куди! Пропала.

Отаке-то було! І не з одним Ровіцьким. Дядьки слухають, і кожний має вже щось своє подібне, і кожний рветься, щоб висказатись.

— А зо мною, знаєте, — починає другий, — трапилось одного разу таке...

І пішло, і пішло. І так день, і ніч, і безконечно. А Ревіцького так-таки і завела та нечиста сила, бо йдучи, одного разу, пізно ввечері з "трахтиру", що на "казьонній часті", опинився він якимсь чином "у вікні", що то на болоті під Михалковим лішником. І так він звідти вже не виліз. Засмоктало. Розказують, що Михалків наймит Югеньо, напуваючи удосвіта біля криничини коні, чув, що у вікні щось ніби стогнало, але його то так настрашило, що він тікав без духу, бо хоч це і був досвіток, однак нечистий може і ранками по багнищах гуляти.

І про діда Юхима, Матвійового тестя, оповідали, і про бабу Уліту, ту саму, що і Володька повела, і про вішальника Ляша, як то він у своєму займиську, коли люди йдуть з вечірні, з мотузом на шиї з'являється і страшить. І як то тітка Домаха чорного кота у своєму хліві піймала та лапу йому відрубала, а на другий день баба Уліта, всі бачили, з перев'язаною рукою ходила. І як то дід Яків, одного разу, вертаючись із шинку, замість додому попав на могилки і там його під каплицею

бачили, як він якісь квіти збирав, а Вівдя Захаркова клялась-божилась, що сама бачила, як той же Яків удосвіта вертався з могилок…

Але ж то було взимі, думав Володько, і як же він міг там ті квіти збирати… Одначе, це ніяк не зменшувало вірогідності оповідань завізників…

А іншого разу один новий дядько, якого перед тим Володько ще не бачив у цьому млині, почав оповідати про самий Дермань, про старовину… Казав він, що земля наша древня і люд тут з давен і давен проживає. Ще перед татарами були тут селища, та городи, та замки, де наші князі рядили, та воювались із ворогами, з татарами, що на землю нашу нападали, люд хрещений уярмлювали і вивозили в свої землі в неволю вічну…

А наш оцей край Волинський пізніше під владу князя Острозького попав, що його отой замок в Острозі до цього часу стоїть, і, кажуть, князь той мудрий був, школи будував, монастирі заводив, книги друкував і, кажуть, то він, ще чотириста літ перед цим, отой наш Дерманський монастир поставив. Буцімто, кажуть, воював він з невірними, набрав бранців у полон і казав ними гору під монастир на рівному місці насипати, що ото і по сей день стоїть. Ї ставок там під монастирем викопали, і колодязь, двадцять п'ять сяжнів, глибокий поробили… І так постав тоді Дермань.

А треба знати, що був тоді навкруги ліс непроходимий, та яруги глибокі, та багнища великі, і розказують, буцімто князь Острозький сам це місце під монастир вибрав, раз ніби на полювання з отроками вибрався, довго їхали верхи бездоріжжям і в отому місці під монастирем, що ото звуть "біля Яна", де той пам'ятник між чотирма липами стоїть, напав на князя дикий вепр. Їхав князь ніби дещо спереду від отроків і від утоми задрімнув. І саме в той мент вирвався з кущів дик, кінь сполохався, і було б кепсько, наколи б князь не встиг схопитися за гіллю, що звисала над стежкою. І так він урятувався і на згадку про це князь наказав там монастир збудувати і назвати його Дрімання. Бо

князь ніби мав тоді сказати: "Ох, і гірке було те дрімання". А з того пізніше постало Дермання, а ще пізніше Дермань.

Але все то відійшло і все забулося. Мало у нас писалося, мало читалося, а все отак з уст в уста передавалося, а то, звісно, воно не записане гине. І ліси, і болота — вирубали, висушили, але земля наша древня, сива давнина лежить на її облику. І наші селища, і городища, і замки, і монастир… Усе то каже, що рід великий заселяв цю землю, хоча тепер він здрібнів, заїла неволя, панщина, упокорення. Бо людина, що раз в ярмо голову схилить, тяжко назад до волі вертається. Були у нас і Сангушки, і Вишневецькі — роди великі і древні, але і ті полакомились на чужі охляпи — мерзенний такий вам клан, що честі не знає, а народ наш отако самотужки жив і живе, та всі, кому лиш заманеться, зобижають його. А хто винен? Ми самі! Кров наша винна! Душа наша! Не датись повинність наша, гнати від себе пасожерів! А ми мало дбаємо самі за себе, не вчимось, не цікавимось світом, не йдемо помежи люди, ми нікого не знаємо і нас не знають, приходять лиш ті, що багатства наші збирають, ліси рубають, банки закладають, дохторами стають, інженерами робляться, книги про себе пишуть, а ми нидіємо, ліземо в землю, бабраємось в гною…

Той чоловік, видно, дуже сердитий, думає Володько, дивлячись на нього. Нелегко все то зрозуміти, чого він, той чоловік, хоче. Дядьки слухають, кивають головами…

— Та воно… Як сказать? Куда тут вже мужикові… Дід Кошіль, так той просто:

— А! Байдуже! Науки, науки! Вчиться, вчиться людина, а дурнем помре!

— Ха-ха-ха! — регочуть дядьки, ця мова їм більше зрозуміла.

А побережник Лісовський, що править за дуже вченого, стоїть, подригує колінами і говорить високим голосом:

— Ну, воно конєшно… Єслі, так сказать, приміром, одним словом подумати, то й подано колись у древності лісу було більше, ніж тєпєріча. Сколько хотіш! Іді, рубай — усьо твоє!

— Ну, да! Ну, да! Верно, верно! — підтакує котрийсь дядько в тон Лісовському.

— Та кобто його не так нищили! — пищить дядько Грицько з Лебедів. — А то ж рубають! Гроші! Що жидові. Йому аби більше тисячок збити…

— А де ж ми самі? — питає той самий чолов'яга, що про князя оповідав.

Лісовський подригує колінами:

— Та… Звісно! Куда там нам! Сиволапим, ге! На це наук треба. Сам баняк не буде варити, як на огонь не даси…

— Ха-ха-ха! — регочуть дядьки.

— А чи не вєрно кажу? — підбадьорюється Лісовський.

— Звісно — вірно! Мужицька голова, що тобі макітра. Череп є, а всередині порожнє. Вітер свище…

— О, не кажи! У макітрі терти можна…

— А! Можна! Макогоном. Знаємо.

А Володько слухає і чує, не все гаразд второпає, але все влазить в нього, в його голову, в його душу і там виповнює його. Млин, хатина — його школа, дядьки — учителі. Учителі щодня міняються, учень лишається завжди. Дні йдуть, проходять, минають, міняється життя, росте, множиться, набирається сили, зводиться на ноги, простягає руки. Як жити? Куди йти? Господи! Візьми мене за руку і веди, і покажи сокровенні свої діла, твої таємниці, розкрий мені сили паростків, що витикаються з нічого і пнуться догори, покриваючись барвою, наповняючись соками, насичуючись запахом сонця. Як радісно бути твоїм слугою, кохати творіння твоє, брати від нього малу частину сили і також жити.

По тамтой бік добра

Володька нема дома. Ось уже смеркає, а його нема. Мати сама з Хведотом, Василь не вернувся з Дерманя, а батько ще не прийшов з роботи. Надворі тріщить мороз лютий…

А де ж той, у Бога, хлопчисько лазить — Господи, Господи, ще десь там під лід усунеться — заморока така, вічно тремти за нього, вічно бійся, вічно журися…

Мати виходить кілька разів надвір. Небо прозоре, місяць великий, червонавий, верби іскряться під інеєм, вітрець східний стриже долиною, місцями горять зорі, що, здається, дзвонять сьогодні. І ні душі живої довкруги.

І де ж та дитина, людоньки мої, то ж ніколи ще з ким такого не бувало? Мати йде до хати, треба того Хведота положити спати, одягнутися і йти шукати. Хто знає, що там з ним сталося?

І аж то двері потихеньку відчинилися, і він іде. Не йде, а лізе, сунеться, і, як пізніше оповідала Настя, відчиняються, каже, двері і на порозі "воно". Нещасне, замерзле, я напустилася на нього, а воно,

людоньки, ані язиком не поверне. Де ж ти, погибелі лихої, був? "У млині," — ледве виговорило. Я до нього, зриваю те дрантя, стягаю чоботи, а звідти лід сиплеться, снігу повно, а ноженята, як крига. Господи! Я перелякалася та на піч з ним, а там саме жито сушилося…

Далі, звичайно, Настя піднімає свій брудний хвартух і одним кінцем витирає свої вічно червоні очі, а другим сякає носа…

— Чобітята оті, знаєте, — продовжувала вона, — як не кажи, а зі старого ременю, а воно ж хіба вміє берегтися. Ми і не помітили, що вони порвалися, що до них сніг сипався, а мале боялось сказати, бо ж батько наш забороняє на лід ходити; та й то правда — коли йому ще ті дитячі скорбуни латати…

А другого ранку, коли Володько спустив ноги, щоб злізти з печі, а вони йому, як патики, переламались і він полетів у запічок. Мати в крик, в лемент.

— Володьку? Що з тобою? Дитино?

А він лежить і ані звуку, бо що має казати, чим виправдати себе. Мовчить і тремтить, щоб не дісталось бува, ось як тільки прийде батько. Де був? У млині? Що там робив — молов? Працював? Що, казки слухав? Дасть йому батько казки — чекай, чекай.

Мамо, мамо! — говорили сині Володькові очі, що пильно дивились на матір. Зрозумійте хоч ви мене!

І мати, здається, розуміє, вона і лементує, і скаржиться, і лякає, що скаже батькові, але в тих її словах стільки зрозуміння, що Володькові стає легше.

— Ах, ти, потицюху! Ах, ти, чудовиську! Ах, ти, замороко! Горе ти моє тяжке! І що з тобою сталося? Спробуй — може, ще встанеш.

Володько намагається звестися, але дарма. Ноги мов з мотуззя, і він навіть їх не чує. Хлопець лежить, мов викинутий лантух. Мати постелила в запічку якусь кожушинку, якесь рядно, якусь подущину, і він ліг.

— Ох, справдився мій лихий сон, ох, чуєте, справдився. А снилось мені, що я ото білими квітами обкладаю ту дитину свою, — дитинонько ти моя болюча, і що я тепер з тобою робитиму?

Хведот весь переляканий, він лише мовчить і зовсім не розуміє, що з тим його "Воводьком" сталося. І щоб йому було безпечніше, він лізе матері на коліна.

А мати вичитує:

— І що я тепер з вами пічну? Один лежить у гарячці, другий уліз на коліна, надворі морозисько, батька немає. А тепер він прийде і почне жминдати: а навіщо пускала, а чому не потягнула через плечі, щоб у хаті сиділо? Тепер ось сиди і тішся, умре під погибель лиху і тоді що… І що я йому на то скажу — намучений, голодний, намерзлий, хіба він зрозуміє, що діти також не можуть вічно в хаті сидіти?

Весь день вичитує мати, плаче, свариться, тошніє. Вона і туди, і сюди бігає, та все до Володька і до Володька… Якісь обклади, якісь примочки, несе йому щось з'їсти. А Володько їсти не може, кашель шарпає ним, думки плутаються, голова йде ходором. Він терпить мову матері, йому нічого не болить, лише йому дуже тяжко, що він спричинив стільки клопоту в родині. А що буде, коли дійсно прийде батько?

І він "приволікся" десь аж біля півночі. Полатаний його "куцан" весь у білому поросі, ніби він також був у млині, постоли розбилися і тримаються лишень на самих волоках, ноги загорнуті лише в суконні онучі, що зальоденіли зовсім, ніби вони видовбані з дерева.

Прийшов, і як помітив, що Володько весь червоний, лежить і не рухається, промовив:

— Аз ним он що? Знов наганяв чого?

І більше не промовив ні слова, сів біля столу, мати подала йому вечерю, сьогодні, з приводу масниці, принесла шматок солоного сиру до картоплі, їли мовчки. Мати пробує поволі і обережно оповідати, як то воно з тим Володьком трапилось. Батько все вислухав, а пізніше підійшов до хворого і питає:

— А їв він що?

— Та де там! Ані скалинки не мав в устах, — відповідає мати.

— Я вже й сам не знаю… Бити вас? Лаяти? — і вийшов з хати.

Володькова справа його поважно турбує, треба б до лікаря, а тут його хоч кричи, ані копійки зайвої. Хай ще почекає кілька днів, а, може, само пройде. Оглянув худобу, вернувся до хати, роззув постоли, помолився і ліг спати. Лампа згасла, але мати стояла в темноті біля хворого, уста її ворушилися, було чути її тихий шепіт. Вона молиться. Боже! Поможи їй, захисти ту немічну дитину.

Другий день — недільний, але батько — спина не спина, болі не болі, а встає з досвітком. Надіває не постоли, а чоботи, — одразу видно, що не до каменю збивається. Він іде до церкви.

А вернувшись, виймає з-за пазухи п'ятикопійкову французьку булку.

— Маєш ти там, стара, ще яке молоко? — питає.

— Де вже там тепер молоко. Може, що вицяпну. Молозиво вже "у неї", не молоко…

— Щось йому приготуй, а я зайду до Юхима, може, щось порадить…

Володько це чує. Через біль голови не може підвестися, але йому так хотілося б хоча глянути "на тата". "Добрі мої тато", — думає він.

Зараз по обіді Матвій пішов до діда Юхима. Через ліс, через поруб, через поле. Скрізь грубо снігу, ні тобі стежки, ні сліду, борхається навпростець по коліна цілиною.

По годині він на місці. Тихо і порожньо, як і скрізь на хуторах, світить сонце, все довкруги занесене снігом, величезні снігові замети нагадують застиглі хвилі збуреного срібного поля. Високий частокіл з дощок оточує сад і забудівлі. Добра, мурована, біла, крита зеленою бляхою хата, велика на кам'яних стовпах клуня, муровані хліви. Коли Матвій увійшов до фіртки, біля комори зашарпався здоровенний, гнідої масті псюка, що прип'ятий ланцюгом на довгому дроті між коморою і стайнею. Побачивши Матвія, собака наробив галасу, ніби йому за те бозна-скільки платять.

На це вибігла Юхимова вихованка, а найстарша Матвієва дочка, Катерина.

— Ой, тато! — викрикнула дівчина. — Чи ти, Боску, замовкнеш? Ану, замовчи! Заходьте, заходьте, тату. Як там у вас? Усі здорові?

— А, — промовив лише Матвій, обмітає в сінях сніг з чобіт, Юхим, видно, вже з хати почув голос Матвія і відчинив з кухні назустріч двері.

— Ооо! Ооо! Кого бачу. Оце так-так! Милого гостя маємо — заходь, заходь.

Старий дійсно щиро радів, сердечно потирав руки. Любив Матвія. Завжди охоче з ним зустрічався і не раз розмовляли вони про речі незвичні. Старий, куди правду діти, любив часами відірватися на хвилину від земного, заглянути в божеське, потолкувати про те і про се, часто вичитане з книг. Матвій, хоч не визначався такою вченістю, одначе з приємністю тримав з ним ногу. Дідура лічить ось уже понад сімдесятку, а виглядає молодшим від Матвія. Бороду підстригає, вуса також, чуприна дещо вже шпакувата, але колись, видно, була рудавою і тому не так помітна сивина, і підбирав її у гарну, опрятненьку стрішку по-старосвітськи. Дідом навіть не випадало його звати, а ще менше випало його звати чарівником чи характерником. Здається, буде правдою, коли назвати його людиною книжною, вченою, хоча без шкіл, тією, що своїм справжнім людським розумом потрапить іноді досягнути значно більшого, ніж інші зі школами. Усе в нього, що в руки брав, спорилось, а тому і пасіка росла, множилась і давала зиски, тому і дім поставив зовсім нерівня іншим, і худібка, і сад, і поле. Чарівник! Розуміється, чарівник. Бо ось він вичарував з нічого сливе все те, що іншим ніяк не дається…

Тому і Матвій любив того чарівника, саме такого хотів бачити і саме таким хотів бути. Посвоячився, було, з ним, середущу його дочку Лукію подружив, та Бог не дозволив. Дала йому двоє діток, а сама пішла, невинна і чиста, як голубиця, в життя вічне, простудившись при пранні білизни зимою, будучи ще не здоровою після народження Василя.

Тяжко переживав Матвій утрату тієї своєї дружини, переживав по-своєму, сам з собою і в собі, без зайвого слова, але болюче і глибоко. І до цього дня не годен її забути, все і все пригадує, а інколи доходить це і до відома Насті, а та, звісно, переживає, ту вину на інших, Богу-духа винних, звертає, тому їй нелегко водити дружбу з Юхимом, нелегко Василя та Катерину своїми вважати, нелегко бачити Матвієву скорботу, відчувати його тугу за тим, що не вернеться.

Бо Настю хоча і любив, але не те вона, зовсім не те, що Лукія, а дід Уліян не дід Юхим, і все інше тут іншою мірою міряється, словом такого не вискажеш, але чуття і розум знають усе і мовчазно розцінюють.

А дід Юхим сприйняв своє горе, смерть дочки, "по-Божому", вірив, що це "кара", і шукав за собою вини. І не тільки стратив він Лукію. Старший його син Клим, що його хотів було "на високі школи подати", також щось не видержав, щось у нього в голові від високих наук чи від чогось іншого, поплуталось, і мусів його до того дому, де лікують нерви, віддати. За те, казали мудрі люди, що старий з "нечистим" нюхався, за те і кара Божа, але хтозна чи за те. Клим був парубок толковий і вчився незле, і станом був гожий, високий, худорлявий, як і Василь, рудуватий, бігали за ним дівки, а він, диви, до попівни надто гордої, дочки о. Клавдія, заходив, і так, кажуть, зайшло з ним далеко, що аж до того жовтого дому дійшло. Відмовила, кажуть, мовляв, мужик, а найпаче, кажуть, матушка, тобто мати попівни, пишна та горда, в окулярах, ніяк і чути не хотіла, щоб дочка її Галя, красуня на всю округу, вийшла за мужика.

Мало мав радості Юхим зі своїх дітей, але не падав духом. Жив, трудився, шукав правди, тішився, коли щось знаходив.

— О, це ти до речі прийшов, — казав старий до Матвія і радісно при тому сміявся, мав Добру, лагідну і веселу вдачу. — Катерино! Мерщій та батькові меду. Сідай, сідай, голубе, та розказуй… А я ото сиджу і куняю над книжкою, придбав, бачиш, нову пасічницьку науку, а та каже, що вулики Дадана вже застарілі, що вони, мовляв, надто бджолу сковують, а вона мусить свободу мати, більше, мовляв, природи потребує. Спробую, спробую дати їй свободу, ось тільки доживу літа. А у нас тут, бачиш, скука. А як там у тебе?

— Ех, — махнув Матвій рукою, — стара біда, а тут до неї і нова чіпляється… — І оповів усе чисто, дещо з того Юхим уже знає, а дещо ось довідується. І між тим останнім довідується про Володькову неміч.

Останнє чіпнуло Юхима за живе. Що ж... Він піде. Може, що й порадить... І деяких трав захопить із собою. Трави бувають дуже цілющі, Юхим це дуже добре знає, на його полиці хтозна відколи, груба в шкірянім в'язанні, книжка "Цєлєбниє растєнія" лежить.

І вони скоро пішли, не дивлячись, що хилилось до вечора і що надворі зривалось на метелицю, і коли вони прийшли до Матвієвого дому, Володько спав. Червоний, зі спраглими устами.

— Їв він що? — запитав Матвій.

— Та лемензнув, як кіт, кришку булки з молоком, — відповіла мати. Юхим оглядає хворого, мацає його чоло.

— У вас тут, — каже, — холодно. Ти б натопила, Насте... — Спробував живчик малого і каже: — Ну... Мені здається, що з хлопцем не жарт. Ось тут оце зілля, завари, Насте, і хай п'є, але, по-моєму, мого знання тут не хватить. Тут треба лікаря, Матвію.

Матвієві від цього уста скривились.

— Мені, — каже він, — треба було б узяти запруту та спитати "її", чому то так є. На лід пускала хлопця!

— Людоньки, людоньки, — залебеділа Настя. — Дітиська досихають на печі.

— То тепер нехай догниває на постелі! — перебив її Матвій.

Настя в плач:

— Коли б воно яку одежину путню мало, якесь взуття краще, то до цього не дійшло б...

— Коли б, коли б! А ти не пускай! Холод! Я тобі це сто разів казав!

— Втихомирся, Матвію! — вмішався Юхим. — Криком справи не направиш.

— Але ж, сто болів в її ма', злість бере, кажеш, говориш, наказуєш і ніби горохом об стіну. Казав: гляди не пускай їх надвір…

— Але знаєш, Матвію, діти не можуть і в хаті завжди сидіти. І їм свіже повітря потрібне.

— Так! Повітря! А от де то тих грошей наберешся, щоб на лікаря та все…

— Але ж. Боже мій! Сваркою та плачами не поможемо, — каже Юхим.

— Тошненько мені та нудненько мені, — тошніє Настя. — Снилось мені, людоньки, таке всяке… Сниться, що зо старим ідемо біля млина греблею, а за нами і воно бігло. І враз, як зірветься хуга, як підніметься в ставу вода, і забрало нам нашого малого… А вода брудна, брудна. Господи, Господи, що то буде…

Матвій дещо охолов: і йому прикрий сон приснився. Приверзлося йому, мовляв, стоять вони, і тикнув пальцем на жінку, над глибокою криницею, а цей ось малий на їх очах упав у криницю. І бачимо, каже, його і помогти не можемо.

— А, то верзеться інколи, — каже Юхим. — А ви його липовим квітом напувайте з медом. Як не маєте — Катерина принесе…

Настя перебиває:

— Чому не маємо — маємо. Спасибі за пораду. А може, його маслосвятіє справити та почаївськими мощами обкурити?

— Ну, то вже хіба опісля, а тим часом не везіть його нікуди і не обкурюйте. Йому тепла треба.

Настя заметушилась, воно би й слід прийняти гостя, чимсь почастувати, але тут воно дійсно нічого нема. Настя сиру кусник солоного поставила та кілька шматків хліба.

— Вибачайте за таке прийняття… Такі ми тепер господарі, що ніяково признатись.

— О, а мені ще чого треба? Що ви, що ви… Хіба я не знаю вас, а ви мене. Мені ось треба квапитись додому, дивіться, яке надворі починає…

І Юхим дійсно хутко відійшов, не дивлячись, що Матвій затримував посидіти. Ще раз оглянув малого, ще раз порадив лікаря, ще раз розказав, чим і як поїти, і пішов.

У понеділок, ідучи ледь світанок до каменю, Матвій міркував про того лікаря. Воно то легко сказати — лікар, але ось останні копійки, навіть ті зароблені біля каменю, відніс Григорчукові, а ще борги сплачуй, проценти плати, податки плати, "штраховку" плати… До того і час вельми тяжкий до міста з хворим їхати. Хуга зірвалась і холод великий. Матвій рішає зачекати з лікарем, а може, Бог поможе.

Одначе, як вернувся ввечері додому, на душі в нього стало відрадніше. Володько міг уже розмовляти, хвилинку навіть підвівся, щоб посидіти і щось трохи лемензнув. Не міг тільки звестися на ноги, йому їх відняло, зовсім їх не відчував, лише порою щось у них вище колін, на задніх стегнах, дуже боліло, сіпало, пекло. Володько, коли був сам, янчав, мов покинутий цуцик, коли ж хтось був у хаті, ціпив зуби і

мовчав. Матвій, бачучи таке, повеселішав і рішив таки "почекати з лікарем".

Минали дні за днями.

Володько лежав, ноги його попухли, не міг ними порухнути. І коли вже надто крутило, хлопець лише постогнував, а мати одразу починала:

— Дитино, дитино! Наробило ти мені бідоньки — наробило. Ночі мої, сон мій, спокій мій! А чи я тобі не казала, а чи я тобі не наказувала? Сиди в хаті — мороз великий, батько сердитий, одежини нема путньої. Ні. Не послухав, і от лежиш, а в серці моїм камінь гарячий, ох, треба було тебе бити, ох, і треба було!

Володько волів сто разів більші терпіти болі, ніж вислухувати оті вичитки. Корчився з болю, а ночами лив пекучі сльози, що лилися десь із самої душі. Знає він, що матері не легко, що має вона повні руки роботи, повну голову мороки, а тут ще і це… І опоруй його, і на руках винось, і грій, і пильнуй. Різні думки тиснулись до голови малого, обдумував, як то все сталося, як то він дійсно завжди на тому льоду та в млині. А той останній вечір… Заслухався тієї казки і не запримітив, що вечір, що ніч, що холод. Вертався назад і неміг уже перестрибнути потічка, що пересікає стежку і впадає до річки. Ноги його заклякли і не хотіли рухатись, і ледве, ледве обійшов довкола глибоким снігом, і мало, мало не загруз, а то біда… Хто б його там знайшов — аж страшно подумати. Замерз би як стій… І хлопець уже уявляв себе, як то він десь там лежить завіяний снігом і ніхто не знає, де він дівся, і від того почав далі думати. Почав думати, а де б він тоді подівся, коли б його дійсно завіяло снігом? Чи жив би далі? Чи знайшли б його, і понесли отуди на могилки і там закопали б у землю? А коли б закопали, то що він тоді робив би?

І все лежить, і все думає. Дивиться у стелю, бачить там візерунки всілякі, закопчені ребрясті, липові дошки різні видива творять, а уява малює з них картини, то якісь краєвиди далекі і привабливі, то знов звірі

дивні і небувалі, то знов люди якісь, що йдуть юрбою і поодинці. Мрія летить і несе з собою хлопця. Видавалась дорога рівна, довга, обсаджена тополями, небо синє і глибоке, червоне, як кров, сонце, що сходить далеко… А він живий, і здоровий, і щасливий біжить здоровими ногами, ніби птах, вільний між небом і землею.

На третьому тижні Володькового лежання поробились у нього на стегнах великі нариви. Незабаром вони прорвались і почали текти. Витікало багато матерії, у хаті недобрий запах, мати не встигає міняти підстилок… Від довгого лежання в одному положенні на спині поробились пролежні. Усе то пече, щемить, не дає ні вдень, ні вночі спокою. Хлопець блідий, змарнілий, аж прозорий і все лежить із заплющеними очима. На чолі іноді з'являються краплини холодного поту і тоді мати знов починає плакати та ламати руки.

Але найгіршими були ночі, тихі ночі. Все довкруги спить, спочиває, мовчить. Один тільки Володько, мов хворий нерв, не влягається в загальний спокій. Він лежить з розплющеними очима і вдивляється в темноту. Іноді йому щось страшне ввижається, здається, що по хаті хтось тихо ходить, там то там заторкне щось і робить шерех. І тоді йому робиться моторошно, він натягає на голову якусь прикривку, пітніє, кров його б'є хоровитим боєм, нерви болюче напружені. Іноді він трохи засне, але ненадовго. Буває, що йому щось недобре сниться, і тоді він у сні скрикує. Тоді встає мати, перемінить йому підстилку, запитає щось, перехрестить і лягає знов.

І так далі минають дні.

Наближається, нарешті, весна. Уже в березні помітне її наближення. Дихне інколи теплішим, сніг, там то там, тікає зі свого місця і оголює землю, сонце без страху, одверто заливає малі віконечка і проривається двома стовпами досередини, синя лата неба нашвидко перемальовується і її іноді видно з вікна.

Ах, яка та весна! Яка то свіжа радість! Володько чекає її і не дочекається, хоча він усе лежить і не може ніяк устати. Зате Хведот без перерви сторчить у тих вікнах і все викрикує:

— Дивись, дивись, Воводьку! Говуби! Говуби! Або знов:

— О! Воводьку! Песик побіг! Або:

— Воводьку! Дивись! Узе нема снігу!

Володько тільки слухає і тільки заздрить. Ну, чому всі ходять і всі бачать, а тільки він лежить отут і нічого не може бачити, що там надворі діється. А там того мусить бути так багато і таке воно все хороше.

Але Володькові вже значно покращало. Лежить, але йому принаймні з ран не тече і, підпертий подушками, він може вже сидіти. Цього року в М'ясниці, перед великим постом, йому сповнилось сім років. Тому мати знов журу має — йому треба перший раз іти до сповіді і гріхи свої сповідати. Батько був проти. Як можна дитину зрушувати, везти до церкви, а до того і часу обмаль. Сніг завчасу, вже на середопістя, сливе весь зійшов. Матвій залишив камінь, а взявся до землі. Сонце пригріло і поле засіріло. День-щодень Матвій у полі. Все нема і нема зайвого часу, щоб запрягти коні і одвезти малого до церкви.

— Не буде ж дитина через якусь там роботу без сповіді і причастя, — гризеться мати.

А Матвій має вже на те готову відповідь:

— Коли б но всі ми стільки гріхів мали, що він, то й повів не треба було б на землі.

Одначе Матвій вибрав-таки вгодну хвилю, був якийсь присвяток, намостив драбиняка горохвянкою, запріг конята, окутав Володька кожухом і поїхали до церкви.

Володько вже не раз бував у своїй церкві, але тепер він уздрів тут щось зовсім нове. Церква видалась йому винятково великою, високою, просторою. Ледве сягає зір під склепіння бані. Там, у найвищому місці, велике зображення могутнього Бога-Саваофа із золотим сонцем на чолі, що на всі боки розсипає снопи проміння. А нижче довкруги анголи з розкритими крилами намальовані, по кутах бані чотири діди, один з пером і книгою, один з бичачою головою біля себе, один з птахом, а один без нічого. І довкруги щось написано великими слов'янськими літерами. Володько пробує прочитати… Він сидить закутаний иа стільці, задер догори голову і поволі, по складах, читає: "Отче наш, іже єси на небесах, да святиться ім'я твоє, да прийде царствієтвоє"… і далі, і далі, цілого "Отченаша" вичитав Володько і був дуже вдоволений з того, бо і колись не раз бачив він ті літери, але що там написано, не міг довідатись. Тепер зовсім інакше. Від картини до картини, від образу до образу мандрує його зір, скрізь є щось написане і все то він розбирає. Он там гурт людей у дивних одягах, ніби вони лише пообгортали себе полотнами, і під ними написано: "Сошествіє Св. Духа на апостолов". То знов отам, багато людей у таких самих одягах, деякі з них тримають якісь галузки в руках, посередині осел, на ослі їде людина з світлим кружком на голові, і під цим написано: "Вход Господа нашого Іісуса Хріста в Ієрусалім". Ця картина особливо подобалась Володькові, ніколи, здається, не забуде її. Ті люди такі веселі, вони, видно, щось вигукують, а той, що на ослі, сумний і на обличчі його видно страждання.

А в церкві щось там далі правиться, співають кілька дядьків сумних пісень, до вікон проривається, великими стовпами сонце, луна від співу змішується з димом кадила і все разом творить особливий настрій… Володько швидко втомлюється, він би хотів лягти, але лягти не може. Сидить далі на своєму ослончику і далі роздивляється, і далі слухає. Мати тут же, недалеко біля нього, стоїть перед бічною іконою Матері Божої і пильно молиться. Перед образом трьохраменна червона

лампадка на позолочених ланцюжках. Володько спостерігає дивне: йому видається, що очі його матері і очі Матері Божої однакові. Як це гарно, думає він і не може натішитись.

А батько? Завжди він батько. Він стоїть випростано, спокійно, незалежно. Щось горде в його обличчі. Ні один образ не нагадує йому батькового обличчя, хіба отой там високо дід з тією книгою, але і то не такий. У батька ніс горбатий, так, але борода не така велика. Та й не такий батько ще старий.

Людей потроху прибуває і прибуває. Володько іноді спостерігає їх. Хор співає: "Да ісправіться молитва моя", так дуже подобається Володькові цей жалібний спів, хоча він і не розуміє його слів...

Служба тягнеться довго, Володько втомлений і розчулений. А коли скінчилась служба, почалось маслосвятіє, Володькові відкривали груди, йому було соромно, мастили його олією. Після батько підніс його разом зі стільчиком до аналою, і тремтячий Володько почав каятись у своїх гріхах. Священик запитав його: "Чим ти згрішив?" А Володько не знає, що сказати. Пригадує багато своїх гріхів, але боїться признатися. І матері не слухав, і Хведота на різні спокуси спокушав, пригадав і річку, і ліс, і млина, і ту картоплю, що вони у побережника крали. Священик йому підказує: "Не слухав батька-матері? Заздростив? Не молився рано й ввечері Богу? Не постив? Лаявся поганими словами? Щось узяв чуже? Божився неправильно?"

Ах, він пропав! Він загинув! Він великий, дуже великий грішник. Усе це було. Володько ковтає сльози, тримається, як може, але враз не витримує більше і рясні краплі сліз посипались з його очей.

"І чого він реве, той бельбас", — думає батько і суворо дивиться на Володька. Мати знов ціла розчулена. "Ах, дитино моя, дитино!" — думає вона. Володько мимрить: "Ні!" Що ні і як ні, він не пам'ятає. Йому хотілось не те сказати, але сказав — ні. Хотів сказати: "Так! Я грішний!"

Але разом з тим якийсь інший голос підсказав йому, що ні! Він не грішний, він не зробив нічого, що могло б зватись гріхом...

Сповідь скінчилась, священик положив малому на голову руку і читає якусь молитву. Він просить Господа Бога, щоб той з великої ласки своєї простив "рабові своєму Володимирові всі його прогрішенія — вільні і не вільні". Володько цього не знає, він лише хотів би лягти, йому стає млосно, йому крутиться голова...

Дорогою назад Володько міцно заснув, мати весь час сиділа над ним, і спав він так твердо, що не чув навіть, коли його знесли дома до постелі, і прокинувся він аж надвечір. У хаті була сама лиш мати. Сильно пахло сонцем, свіжим повітрям, весною. Сонце заходило і його промені якось особливо засипали хату. Володькові пригадався молодий сосновий ліс, запахом смоли повіяло, сріблисті шпичаки галузок і молоді, зелені, зовсім м'якенькі шишки, що їх можна їсти, хоча вони дуже гіркі.

— Ну, як тобі, гниляку? — запитала мати.

— Добре, — проговорив Володько.

— Ну, от... Я казала, щоб відправити маслосвятіє, а "він" усе ні та ні... — Це вона мала на увазі батька.

Великдень цього року пізнім видався, до свят зовсім з сівбою закінчили. Та й що там тієї роботи — три-чотири дні і скінчено. Але щось знов напало на того Матвія. Прийде ввечері, сяде за стіл, затисне своїми долонями, що подібні на брили землі, своє обшльогане вітрами червоне лице і щось думає. І хто зна, що він думає. А думає він про свої злидні. Ось іде свято, а в хаті голодно. У хліві одна хвостина і пара малих конят. І як тут жити і з чого ситим бути. Працюй, працюй, мов той каторжник, борися зі злиднями, ломай свої кості, а що з того маєш? І приходить на думку Матвієві — чи не кинути все то та йти у світ шукати для себе

іншого місця. Землі треба! Простору! Росія ж велика — степи, далечі, землі широкі. І чого тут тиснутись, як у горшку…

А до того, прочув якось Матвій, що десь там в кацапії землі багато і вона дуже дешева. За одну нашу, мовляв, дванадцять кацапських купити можна. І це спокусило Матвія, думав, думав і одного разу промовив до Насті:

— А що, стара, коли б ми так десятинок двадцять-тридцять мали — га?

— Що, тобі сниться чи що? — каже Настя.

— Не сниться. Он у кацапії, кажуть, земля дешева. Готуй-но мені торбу з хлібом — поїду оглянути.

— Чи ти, бува, з глузду з'їхав? — сіпнулась Настя. — Чи ж би ми покинули наш край, та й поволоклися б кудись, мов цигани, у світ за очі? І церкву, і рідню, і могили. О, ні! Це вже нізащо. Тут родилась, тут і вмирати хочу! Уже й так виволік нас бозна-куди на безлюддя.

— Дурна ти, бабо… Рідня та могили тебе не нагодують. Хочеш отут з голоду вічно пухнути? А що буде, коли кості мої відмовляться працювати?

— Ай, нагодують! Усе-таки свої є — свої, а не чужа-чужиниця. Ми постаріємось — діти виростуть, а то тільки цей рік такий видався, бо он усе на землю видав, а прийде другий… Ну, як собі хоч, а я присягну тобі, що нікуди в такий світ не піду. Хтозна-що там за люди, може, у них і церкви нема, і мова їх якась така дивна. Не піду!

Що там з бабою про такі речі розважати, думає Матвій, і на цьому розмова їх скінчилася. План свій обдумує далі. Ходив у село, радився з

поважними мужиками, шукав спільників в дорогу. Земля та десь аж у Смоленській губернії, десь отуди на північ.

І вже на перший день Великодня, коли скрізь люди святочні ходять, коли без перерви дзвони видзвонюють та цвітуть черешні і все довкруги радіє, Матвій враз заявив, щоб Настя готувала йому харчі на дорогу. І ніяких бурчань! Післязавтра іду і все!

Ціле свято не свято. Настя і сюди, і туди, і сльози, і ахи, і всім оповідає, як то "він" хоче "їх" кудись у світ за очі волокти, але на Матвія це не діє. Грошей нема, але і це не перешкода. Звідти-звідти, щось там за камінь вторгував, перед святом корова отелилась, привела бичка, щось позичив, і третього дня Матвій, як слід, по-святочному, одягнувся, назув чоботи, закинув на плечі торбу, палицю в руки, попрощався і почимчикував самий до станції Мизоч пішечком сім верстов. Добре ще, що ту чугунку підвели до тієї Мизоцької цукроварні, все-таки, як не кажіть, вигода, до Озеран п'ятнадцять верстов не треба пішки тріпати…

І залишилась Настя сама. І городу пильнуй, і худобу порай, і за дітьми приглянь, і кури насади, і ціле господарство на оці май. Василь — той усе в школі та школі і толку з нього небагато, а найгірше Насті той город, грядки, цибуля, часник, бурячки і капуста сіянка, і всяка та всячина. Корову — виведе на луг, прив'яже до кілка, і хай там крутиться, а телиця біля неї також там ганяє. Інколи Хведот посидить кілька хвилин, а потім каже, що він "колову пас". Хведотові тепер самому скучно, не виходить у нього так, як то у Володька, не має він думки такої, а як зробить щось, то горе одно. Все сидить хлопчисько, або сунеться на луг, улізе в багно і обличчя його не впізнаєш.

А Володько все лежав. Найтяжчі дні минули, ноги помітно гояться, але ходити ще не міг. А тут весна, усе цвіте, все розвивається, усе манить, усе соковите, барвисте, свіже, а Хведот ще прибіжить, і принесе кілька квіток жовтих з болота і оповідає: "Володьку! Насі висні тааак цвітуть!" — і при тому аж очі приплющить, щоб ще краще показати, як ті вишні цвітуть.

Володькові страх надвір хочеться, йому тепер гірше лежати, ніж раніш, коли все боліло. А інколи мати винесе його з постіллю надвір, і тоді він лежачи спостерігає, як ластівки літають, як бджілки десь там гудуть, як рокоче на стрісі лелека, як шпориш з землі витикається і застеляє подвір'я... Лежав безпорадно, заздростив здоровим людям, що ходять, що бігають... Над ним глибоке, чисте, синє, ласкаве небо, інколи по ньому білі ковтуни хмарин пливуть повільно із заходу на схід, іноді знов летять двоє лелек, або знов десь високо під синім склепінням тягнуться довгим ключем дикі гуси, що звучно і лагідно курличуть... А потім вечором цілою долиною розлягаються жаб'ячі скреготи. Все, здається, там кричить, навіть дерева, навіть сама земля.

І коли так Матвія не було дома, почали навідувати Настю рідні з Дерманя. То, диви, несподівано появляється дід Уліян, приносить за пазухою якогось пирога з фасолею, то знов заїде дядько Єлисей, то тітка Зінька. Бували і Василь дядьків зі Запорожжя, і тітчина Катерина. Василь і Катерина найбільша радість для Володька. Василь дуже любив Володька, пестив його як тільки міг, а як почув, що він хворіє, то завжди щось йому принесе. Раз булку, раз якихсь цукорків, раз ще чогось, що робило Володькові приємність. А тітчина

Катерина, то вже й не говори. Та як появлялася, все тут ставало інакшим. І співи, і танці, і жарти, а що вже того Володька напестила — страх один. Сяде ото біля нього і починає щось оповідати про Залужжя, про своїх знайомих. Розмовляє з ним, ніби він великий, ніби він їй рівня...

— О, Володьку! Не журися! Ось видужаєш, будеш знов бігати, прийдеш до нас. А як виростеш... Хмм! Отакий великий, як твій батько, отакий дужий будеш... А гарний, гарний! А дівчата бігатимуть за тобою! Ах, Володьку, мій ти братику, моє ти серце! А скажи: як виростеш, ти мене не забудеш?

— Ні, — зовсім тихо, соромливо вимовляє Володько.

— О, ні! О, ні! Я знаю! Ти будеш мене пам'ятати! — і цілувала Володька у щоки, уста, чоло, куди попало, а Володькові соромно і разом так радісно, так приємно, що анітрохи не відчував своєї хвороби. Був такий щасливий, що хотілось йому хоч вигукнути голосно, але якось трохи соромився. А як відважувався, обіймав Катерину за шию, цілував її, а очі при тому загорялися і були такі сині, як і небо.

На Проводи Настя не пішла мертвих відвідати, не було на кого "отого гниляка" покинути, весь той день голосила, сльозами вмивалася. Сама одна, сумно, здалека видно гору, що на ній могилки, там тепер видимо-невидимо люду, і все то бавиться, веселиться — живі і мертві разом, співають "Христос Воскрес" разом з "чарочкою медовою". Богу дякувати, Зінька навинулась надвечір і все, як там було, оповіла, казала, що цього року люду було, як того маку, і куми, і свати, і сусіди, і навіть Домаха з Півча. Володькова хресна мати була, "їх" шукала, не знайшла і ось передала Володькові дві крашанки та п'ятака. Володько був дуже втішений, що мати хрещена про нього пам'ятає, а йому здавалось, що його так зовсім люди забули. Шкода, шкода, що Насті не було на Проводах, велика шкода!

А на Юрія, у вівторок раненько, вернувся Матвій. А що тобі невиспаний, а замучений, а брудний. Зі станції знов тьомбав пішки від півночі, торбу порожню зачовгану викинув надвір — "щоб висмерділась". І чи їв що, чи не їв — одразу спати завалився.

Зрання Василь ходив до церкви і пустив між ріднею чутку, що батько з кацапщини вернувся. І як наїхало гостей...! Єлисей з дядиною, і дід Уліян, і його син Володьків хресний батько Макар, і залужці обоє. А що в такий час не годиться їхати в гості з порожніми руками, то кожне щось привезло. Знайшли і півока горілки, і запіканки, і настоянки. Тітка Зінька і за макітру вареників, і за гладишку сметани не забула.

Розбудили Матвія. Бідака мусів зволікатися, продирати заспані бали, митись, чесатись, людського вигляду прибирати. Гармидерне стало, і в хаті, і надворі, всі хочуть на жито... А жита цього року вже он як

виросли, скоро в палки будуть вбиватися. "Як на Стрітення, кажуть, півень під порогом нап'ється, то на Юрія віл напасеться". А цього року дійсно на Стрітення не тільки півень, а й віл міг напитися, така була тоді одлига. А тепер ось жито, справді, по коліна. А гарно, а гоже, а зелено... На жито!

Настя і сюди і туди метнулася, не ждала стільки гостей. Зінька з дядиною Одаркою їй помогли. Дядина також не з порожніми руками прибула, велику мисалу холодниці привезла та величезного пшеничного калача... Настя якраз перед тим дещо свіжого сиру віддушила, наробила швидко м'ялохи, десь там ще шматок сала завалялося з торішнього року, розбила з тузйн яєць. Вареники, яєшня, холодниця — ге! Чого ще треба!

Вийшли всі наверх, під ліс, знайшли гарне, зелене місце під дубком, що почав щойно розвиватися. Сонце гріє, сосна пахне, килим зеленого жита стелиться вниз, сад квітучий, луг зелений. Хвиля в хвилю, краса в красу і яких тільки барв на всьому, на землі і на небі.

І почали "Христос Воскрес" співати — Господи, як голоси тахнуть в просторі, як м'яко все звучить. А потім до прикуски пили, за кожним разом "Христос Воскрес", ближче і ближче христосувались, так що й Настя розчервонілася, а тітка Зінька так зовсім, як мак, зробилася, шкода, що Катерини нема.

— Ну, а як там у тім Смоленськім? — питає Єлисей.

— Е! Нема чого й казати. Не наша культура, — каже Матвій, і ніхто не знає, що це він за слово таке висловив, один хіба Єлисей може то сказати. А Настя радіє. Казала ж вона — не їдь! Може, тепер дасть спокій з тим.

— То, знаєте, — вів своє Матвій. — Не сподобалось мені там. Ні. Не наша, кажу вам, культура. (Знов те слово!) Правда, ліс там заздрощі, та

що з лісу. Земля не пашна, громиш, та й орати її там не вміють. Вийде ото вам з таким гаком, сохою то звуть, і поре отак, як попало. Сіна там хоч гатку гати, але і тому ладу не дають. До дому не звозять, а гниє то в копицях, де скошено, цілу зиму…

І народ, кажу вам, невзрачний… (Знов чуже слово!) Добрий люд, щирий, та сірий такий. Самі вам лапті. Я думав, що це у нас біда, та коли я порівняв… Ге! То ми, виходить, багатії проти них. Баба там усім заправило, а мужик то спить, то пиячить, то йде в "ізвоз", то на промисли… А баба і ціпом молотить, і оре, і…

— Та невже баба? — перебиває Матвія Корній.

— Ха-ха-ха! — регоче Макар.

— Ну, вже як баба того наробить! — говорить Єлисей.

— А, хай йому частець, щоб я ото і молотила, і орала, і всю чоловічу роботу робила, — заявила Зінька.

— Їв таку землю хотів він мене, людоньки, волокти, — каже Настя.

— Та я б туди ні за які гріхи не пішла б, — озвалась Одарка.

— Е, в таку землю не варто лізти, — додає Єлисей.

— Але народ, кажу вам, добрий, сердечний. І погуторити з вами, і се і те, лише лінивий дещо. Поспати, поїсти любить… Випити. Ані доріг там, кажу вам, нема, навіть отаких, як ось у нас, а що вже міста — ерам один. Був я в тому Переяславці, де ото пам'ятник проти француза за 1812 рік стоїть, так, кажу вам, що за смітник, що то за гноярня… Приїде вам кацап, стане серед міста, кине сіна коневі, що кінь з'їв то з'їв, а решта так і лишається. І ніхто того ані прибирає, ані підмітає. Отак затоптують в болото і все. А болото, особливо оце весною — страх, кажу

вам. Коні по черева грузнуть... Та й усе у них там таке: ночував я у одній хаті, мужик собі нічого, добряга, і "тюрою" мене гостив — їжа така: квас та сила цибулі, аякже, аякже... Так ото ночую у нього втомлений, а тут він усе мені говорить та говорить, та все питає та питає, як там у вас, а що, а земля яка, а люди як живуть... До півночі не міг заснути. А до того ще й "клопів" у них там така, кажу вам, сила-силенна, що, кажу вам, цього ніяк не розкажеш.

— А що це таке ті клопи? — зацікавилась Зінька.

— О! — озвався Єлисей. — Худоба така кацапська...

— Та блощиці. У нас їх нема по селах. Таке мале, а таке вам противне, а кусюче, а смердить... Бачив я і те "імєніє". От вам таке запущене, паскудне, лайдацьке хазяйство. І город бачив, і садок... А хрукта у них кисла, така, кажу вам, кислятина, що в рот не можна взяти. А господарство просто... Ні! Що й казати!

— Та вже звісно. Де баба хазяйнує, — озвався Корній, який, усі знають, у Зіньки під патинком.

— О! Ти-но глянь на нього, — засміялась Зінька.

— Е, Зінько, що там не кажіть, — чоловік чоловіком.

— Як який! — не здавалась Зінька.

— Що вам, бабам, у нас. От у кацапії так баби на шість ціпів так жито періщать, аж курява йде, — заявив Єлисей, що знає також ті краї.

— От. би і нашим бабам отаке, куме, — додав Корній.

— Я б тобі того намолотила! Я б тобї намолотила, — каже Зінька.

— Зате як ти молотиш язиком — ха-ха-ха! Усі засміялись.

— А ось як прийде війна — і будете молотити, — озвався й Уліян.

— Е, що там війна! Поки війна! Мого на війну не візьмуть. Я своєму сказала: роби що хоч, ріж мене, пали мене, а в чужу-чужиницю не піду. Досить з мене і ось цього, виволік нас на безлюддя, вийду, бувало, і ані душі живої. Три роки проплакала…

— Але ось привикла і не хочеш звідсіль, — каже Матвій. — Кобто чоловік вас слухав — давно світ не був би світом.

— Свята правда, — додав Корній.

Гуторили, але за чарку не забували, і гутірка робилась все голоснішою і голоснішою. А як сонце стало над млином, так усі просто звеселіли. Під дубом стало місця замало, посунулись далі, і вставали, і ходили, і обнімалися, і цілувалися. А Настя так голову стратила, що почала навіть підспівувати та в долоні плескати. А потім удвох з Зінькою за руки побрались і без музики в танець пішли.

— Ех, кума! — говорив Корній. — Перша колись була танцьовниця.

— Була та загула! — озвалась Настя.

Макар і собі вмішався, брав Одарку, що дуже ухиляяась, і щось там також вигупував, невідомо що, якийсь, мабуть, танець. І навіть Матвій ледве втримувався, і Єлисей та й дід Уліян.

Радісно стало навкруги, а вечір зійшов разом з місяцем, сосни стояли і тінь густу кидали, віяло від млина холодним, а гості вже гуртом виспівували, аж луна ген довкруги котилася, летіла вниз річки, до заставської соснини і там ще раз відбивалася, ніби не хотіла одразу зникнути.

А Василь, Володько і Хведот також тут. Василь випив кілька чарок і "вичворяє комедії". Він не має товариства, бігає по лісі, кружляє довкруги сосон, викрикує окремі незрозумілі слова, перекидається через голову. Хведот, хоча випив лише молока, зовсім перейнявся загальним настроєм, бігає за Василем, качається по траві, верещить. Усе, що зробить Василь, він негайно наслідує: "І я! І я! І я такоз!" — кричить він і від захоплення не має сили докінчити слово. Підбігає до Володька, смикає того за рукав і кличе: "Ходи! Воводьку! Ходи!"

А Володько лише лежав спокійно на зеленій, м'якій траві, опершись на лікоть, і зо всього посміхався. Йому смішно і приємно, його пестить свіжість весни, що вило-нюється з нагрітого лісу, де кожне дерево пускає соки, набирає зелені і випромінює запахи. І Володько п'яний від тієї великої сили життя, він любується своєю матір'ю, що он так весело співає, та притупує, та плеще в долоні, і своїм батьком, що зовсім змінився, розійшовся, згубив он шапку і все намагається оповідати, що то він бачив у тій кацапщині...

І Володькові зробилось радісно, він зрозумів, що життя може бути різним. І сірим, і нудним, і повним турбот, і разом барвистим, радісним і приємним. Давно вже не вичував Володько стільки сили, як саме тепер, йому хотілося вже зірватися на свої ноги і бігти. Але ноги поки що не хотіли його слухати і казали чекати.

Геть за місяця верталися гості на подвір'я, а після довго ще цілувалися та прощалися, та запрошували "до нас", та дякували, аж поки віз за возом поволі викотились на м'яку дорогу і зникли в темноті. Хутір зістався на своєму місці самий, і, як завжди, його обливав місяць своїм сяйвом, довкруги крякотали жаб'ячі хори, повівав інколи вітрець, на траву падала роса.

Після того Володько став почувати себе зовсім добре, може сам рухатись, не просити матері, щоб його перенесла. Він ще, лравда, не може ходити, але він може повзти на чотирьох, може переступати, опираючись на щось. Батько зробив йому пару милиць і він учиться ними

користатися. І для нього почалося життя, радісно стало навкруги, здається, що він наново на світ народився. Шкода лише, що харчі такі мізерні, а йому тепер дуже хочеться їсти.

І обійшлося без лікаря, що дуже всіх тішить. Батько, правда, розуміє, що негаразд отак сполягати на волю Божу, але в ньому ще надто твердо сидить його та сама "сила Божа", що змушує його в неї вірити.

Цілими днями пересиджує тепер хлопець на дворі, сильно загорів, попікся. Особливо попікся він "на Миколи", в Гільчі, на одпусті, куди він їздив разом з батьками і що спричинило йому багато втіхи.

На Миколи, дев'ятого травня за старим стилем, в селі Гільчі великий одпуст. Там є невеликий пригірок, що з-під нього витікає струмок води і творить невеличкий ставок. Кажуть, що над тим струмком з'явилась колись іконка Матері Божої, а тому ту воду вважають цілющою і над нею збудували невелику капличку. Тисячі люду, з далеких і близьких околиць, щороку дев'ятого травня приходить сюди, щоб молитись, бавитись, гоститись, зустрітись зі знайомими, залицятись. На селі в цей самий день ставляться буди, каруселе, книжечки. І гамір великий стоїть в той час над селом, тисячі підвід заповняють усі дороги, всі площі, усі подвір'я.

Матвій рідко коли відвідував такі відпусти, не було то в його вдачі, але цього року щось напало на нього і він несподівано рішив поїхати зо своєю родиною, це, зрештою, не так далеко, перше село за Лебедями, щось шість чи сім верстов звідсіль. Ціла родина була захоплена цією думкою, вже звечора почалися приготування, кожне має якісь наміри і побажання, Настя висповідатись і причаститися, Василь купити нову сопілку (останнім часом він почав цим цікавитись), Хведот не мав ніяких особливих бажань, крім булки і цукерків, Матвій щось мав, але про це ніхто не міг довідатись.

Найбільше захоплювався цією поїздкою Володько. Він не мав ніяких особливих бажань, не думав нічого особливого купувати, хоча він має у своїй схованці цілі сім копійок, але він взагалі любить їхати, бачити нові місця, бувати між людьми. Він уже бував у Гільчі, але то було давно, він ще був зовсім малим і з того мало що залишилося в пам'яті. Пам'ятає все-таки, що треба їхати здовж лугу, після через село Лебеді, далі піднятися на невеликий пагорбок глибокою дорогою, після через поле, здалека видно село в садах, багато високих дерев, гарні чеські садиби, якийсь високий димар стирчить на обрію.

У четвер раненько виїхали. Хату замкнули, все замкнули і залишили зовсім без догляду. Злодіїв тут, як світ-світом, ніхто не чув, а тому нема чого боятися. День видався просто чудовий, рано холоднувато, як то завжди буває на Миколи, дуже свіжо, дуже тихо. Довкруги все яскраво-зелене і на всьому стоїть краплиста роса, що переливається кришталем і виблискує промінням сонця. Лугом здовж річки лежить легкий туман, що якраз дуже подобається Володькові, бо йому здається, що це хтось там невидимий кадить пахощами, щоб легше дихалось. А скільки квітів всіляких — і білих, і синіх, і жовтих — ромашки всипали геть увесь схил до лугу, малі бузові дзвіночки, жовті кульбаби, пурпурово-червоні дикі гвоздички, на кущах білі парасольки-повійки… І народу стільки здовж дороги і здовж річки стежкою, і по тамтому боці попід заставською сосниною — їдуть і йдуть, молодь і старші, і всі святочно, барвисто, легко одягнуті, дівчата цілими гуртами, як мак, як гурт айстр, йдуть і все йдуть, часом босі, черевики чисті несуть у руках, спідниці часто спереду підіткнуті, міцні, загорілі литки ніг швидко мигають, босі ноги ступають по м'якій, вогкій, холоднуватій стежці.

За дівчатами так само гуртами йдуть парубки. Ці не босі, на кожному чоботи з високими халявами, що виблискують на сонці. На кожному сорочка біла, чи чорна, чи пасмужиста, пояском підперезана, на голові у кожного кучер з лівого боку, а на кучері кашкет з напнутим дашком, що дивом-дивним тримається сливе на потилиці.

І дівчата, і хлопці не йдуть разом, але то лиш так для людського ока. У дійсності вони чують себе і душею, і серцем, вони одна цілість, особливо коли котрась чи котрийсь має отам в тому гурті когось, до кого тьохкає серце. Дівчата лише нижуться, щось одна одній пошіптують, іноді вирветься стиснутий сміх, іноді якесь слово паде. А хлопці йдуть, як і личить чоловічій статі — спокійно та поважно, але кожного очі стрижуть за тими литками, за тими розкучерявілими голівками, інколи котрийсь дотеп пустить, що Уляна, мовляв, ступає, ніби просо товче, або що у Маланки надто все гойдається, але то тільки так собі, у дійсності кожному з них так би й хотілося догнати отой стан і обвинути його міцною рукою, щоб чути ближче побіля себе… Так тії стрічки надто розхвилювалися в повітрі і кожна з них манить за собою.

У Гільчі нема де стати, все скрізь заповнене. Матвієві вдається зупинитися біля одного подвір'я, при плоті, але зовсім на сонці. Довкола повно підвід, повно людей. Усі кудись ідуть, квапляться, вітаються… Володькові лишається не зовсім заздростне завдання. Усі йдуть хто куди, навіть беруть з собою Хведота, а він мусить сидіти на возі і чекати, і він чекає. Сонце піднялося понад стріхами хат і пражить просто на віз. Під хатою розцвітає Сузок, півонії, жовті лілеї і ще квіти, двері замкнені на колодочку, вікна зачинені, всі, видно, пішли на одпуст. Сусідні вози стоять переважно самі, без людей, коні щось там шпортаються мордами в сухому сіні в опалках, на них падає овіддя, вони оганяються довгими хвостами. Інколи котрась неспокійна коняка зовсім "розбереться", скине з себе і оброть, і нашилник, і снажиться дістатися до своєї сусідки, щоб скубнути чужого, солодшого сіна, або гризнути з ласки за шию.

Приходять і відходять люди, щось приносять, щось відносять. Появляються діти із свистунами, дудками, сопілками, гармоньками, все то пищить, свистить, трубить… Там далі на дорозі вздовж видно чергу лірників з лірами, що сидять просто в поросі і викрикують різних пісень. Туди і сюди проїжджають підводи, інколи брички, запряжені гарними кіньми, збиваються хмари куряви, що зовсім закриває лірників, але то їм, мабуть, не заважає. Вони далі грають і далі співають. Ось знов молодий, кучерявий, у червоній сорочці, парубок з великою сулією, наповненою

чимсь рожевим. Він весь час щось викрикує, а коли підходить ближче, Володько розбирає і слова, хоча вони не нашою мовою говорені.

"Квас малиновий,

Сєм раз надіваний,

Восьмий раз для вас!

Квас!

Кто мой квас попівает,

Тот сто лєт пожівает…"

— виговорює парубок і іноді хтось зупиняє, наливається склянка рожевої рідини, і Володько здалека вичуває розкіш такої насолоди…

Бо сонце порядно його підогріває, уста його сохнуть, йому дійсно хотілося б чого-небудь, бодай звичайної води, випити, але тут нічого нема. Так само йому дуже хотілося б піти в оту юрбу, помежи тими возами, подивитися на тих лірників, заглянути туди, де то здалека чути награвання каруселі, де то ті буди стоять, де стільки гамору і крику. Але він не може і він ніяк не думає перечити цьому. Він і так повний щастя, йому і так гарно…

Десь біля полудня він пережив одно видовисько. Несподівано зі замкненої хати, що напроти, почав з вікон йти дим. Люди кинулись туди, вирвали вікна і почали щось там гасити. По короткому часі дійсно все вгасили, але Володько чув, як люди перекрикувались через вози, що там мало-мало до великого нещастя не дійшло. Люди, мовляв, пішли до церкви, але залишили під образами лампадку. І хтозна яким робом загорілись від лампадки паперові рушники на образах. З образів,

мовляв, самі вуглики зістались. І коли вернулись господарі, застали в хаті лише сажу і сморід.

І десь геть пополудні нарешті прийшли і Володькові батьки. Спочатку батько й мати з Хведотом, пізніше приволікся і Василь. Багато розмов, бачилися з рідними, запрошувано їх у гості, була і Катерина клопітська, і багато, багато свояків. Володько дістав гостинця — маленьку гармоньку з одним рядом голосників, а Хведот глиняного півника-свистунця з позолоченою голівкою. Володько пробував щось грати, але нічого путнього не виходило, а Хведот свистав безупину, так що мати не раз мусіла йому казати:

— Та у вухах лящить! Не свисти!

А тоді Хведот свистав ще дужче…

Усі разом поїли, напилися води і рушили додому. Ледве виплутались з тієї колотнечі возів та коней, їхати було приємно, дорогою знов їхали вози і йшли гурти молоді. Але хлопці вже йшли разом з дівчатами, переважно парами, деякі обнявшись. Дівчата вже не несли своїх черевиків на руках, у кожної з них пакунок, то серце з тіста, здоблене зелено-червоною плетінкою, то вузлик чогось солодкого, то знов щось з оздоб — разок намиста, стрічки, хрестики… Парубки лиш іноді мали якусь там гармонію чи щось такого… А сонце вже над Лебедями, і коли дійшли до Матвійового хутора, воно почало сідати за Дерманський парк отам геть далеко, сливе на обрії…

Володька зовсім спекло, цілу ніч не міг заснути, ним інколи тіпало, мов ганчіркою. Але минуло. По кількох днях на обличчі почала лупитись шкіра. Йому зовсім покращало, він міг уже ходити на своїх милицях, і коли на таке дивилась мати, вона одночасно і сміялась, і плакала…

— Не допусти, Господоньку святий, щоб моя дитина отако все життя дибала, краще вже пішли мені смерть, — молилась вона з повноти свого великого серця.

Велике літо

Хутір. Нічого кращого немає на землі від цього місця. Той луг широкий та зелений, з округлими копицями сріблистої верби, з гаями молодих, стрункіх вільх, з кущами диких поричок, ожин та повійки. Те стависько з тими темними стінами густо-зеленого шелестячого очерету і та річка з прозорою, жовтавою водою, що в'ється змією здовжлугом, вкритим густими і високими осоковитими травами. І квіти квітнуть, і птахи співають…

А з обох боків долини ліс валом темним стоїть, особливо вечорами та ночами, ніби зачарований, і несеться з нього, особливо з того, що по лівому схилі, спів соловейка — розкішний, сильний, барвистий, луннодзвінкий… Йдеш недільним полуднем вверх широкою, поростою подорожниками й шпоришем, стежкою, зліва й справа жито хвилює, вибиває ніжний колос, пахне іноді квітом, іноді говорить до тебе співом великим. Далі вище починається ліс. Спочатку там то там сосна-самітко стоїть і, здається, дивується, що так далеко наперед вибігла і така округла, ніби пані в пишній робі, що вибралась на танець. Під соснами трава тверда, хов-зька, всипана минулорічними, розчепіреними шишками. Там то там ростуть жовтаві маслюки з липкими голівками, іноді біля старого пня купка суничника з зеленими ще ягідками, десь-не-десь піднімається самітнє стебло лісових дзвіночків, десь на більшій полянці густо й щиро, мов розтанцьовані дівчата, біліють ромашки.

У старих, погнилих пнях люблять тут бувати сірі, блискучі, не шкідливі вужики — вбогі, покарані Богом сотворіння, що лежать десь на гарячій стежині спіралькою, або мінливо просмикуються поміж густим суничником, тікаючи від неприємного зору отого високого, двоногого сотворіння, що не лише само не мусить по землі повзати, але й карає смертю тих, що до того приречені.

А далі, вище починається мішаний ліс, — густішає і густішає — і дуби, і липи, і явори, і ясени, і берези. Чорний ліс, похмурий ліс. Скільки тут тіні і свіжості — сонце не сонце, спека не спека. А як пройде злива, все тут пахне водою, ніби губка насичена, і густі тумани підносяться і звиваються звоями над коронами дерев. А скільки під ногами гриба всілякого, топчешся по слизьких, старих бабках з м'якими капелюхами, по білих, твердих хрящах-гірчаках, по рожевих і синіх сироїжках, по червоних білокраплистих мухоморах. А скільки тут шуму всілякого, птахи літають поміж гілляччям, шмигають дикі голуби, десь вистукує дятел в дупляву липу, десь дзвінко і лунко кряче крук… Рано чи пізно завжди почуваєш тут ту стукотнечу, те крукання, те воркотання. А там знов шмигне маленька, метка тінь з гіллі на гіллю. Білочка. Вона, бідачисько, задивилася, забулася, перейнялася тим і хоче швидше зникнути. Навіщо, щоб її зайво бачили…

А ще далі, отуди в долину, що межує з лебедськими володіннями, місцями галявини з травою високою, і квітами, і суничником… і чагарники молодих дерев — грабини, дубини, ясенини… Тут і пташки інші, не круки і не голуби, а соловейки, та синички, та жовтобрюшки, та всяке інше дрібне і крикливе сотворіння.

Володько часто, як немає чого робити, штикільгає сюди, здебільшого самий, Хведотові було б тепер з ним скучно, та й не хоче він мати з собою тієї замороки. Сяде десь у траві — коники-стрибунці бризкають довкола, дзижчать мухи, поволі побринькує череватий джміль. Дивні думки тиснуться в дитячу голову, а не так думки, як почуття. Якось тут так радісно, так шириться маленька душа, стільки родиться щастя. Ні, він ніколи, ніколи не перестане любити життя. Болюче, розкішне, соковите!

Думи несуться і несуться, сили наповняють зів'яле тіло, гомін дерев входить в душу…

— Той наш мрійник задріпаний! — казала про нього мати, коли вертався додому, весь загорілий, весь розсяяний, лише все ще на

милицях, а очі її світилися вдоволенням. Володько лиш непомітно шморгав носом і брався за якусь їжу. їсти йому тепер так само хочеться, як хочеться все любити.

І знов свята надійшли. На цей раз Зелені, які тут звуть Трійцею. Цього року припали вони на неділю двадцять шостого травня старого стилю. Перед тим цілий тиждень дощило, але в суботу почало прояснятися і д'обідові зовсім вибралось на добре. Приїхав на хутір дядька Єлисея Василь. Було багато радості і Володькові, і Хведотові, бо привіз він повний віз клечання, яке мають позатикати скрізь у землю на подвір'ї. Потім Володько поїхав з Василем на Запоріжжя, їдучи селом, скрізь помічався вже святочний настрій. Втикалось клечання, верталися з полів люди, біля монастиря розташовувались на завтра буди, де продаватимуть всяку-всячину. На Запорожжі Володько зустрівся зі своїми приятелями Мефодом та Архипом, але тепер він з ними не товариш. Він все ще на милицях і їм це дуже дивно. Постояли, поговорили і розійшлися. А надвечір приїхав батько і забрав Володька додому. Було дуже гарно того вечора. Вернувшись, Володько застав ціле подвір'я замаяним. Матвій привіз ще кленового та липового гілляччя і все то також позатикали в землю. На дворі постав гай, і шкода лише, що Володько не може цього року, як бувало, лазити по тих деревцях, вдавати птахів і викрикувати оклики захоплення. Зате Хведот гасав поміж тими деревцями, мов навіжений, лазив на них, подер штанята. Мати мусіла на нього крикнути, хоча вона тепер не має ані хвилинки часу. Завтра ж велике свято...

А як став вечір, не хотілося зовсім йти до хати. Небо після дощу випогодилось, стало таким чистим і таким синім. Золоті зорини появилися на висоті. Так би тут і заснув десь на траві, але треба йти до хати. Ось вийшла мати і гукає за ним. Уже і батько он пішов з хліва до хати, он і Василь докінчив чищення своїх чобіт і поніс їх до сіней, мати вирвалась ще раз, ціла підтикана, схопила якогось цебра і понесла його до свининця. По хвилині там закувікали свині, але дуже скоро знов утихомирились, і ось мати знов вертається назад:

— Коли то ти підеш до хати? — каже вона.

— Я, мамо, не хочу до хати, — говорить Володько.

— А що ж ти, тут ночувати будеш?

— Ні. Я трохи лиш посидю, — каже він.

— Ти-но ходи молитись Богу та будемо вечеряти! При вечері був гарний настрій, вечеряли крупник зі старим салом, зовсім не святочна вечеря, але всі до цього вже звикли. Після вечері Володько відважився промовити до батька.

— Тату? Ви хочете продати наш хутір? — запитав несподівано.

— Ну, ще ні… А тобі що?

— Я так собі. Гарно тут у нас…

— Хм… Гарно, — буркнув батько.

— Садок такий гарний, — веде своє Володько… Батько на хвилинку вмовкає, хитає головою. "Бач — паршук"! — думає він. А вголос додає:

— Ну, знаєш… Ти ще малий на таке. Ми мужики. Гарно не гарно, а як треба, кидай усе і шукай не гарного, а потрібного. Хліба треба, хлопче! От що. Бачиш, як мало маємо поля під скибу? Виростеш — побачиш. У Сибір заманеться, там простору безліч… У нас тут на Волині тіснувато.

— То наша, тату, земля Волинь зветься? — питає Володько.

— Еге ж! Волинська губерня. Губернський город — Житомир. До школи от підеш — довідаєшся.

— А Хведот також піде до школи? — питає далі Володько.

— Певно! Усі! Всі вчитись мусите. Учення світло — невчення тьма…

Поговорили так, поговорили, Матвієві, видно, і самому вгод отак погуторити з малим, мале то мале, а диви ось, думає.

Росистий, свіжий ранок, зозуля кукає на Мартиновому, сонце зійшло бистро, яскраво, тріпотливо, мов живе. Якісь, видно, святобливі руки урочисто зносили його на висоту, щоб уся земля і всі люди на ній бачили, що це сонце святочне.

Володько прокинувся свіжим і здоровим, і не хотів уставати, але пригадав, що це за день сьогодні, і зірвався одразу. На дворі довгі тіні від хати, від молодої грушечки за причілком, від клечання, що, мов гай, стоїть на подвір'ї. За плотом вигналось кілька стрілок мальви, і на них з'явилися лапаті, різної барви — бузові, червонаві, рожеві квіти. Драбиняк стоїть по лютрини вимощений свіжою горохвянкою і застелений новим, пасистим килимком. Батько вивів за гриву свої "стаєнні" і запріг їх. Конята, хоч малі, але круглі і жваві і Василь зовсім не має потреби на них нарікати. Матвій он знов подумує, як би то їх вигідно продати і купити щось на викорм.

Ідеться трусячком, глибокою, з гори на гору, дорожиною, згори видно широке стависько, що над ним звиваються білі птахи, які весь час то зносяться догори, то знов падають і блискають на сонці крилами.

Біля обох церков — монастирської і приходської, повно люду і підвід. Здовж під монастирським муром постали намети зі стоянами, під ними виблискують низки хрестиків, та намиста, та образків, і хоча ще рано, там вже товчуться юрбами хлопці та дівчата. Нелегко знайти місце для коней, але Матвієві пощастило, стиснувся поміж підвід зараз тут же під муром в тіні розложистого, величезного ясена. Одразу всі йдуть до церкви — батько й мати "до прихода", і беруть Хведота, а Василь

хтозна-куди, ніхто його не питає, бо все одно не буде він сидіти на місці, а перейде разів двадцять від монастиря до прихода дорогою і стежкою, де повно таких же, як і він, богомольців.

А Володько, як звичайно, мусить сидіти на возі, тепер він може вже і злізти і дещо відійти, але недалеко, і більше побачити. Цього року Трійця дерманська дуже вдалася, люду сливе, як і в Гільчі, хоча тут і нема цілющої води, та сама каруселя, що і в Гільчі, отам далі на майдані під "трахтиром" крутиться і крутиться.

Після церкви відвідали Володька різні свояки, а між ними залузька Катерина, що принесла йому рожевого коника з дуже смачного, крушного тіста. Хотіла взяти його на каруселю, але мати спротивилась: "А! Куди там з ним! Ще полетить". А Хведот знов дістав глиняного півня, що свистить, і знов свище ним без милосердя так, що всі люди на нього оглядаються, хоча тут повно таких, що свистять, що трублять, що грають, що барабанять, що викрикують.

Після всі поїхали на Запоріжжя до дядька Єлисея. Є то місце, звідки походить весь рід Довбенків, там родились і там умирали їх діди і прадіди. Тяжко сказати, чому це місце так зветься, кажуть, нібито давно колись тут оселився козак з Запоріжжя, що від нього і пішов цей рід, але і самим своїм виглядом цей куток нагадує оту Січ Запорозьку, що про неї іноді Єлисей читає в своїх книгах. З трьох боків — полудневого, східного і північного, замкнено воно, ніби кліщами, яром глибоким і тільки із заходу має сполучення з рівниною. А яр, особливо той південний, весь заросли деревом усіляким — дубом, ясеном, липою, березою, а дерево все стрімке, та росле, та густе. Схили яру вкриті овочевими садами та гаями, що їх тут звуть "літниками", бо росте в них переважно ліщина вперемішку з кущами грабини, липи, десь-не-десь калини, крушини і диких черешень. Північний схил яру голий, весь покопирсаний кар'єрами та завалений стосами білого каміння і зарвами жовтого піску. У гаях та садах плоти та перелази, та копанки внизу, та кілька криничин з коритами, черпаками й вербами, і там завжди гамірно, голоси дзвенять лунко, сміхи дівочі, брязкіт відер, ляскіт прачів... А ранками та

вечорами весінньою порою, аж поки не висиплеться ячмінь, безліч соловейків засипає цілу долину своїм дзвінким переливом, і особливо їх багато у тому Михалковому гайку, що по другому боці яру.

Хто-хто, але Володько страх як любить це місце, завжди і завжди тягне воно його, і стільки таємничого наслухався він про нього. То ж це тут оте Ляшове займисько, оті там дуби та берези товстючі за тим он бгіжем, що через нього веде стежка вниз до Шавронських лугів, кудою ходять запорожці до церкви, до школи і взагалі до села і де їх пізніми ночами ніби зустрічає той страшний вішальник. Тут також і та шопа городжена на сіно, де нібито ночами чути тяжкі стогони. Тут також і те вікно, куди втягнуло Ровіцького, і багато іншого цікавого та незрозумілого хоронить у собі це чудове місце.

І поки гості гостяться у дядька Єлисея, Володько лишає все і бреде стежкою сюди. Ще поки був здоровим, він ніколи не був самий, але тепер хлопцям з ним нецікаво та й йому нецікаво з ними. Після минулої зими якась нова сила найшла на нього. Якісь дивні, незбагнуті думи з'явилися в його голові. Він полюбив самотність, йому закортіло пізнати багато дечого такого, про що до цього часу ніколи не думав.

Ось, наприклад, той сад, що розлігся по схилі яру на сонці, що про нього Володько стільки чув від батька, бо ж то батькові руки його посадили.

— А чи знаєте, — казав, бувало, батько, — що на цьому місці одні дички, та кислиці, та кущі тернини росли…

До цього часу Володько не зважав на такі слова, але тепер ось він починає все то розуміти і з великою приємністю дивиться згори на ті дерева, що одно за одним, ніби по шнурі, біжать в долину ген аж до тієї стежки над лугом. І для чого тато все то роблять? І навіщо вони все то кидають? І чому знов роблять?

Гарно провів Володько цей день, хоча весь час був самий, бо навіть Хведот десь там з дітьми гасає, але час тікає, сонце похилилось отуди над Середівські садки, з другого боку, десь з того зеленого моря, що зветься Балабівськими садами, вирвались звуки бубна, що лунко й лоскотливе розсипались яром і диви он стежками, через перелази вже мигають поміж деревами барвисті спідниці дівчат, що спішать на заклик бубна. А за ними он і гурт парубків бозна-звідки вирвався і їх регіт ніби відповідає бубнові: йдемо! Зараз будемо!

Там у садах, у клуні, на току танець буде, і все довкруги про це знає.

— Волооодьку! — чує Володько згори голос дядькового Василя.

— А чогооо! — відповідає він знизу.

— А ходи до хаааати! — котиться вниз луною.

— Я не хооочу! — відповідає друга луна.

— Ходи, ходи! Щось дістанеш!

Володько, хоч-не-хоч, а мусить йти. Гостей було багато, з'їхалася вся рідня і дядькова, і дядинина, зо всіх кінців великого Дерманя і навіть з чужих сіл. Дядько Омелько прибув зі свого Білашева, Володькова хрещена мати Домаха з Півча. Усі напідпитку, всі веселі, повний двір гамору.

Матвій збирається від'їжджати, його задержують, ще рано, а тут ще й не вечеряли, але Матвій на це не зважає, а найпаче Настя, що і хотіла б ще в гостях побути, але ж "там у мене, знаєте, і худібка, і свині, і кури, і все то так на Божу волю залишене"… Ні, ні. Треба їхати. Довге обіймання та цілування, і Матвіїв віз викочується з дядькової брами в дорогу.

Ще день, ще два — і по святі, незабаром навинулись і будні. Літо видалось гарне, але ж воно і вимогливе. "В поті лиця твого будеш ти їсти хліб свій" — каже Святе письмо, і є то чиста правда. Ціла Матвієва родина по саму шию в роботі. Сам Матвій знайшов для себе нову каторгу; десь там на Валах у нього та десятина поля і частина його каменем та шанцями та хтозна-якою повітрою завалена, бозна-що там було, кажуть, якась фортеця чи щось таке, і Матвієві вже давно кортить все то на поле родюче обернути, і от він щодня туди ходить, весь день там копає, та носить, та рівняє, а ввечері приходить і ледве його пізнати, такий замучений. Настя казала:

— Цілі віки лежало, а він прийшов і хоче землю перевернути!

Так. У Матвія і камінь мусить родити і "пользу" давати.

Настя має також повні-повнісінькі руки роботи, отой город, ті грядки, все то росте, буяє, бур'яни такі поймають усе дочиста, що страх один. А там далі на новині те просо і та пшениця, і все то заростає осотом та будяччям, що й посіву не видно. На все рук, рук і рук треба, а Настя має їх лише двоє.

Василь знов гонить товар пасти, як тільки скінчилась школа, одразу знов на пастуха обернувся. Пасе там ген на Мартиновій долині з хлопчиськами дерманськими, на сопілці трундикає, в карти ляпає, гасає, чуда вичворяє. В обід прижене, і що вб'єш, то й в'їдеш, нізащо не хоче хлопчисько помогти щось на господарці.

І Володько тепер не дармує, ще не ходить гаразд, ще лиш, як каже мати, "совається", але вже мусить за няньку бути, Хведотиська глядіти, і є то для нього справжньою карою Божою, ліпше заставили б його гори вернути, ніж пильнувати ту дитину. За зиму та за весну з нього щось таке виросло, що батьки з дива вийти не можуть.

— З тієї дитини якийсь кат, чи хтозна-що вийде. Все він б'є, все нищить, — скаржиться мати. На городі зовсім молоденьку моркву позполював, на півонії всі бульбашки позривав, а це ось, на саму Трійцю, всі качата перебив, було їх семеро і всі до одного понищив. Настя аж руки заламала, як побачила, привела за вухо бахура, показує на мертві качата і питає:

— Хто то зробив?

— Я, — відповідає той спокійно.

— І навіщо ти зробив? — тормосить його за рукав.

— Так, — відповідає так само.

І говори з таким. Лясь, лясь по задку, той у плач, але що то помагає. Десь за пару днів лобур наглядів малого, зацяпаного півника, що його чомусь курчата не приймали до гурту, почав гонити довкруг хати і так довго гонив, поки те сотворіння впало мертвим.

— То я тебе, шмаркачу ти, роздеру! — трясе його за рукав мати. — Та я тебе розтрясу! — кричить вона. Але тому хоч би що.

— Догляду до нього треба, — скаржиться Настя, і ця конечність падає якраз на Володька.

Господи, що це за муки для Володька! Хведот ані хвилини не посидить на місці, все він кудись преться. То був ще тут, а то диви вже он там. Володько щось там одвинувся, коли чує, а за клунею на дорозі якісь крики. Скаче на тих своїх милицях туди і бачить: його Хведот сидить серед дороги, бавиться пісочком, а перед ним стоїть шість підвід лебедських.

— Гей, ти там, малий! З дороги! — гукають дядьки, але тому малому гей би що! Володько до нього, намагається його підняти, немає сили, кричить, свариться. А малий, замість зійти на бік, вереск страшний підняв, б'ється з Володьком, ногами пацає, не дається, і дядьки мусіли їх обох об'їхати боком, зачепивши колесом Григорчуків овес, і коли ті поїхали, тоді тільки хлопчисько посунувся на подвір'я, грізно шморгаючи замурзаним носом.

А дещо пізніше, не встиг Володько піти води напитися, як Хведот знов зник. Володько сюди і туди, скаче на милицях, гукає — нема хлопця. Шкутильгає на город, довкруги хати — нема. Йде на дорогу — нема. Гукає щосили — ніхто не обзивається. Йде далі, дійшов аж до трепетка, коли бачить свого Хведота: ген там далі в долинці з якоюсь тичкою бігає і щось там робить. Володько кличе:

— Хведоооте! А ходи-но до дому! А то маааамі скажу! Де там. Володько мусить шкутильгати туди, і коли дійшов, побачив величезне гніздо в житі, виваляне Хведо-том, а там насипано цілу купу піску з дороги, і коли він усе то встиг зробити, дивується Володько, а після того між ними счиняється справжній бій. Володько тягне Хведота додому, Хведот не дається. Володько кричить — той також кричить. Володько погрожує, той робить те саме. Хоч сядь та плач. Стоять обидва і верещать на все довкілля, аж поки мати не навинулася, прибігла з гамором, схопила Хведота за руку і потягла, як щось непотрібне, за собою.

Але найгірше було недавно… Хведот зовсім зник і ніхто не міг його знайти. Володько обскакав увесь город, усю дорогу, весь луг — даремно. Надійшов вечір, поприходили батьки, пригнав корови Василь, а Хведота нема. Володько весь в страху, бо це ж він винен; мати пішла в поля шукати дитину, і аж геть смерком на подвір'ї з'явився Настин двоюрідний брат Титко: в руці у нього хлопець.

— Ти-но, Насте, не пускай так ту дитину саму — каже Титко.

Настя до хлопця.

— А де ж ти його вискипав? — кричить вона і не знає, чи дякувати Титкові, чи карати хлопця.

— Та де… Он геть на лебедському. Сидить під сосною і кричить. Я до нього: ти чий? А він ще дужче кричить. Це, думаю, нічий інший, як Настин, і ось маєш його, — каже Титко.

Настя шарпає, як звичайно, за руку хлопця, тягне його до хати, миє, дає щось їсти. Титко також заходить до хати, починається розмова. Скаржиться на діда Уліяна, що той десь там межу його переорав, що в суд його за це подати хоче.

— А чого ж ти, Титку, тиснешся з ними на тому городі, — каже Настя. — Шматок — дві добрі баби задами засядуть, а ти чогось там чапиш.

— А що порадиш? Вішатись!

— Чого ж вішатись? Землі шукай. Стільки он землі в світі…

— У світі, у світі! Думаєш, отак устав і пішов, — перечить Титко.

— А ти-но з моїм порадься, він тобі щось порадить. Титко пошкрябався за ухом, напився води і пішов. Коли прийшов Матвій, що десь там на садку вештався, Настя нічого не сказала за Хведота, а щоб одвести розмову на інше, почала за Титка.

— Був он Титко. Знов на батька скаржиться.

— Дурний він, той твій Титко. Я б на його місці давно звідти вибрався.

Батьки починають говорити про конюшину, що, як ліс, поросла, про пшеницю, що її геть будяччям поняло, про худобу, що щось та Ряба замало молока дає, про собаку, що його нема чим кормити. Володько лиш тішиться, що бодай про нього не згадують, він і так за той день набігався та настрахався. А Хведот вже лежить на полу невкритий, босі ноги з розчепіреними короткими пальчиками зовсім подряпані, і спить. Його нічого більше не цікавить.

Володько починає власними ногами, без милиць, обходитись. Спочатку то йшло зле, але згодом покращало. Одної суботи, пополудні, після доброго дощу напередодні, коли небо випогодилось і засяяло всіма своїми барвами, він вибрався в далеку мандрівку — верстви дві від дому, до Василя, де той пасе корови. Йшлось дуже довго. Часами він сідав, спочивав. Інколи його цікавили ті чи інші речі. Ось він бачить рівненьке, гладеньке місце, нанесене вчорашнім дощем. Сонце намул пригріло, і він почав репатись. Володькові приємно шляпати по тому босими ногами, відколупувати відсохлі кусники намулу, виписувати на них літери. В іншому місці він зупиняється біля потічка, що тече через дорогу без містка, зупиняється над ним і вдивляється у воду, що по ній швидко бігають лапаті водяні павуки.

Володькове прибуття дуже було вгод Василеві. Пасовисько широке, але все-таки з обох боків шкода. Василь зі своїм приятелем Семеном ляпають у карти, а Володько ходить і одвертає від шкоди корови. Після Семен почав грати на сопілці; засюрчав, запищав і Володькові це дуже подобалось. Виходив якийсь танець чи пісня. Володько почав думати, щоб і йому купили таку сопілку, це куди краще, ніж гармонька, а до того дешевше. Таку сопілку можна купити за дві копійки, а гармонька коштує три. А Василь усе-таки купив не сопілку, а якраз гармоньку, і не таку просту, дешеву, а дорожчу, широку, і заплатив за неї десять копійок. І гарно грає. Тепер вони з Семеном виграють гопака, польку, а як навинуться дівчата, то й в танець ідуть.

До того Василь має ще пісенника і байкаря. Гарні там пісні — і сумні, і веселі, і жартівливі, і байки даже гарні, стільки з них сміху, і про

цигана, що заліз у чужий город і просив господаря, щоб викинув його лише за пліт, і про одного дядька, що шукав дьогтю в місті, і багато інших. Володько і нестямився, коли сонце стало над заходом.

— Смали додому, поки заповзеш — смеркне, — каже Василь. — Ти тепер сміливо з черепахами в перегони ставати можеш.

І Володько поплужився. Пастухи ще залишилися. Долиною в'ється дорожина на дві глибокі, виїжджені колесами, колії, середній пруг порослий шпоришем, Петровим батогом, горішиною. Справа й зліва смужка лугу, на ньому густо ромашок. Трохи вище в пшениці цвітуть червоні маки, сині волошки. Над головою зо всіх боків видзвонюють жайворонки.

Володько не квапиться, має час. Його нагнав дядько, що веде пару конят. Конята маленькі, а дядько довгоногий, їде верхи, а постоли його по землі волочаться.

— Гей, малий! Що це ти так повзеш? — гукає дядько. Володько зупиняється, не відповідає нічого, проводить дядька поглядом і йде далі.

На половині мандрівки, де схрещуються дороги, стоїть великий копець, що відмежовує дерманські поля від лебедських, і Володько присів на ньому. Сонце над заходом, від млина доноситься кляпіт, здалека чути пісню, що Василь уже жене свої корови і співає:

Повій, вітре, на Вкраїну,

Де покинув я дівчину…

А слова "де покинув карі очі" він особливо високо витягав. Хутко він надійшов і зрівнявся з Володьком.

— Ти ще не дома? — питає він і йде далі. — Ходи, на корову посаджу!

— Іди, іди собі, — каже Володько.

Гей, чук-чумайдра,

Чумачина молода!

Заспівав Василь весело і пішов далі. Корови лише поскрипують ратицями. Володько лишається на місці, маєстатна краса вечора полонить його, очеретяний мур стависька — таємничий і грізний, стоїть насупротив, кілька чайок літає над ним, ніби вони сховзають по повітрі, десь квакають дикі качки, що згодом вириваються з очерету і спішать, ніби їх хто жене, в далечінь.

Батько, мати, Василь і Хведот сиділи вже біля вечері, коли Володько приволікся.

— О! Нарешті! Повзе наш рак, — каже мати. — Ходи-но, ходи, небораче! Ждемо тебе!

Вечеряють надворі, мати насипає крупник до мисок, над головами звиваються і дзеленчать комарі. Батько оповідає, що тут ще у нас не так багато комарів, а от у тій Смоленщині… Говорять про се і про те, а потім ідуть хто куди, батько ще огляне худобу — і спати.

І спить він тепер надворі, під повіткою, а часом і просто під голим небом на соломі. Так йому подобається, легко, як він каже, дихається, щоб було тепло, прикривається кожухом. На нього падає роса, вітер кошлає його волосся, дзеленчать комарі і з лугу доноситься безперервний крекіт жаб.

У невдовзі починається косовиця; на лугу одного соняшного ранку, ніби на замовлення, з'являється багато чоловіків, і від річки до поля, впоперек лугу лягають валки покосів. Косарі з'являються разом зі сонцем, вони переважно босі, колошні їх штанів по коліна закачані, одягнуті у самі сорочки, на голові або бриль солом'яний, або якийсь старий, пім'ятий кашкет. На поясі у кожного спереду висить кушка з бруском, а ззаду застромлена за пояс дерев'яна мантачка.

Ідуть косарі легко, вільно, ритмічно, коса, здається, сама сховзає по землі, великі покоси соковитої трави лягають набік, а ззаду залишається дві колії ніг. І коли доходять до кінця, витирають травою коси, спочатку гострять їх мокрими брусками, а потім мантачать мантачками. Приємний брязкіт і шелест кіс розноситься лугом.

Матвій починає також косити, але він не має лугу, а має лише конюшину, що отам за лісом насіяв минулого року. І поросла вона йому на доброму полі, як ліс. Йому радили посипати поле ще й фосфором, і для проби він висіяв тим погноєм своє ім'я, і тепер здалека видно було на конюшині слово МАТВІЙ, після чого він любив казати сусідам:

— Вірте мені, що оте "удобреніє" добра штука. Треба назарік спробувати, чехи то вживають, і диви як у них родить...

Але і без того Матвій накосив порядно конюшини, і любив він цю рослину, вийде не раз, щоб отак лише пройтися й полюбуватися, а вона, мов килим дорогий, розкладається, і тільки джмелі гудуть...

Разом з косовицею неодмінно починаються і сльоти, небо затягається у брудну бавовняну отороку, без перерви сіє дрібний дощ, на лугу мокнуть покоси, або вже копиці. Такий час не подобається господарям, не подобається він і Матвієві з Настею. У полі мокне конюшина, город заростає бур'яном, усе скрізь мокре, збіжжя похилилося в один бік, плаксиво літає і кряче воріння.

У Матвієвій родині ледве-ледве хватає хліба, вживають його дуже ощадне, їдять здебільша картоплю, молоко, зеленину з городу, Настя уміє дуже смачний зі щав'ю борщ варити.

І ще одна важлива подія в родині. Настя завагітніла. Матвій став куди лагіднішим. Щоб трохи Насті помогти — полоти, окопувати, вибирати коноплі плоскунні, Матвій пішов і замовив дівчат. Прийшли обидві Катерини. На хуторі стало гамірно. Дощі скінчились і знов погода ясна. Дівчата то біля конюшини, то на городі, то біля проса. Говорять, співають, жартують. Оповідає одна одній про своїх хлопців, але клопітська Катерина ані здалека не може похвалитися таким, що залузька. Вона сама, на хуторі, та й вродою їй далеко до залузької. У тієї там і Павло якийсь там, що не дає проходу, приносить їй якісь там дуже гарні цукорки, і має він дуже гарні, русяві кучері… І залузька Катерина розповідає й розповідає, а клопітська лиш слухає і беруть її заздрощі.

А вечором дівчата сидять на колоді і співають на два голоси, хоча їх тут ніхто, крім своїх, не чує. Василь весь час тут крутиться і намагається їм щось "встругнути". Володько лише з залузькою Катериною діло має. Вони вже ось і говорять, Володько оповідає про Гільче, про щось прочитане, багато він того не має, але що має, то має. А Василя гонять від себе, він їм робить збитки. Ось він, наприклад, дуже негарно обдурив клопітську Катерину. Надер гороб'ячих яєць у клуні, нанизав їх на соломинку, підніс Катерині під ніс і каже:

— Дми!

Катерина вагається.

— Навіщо дути? — питає.

— Дми! Побачиш. Млинок буде. Все то буде крутитися… Катерина дме, а Василь несподівано збиває всі яйця долонями і обмазує Катерині уста і носа.

— О! О! Здурів! — сердиться Катерина, обтирає уста хустиною, а Василь лягає зі сміху. — Ото мені жарт!

Дівчата змовляються йти до річки купатися під місяцем. Вечором вода тепліша, ніж удень. Їм дещо страшно і вони беруть зі собою Володька, лише просять його не казати про це Василеві. Володько й собі вагається, йому трохи соромно самому з дівчатами, але годиться.

І ось вони так викрадаються, щоб "той кручений" не бачив. Викрались та йдуть лугом стежкою, тихенько, одна за одною, а за ними Володько; і знічев'я з-за куща щось волохате з криком вивертається і падає на стежку. Дівчата у вереск, зриваються бігти, але тут же чують голос Василя:

— Та чого? Це ж тільки я!

— Ах! — відсапнули дівчата, а клопітська Катерина вже напустилась на Василя:

— Чи ти, бува, не здурів зовсім, чи на тебе лиш памороки найшли? І чи ти при своїх? От мені втяв штуку! Соромся! Йди додому!

— А що як не піду? — каже здалека Василь.

— Іди, іди, Василю, бо можеш побачити таке, що тобі брови посмалить, — каже залузька Катерина, що все сприймає жартівливо…

— А куди це ви йдете? — питає Василь.

— Не тобі знати, — відповідає клопітська Катерина.

— Може, часом купатись? А там, знаєте, русалки… Та водяник… Та в кущах Гук сидить…

— Їй-богу, як ти мені не підеш, — сердиться клопітська Катерина. — Як нарву кропиви — геть випарю тобі спину.

— Васильку, голубчику! Ну, лишай нас. Ми хочемо купатися, — каже друга Катерина.

Василь ніби їх лишає, іде геть, а дівчата швидко-швидко біжать у лози, тягнуть за собою Володька, тут ще деякий час прислухаються, а після роздягаються. Володька проймає сором, він бачить двоє стрункіх, з розпущеними, довгими косами, зовсім без одягів дівчат, а тут ще одна з них підбігає до нього: "Володьку! Роздягайся! Швидше!" — і починає хутко-хутко роздягати його. Він весь зніяковілий, йому хочеться тікати, але все так швидко робиться, що тікати нема куди. Вони вже ось над річкою, вже стрибають у воду, вже плюскаються. А вода лише спочатку холодна, після вона стає дуже теплою, дівчата плюскаються, підстрибують, хлюпають одна на одну водою, стишено, щоб далеко не чути, викрикують від захоплення.

А Володько також тут, він уже не так соромиться, йому приємно відчувати свіжу насолоду води, Катерина його швидко миє, обливає водою… Після дівчата миють одна одну, над річкою стоїть туман.

І враз щось у воду падає. Дівчата притихли, перечекали.

— Це знов той кручений! — каже клопітська Катерина. — Ох, як зловлю його.

— Нехай кидає, — каже друга Катерина. — Василю! — гукає вона. — А ходи!

Але Василь не йде і вона знає, що він не прийде, він більше соромиться за них усіх.

А опісля обидві Катерини з Володьком, свіжі, чисті, охолоджені вертаються додому. Дома оповідають, як вони купалися і як Василь їх налякав. Настя лише говорить:

— А навіщо ви того гниляка тягали з собою? — і показує на Володька.

— Е, ні, мамо! Не кажіть. Володько не гниляк. Володько козак. Він нас оберігав від русалок, від водяників… — і Катерина обнімає Володька, розчісує гребінчиком його густе, мокре, неслухняне волосся. Матвій на все то дивиться і лише посміхається в ус.

Сплять дівчата на горищі на сіні і беруть, знов-таки для охорони, Володька. Цієї ночі Володько враз не захотів з ними спати. Катерина дуже здивована — ні, так не можна, Володьку, нам самим страшно. Так. Володько йде, але цієї ночі він довго не може заснути. Якийсь особливий запах вичував він від тієї Катерини, якась свіжість, святість, чарівна опоєність, щось таке дивне, дуже дивне і незбагнуте промінювало на нього, а ранком він уже не міг так просто й відважно дивитися в ті чарівні, ясні і сині очі світло-русої своєї сестри…

Дівчата побули иа хуторі тиждень і відійшли. Волопькові робиться сумно. Він ось ізнов має на шиї того свого Хведотиська, тепер його ноги вже окріпли, і коли Хведот кудись тікає, негайно дістає за те від Володька. Війна між ними жорстока. Б'ються чим попало, і внедовзі Хведот переконується, що все-таки Володько сильніший від нього, що його золоті де свободи минулися. Ось вони сидять обидва за хатою на землі, на них падає вечірнє сонце, десь там далі в житі підпідьомкають перепелиці, Володько довго їх слухає, а після починає і собі їх наслідувати.

— Піт-пі-льоп! Піт-пі-льоп! — підпідьомкає Володько.

І враз сердито, поважно й категорично відзивається Хведот:

— Не льоптай мені тутенька!

Володько дивиться на брата і враз голосно сміється. Той не розуміє, що тут таке смішне, і каже:

— Дулний!

Але бувають між ними і інші відносини. Ось, наприклад, вечоріє, субота, така тиша, що чути вечірні дзвони з Дерманя. Володько самий вертається згори з-під лісу і коли доходить до хати, бачить: на стежці біля тієї молодої грушечки-цукрівки сидить Хведот, а проти нього собака Пундик. Сидять, один одному дивляться у вічі, похитують головами, а Хведот при тому вичитує:

— На, на, цєнцій баця — на! На, на, викий бака — на! — І це триває довго, і нікого вони, крім себе, не бачать, і похитують вони головами одним ритмом, і собака, здається, розуміє, що той його приятель говорить.

Володькові не хотілося їх рушити, але першим відчув його наближення Пундик і все пропало. Хведот, ніби засоромився, підбіг до Володька і каже:

— А! А! А ти сцо? Де ти був? Лови мене! — сам тікає, а Володько біжить за ним, і так уганяються обидва до хати.

— Діти, діти, — казала мати вечором, коли ті йшли спати. — Що то з вас буде? — і в її голосі та її очах вичувалося стільки до них любові, стільки великої, неповторної, матірньої любові, що світ, навіть коли б його одним великим злом вважати, то задля однієї крапельки тієї любові варто жити, боліти і на глибокому схилі життя відійти у вічність. Велична, благословенна любов матері! Кожний промінь сонця, дихання кожного листочка, кожний погляд закоханого дівочого ока, щирий

порух звіряти, сміх і плач дитини і легіт небес — усе то з'єднано в одному теплому погляді матері!

Будь благословенна!

І здавалось, усе гаразд. Відколи Настя завагітніла, на хутір упав спокій. Та одного разу заходить до Матвія Знахорець з панської часті. Це високий, тонкий, з рудуватою, цапиною борідкою дядько, що дуже розтяжне, поволі, з сильною місцевою вимовою, говорить. Матвій саме полуднає.

— Доброго здоровля вам! Смачного! — привітався Знахорець, стягнув з лоба кашкета, підтер кулаком рідкі вуса і стоїть біля порога, мовляв, не в час попав.

— Дай-бо здоровля! Просимо і вас, — відповідає Матвій.

— Спасибі, я вже пополуднав, — каже Знахорець.

— Та заходьте далі. Сідайте, — озвалась і Настя із запічка.

Знахорець заходить, сідає на лаві, виймає кисета, крутить поволі цигарку. Матвій дивується: чого це він у таку пору прийшов, щось напевно важливе. Матвій також знає, що Знахорець цікавиться землею, і це ще збільшувало увагу господаря.

— Що там у вас доброго? — питає Матвій.

— Та що доброго! Стара біда. Оце-о, знаєте, зайшов до мене один фактор і каже, що десь там земля продається. Матвій підносить голову.

— А де ж то є? — питає.

— Десь аж у Калужчині, — каже Знахорець.

— О! Знов у кацапщині.

— Це ніби інше. Ніби, каже, земля там добра. І дешева.

— Ет! — махнув Матвій рукою.

— Чого ет? Воно-то всякому заволоці віри йняти негаразд, але подивитись можна. Чи не поїхати б нам, Матвію?

— Тобі, видно, по нутрі ті поїздки.

— Ну, не постукаєш — не відчинять, діло звісне, само до хати не прийде, а хто шукає — знаходить, — каже Знахорець. До розмови втручається Настя:

— Дайте йому вже чистий спокій з тими поїздками. Он діти їсти не мають чого, а вам поїздки. Кидай своє, рідне і прися під повітру лиху хтозна-куди. Нікуди він не поїде!

Матвій мовчить, Знахорець каже:

— Саме і їздимо, щоб дітям було їсти, чи не так кажу? Під лежачий камінь і вода не тече. Матвій чухає потилицю.

— Воно то кортить… Звісно… Але щось мені та кацапщина не по густу, щось там… того… Не віриться воно мені, щоб там ліпше від Смоленщини.

З цього й почалось. Знахорець пішов і поніс Матвіїв спокій. А й справді, може б, того… Думав, думав, а одного дня каже до Насті:

— Спечи-но мені що на дорогу… Настя, розуміється, в лемент.

— А ти зачекай з криком. Не для себе ж дбаю. Коли б більше варила головою — розуміла б…

— Розуміла б, розуміла б. Я вже, по-твоєму, стовп дурний, що нічого не тямить. Куди хочеш нас волокти? Де знайдеш краще місце на землі? Тут і літечко, дивись, он яке, тут і город, і садок, і свої люди, і могилки, а що там? Чужа-чу-жаниця! А де знов тих рублів набереш на ту дорогу? І туди гроші, і сюди гроші, що ти, їх на дорозі збираєш? Старий, старий! Як не на мене — на тих дітей згляньсь! Голі ж, босі — жеброта не діти, сором між люди показатися, дивись, що вони в тебе мають, а ти витрачуєшся бозна на що. А тобі кажу, мов на вітер, але скорше мене нараженою побачиш, ніж я піду в оту твою западенну кацапщину!

— Но, но, но! Розспівалася! — каже Матвій спокійно, і чим більше вона говорила, тим більше переконувався він, що їхати таки треба, що землі шукати конечно, що за краще життя змагатися є його обов'язком.

— Ах, — казав він. — Думаєш, розкіш їздити. Не знаєш, що то людина намучиться, але треба! Жизня! Чортова жизня — мужича!

А третього дня раненько Матвій все-таки знов почимчикував до Мизоча на станцію. Василь пішов на Залужжя, щоб прийшла Катерина, Настя зісталась сама.

"Прийди і пий воду життя даром"

Володько з напруженням чекав Катерини, а прийшов дід Юхим. Було надвечір. Заплакана Настя вешталася біля печі. Володько і Хведот, повитягавши шиї, чекали на картоплю, що вариться під комином.

Старий мав намір відвідати Матвія і дещо з ним перебалакати, та не застав того дома. Настя одразу почала вичитувати, і при тому по її

змарнілому, негарному, покритому жовтавими плямами обличчю текли патьоки сліз. З її мови старий довідався про життя цієї родини, хоча багато з того знав він і до цього часу.

— Ну, — казав він… — Знаєш, Насте, воно, звісно, не легко, але подумай сама: як же йому сидіти на місці, коли ось так воно живеться, і я не раджу йому далеко їздити, пошукай отут, поза Дерманем, отуди на південь, на Крем'янеччину. Там ще поля й поля, — казав Юхим.

Але на Настю це мало впливає. Вона нікуди не хоче, їй тут найкраще, а з часом усе поліпшиться і вони будуть жити, як і всі люди.

Для Володька прихід Юхима визначає цілу подію, ніколи не переставав його дід цікавити, хоча тепер, після хвороби, хлопець став ще соромливішим і нав'язати з ним якісь стосунки, здавалось, не було ніякої надії. Але дуже кортіло. У діда такі приємні, теплі, ясні очі, таке звичайне і одверте обличчя, така завжди спокійна і рівна мова. і коли той розмовляв з матір'ю, Володько весь час іздалека позирав на нього, помічав різні дрібниці його одягу, його рухів. І йому здавалось, що дід Юхим також цікавиться ним. Нема, нема, а диви, і гляне, і щось ніби запитає поглядом. А потім, коли скінчив мову з матір'ю, він цілком перевів увагу на Володька.

— Ну? Що? Здоровий уже? Ну, бач, а то такий був. І виріс… Бавишся з Хведотом?

— Ні, — відповів одним словом Володько.

— О! А то ж чому?

— Бо він малий, — знов коротка відповідь. Дід, помітно, посміхнувся, а мати промовила:

— Деруться весь час… Як ті півні. Володько ще дужче засоромився, ціле обличчя палає, хотів би дати драла, та ноги не слухають, кортить тут бути.

— То ти з ніким не бавишся? — питає далі дід.

— Ні, — знов те саме і похитнув головою, а по хвильці додав: — У Дермані. З хлопцями. Ще поки був здоровий… До розмови встрянула Настя:

— А, лазить усе. По лузі, по лісі, дивиться, думає. Таке дивне видалось, дивіться, ще сопляк під носом, а виглядає ніби мудрець який.

Володьків зір упав на матір, і нотка легкого докору торкнулась її ніжного чуття. Їй стало ніяково, зніяковів і Юхим.

— Чи дозволиш, Насте, взяти мені його з собою? — обережно запитав старий. Він знає настрої Насті і не певний, чи та дозволить.

— Ой, тошненько мені! Хіба такого обідранця слід куди пускати. То ж дивіться ж, які в нього коліна.

Володькові штани на колінах дійсно самі діри, він до цього часу якось того зовсім не помічав. Його зір напружився, його увага збільшилась. Йому хочеться йти з дідом, але як це сказати. І не чекаючи згоди матері, він запитав:

— Хіба я так далеко… дійду?

— А ти хочеш? — запитав дід.

— О! — вирвалось у нього.

Мати лише глянула і одразу відгадала його думку.

— Такий замурзаиий! — промовила і цим дала згоду йти з дідом.

— Темно було надворі, коли ті вийшли. Настя провела їх ах за причілок, де цвітуть мальви та дикі ружі. Пішли стежиною вверх. Було тихо. Земля руки свої долонями щедрими догори розложила, все спочивало, дихало теплом, від лугу долом клався туман і несло злегка болотом. Під ногами кашка й чебрець виділяє свої пахощі, у Трихоновому житі підпідьомкає, не дивлячись на вечір, перепелиця.

У лісі зовсім темно, Володько не бачить діда, лише вичуває свою руку в його теплій долоні. Ішли повз "контору", де мешкав недавно Лісовський, що його звали "Конєшно". Тепер та будова стоїть пусткою, і Володько наважився запитати:

— А куди вибрався Конєшно?

— Кажуть, до Верхова, — відповідає дід.

— А чого він вибрався? — питає далі Володько.

— То знаєш… Він служить у Таксарів за побережника. Куди пішлють, туди й мусить іти.

— А хіба тут уже не треба побережника?

— Видно, що ні. Лебедську соснину зрубали, а тут цей шматок лісу не оплачується стерегти…

— А кому цей ліс належить? — питає знов Володько.

— Одному багатому жидові, — відповідає Юхим.

— А де він, той жид? — цікавиться далі Володько.

— В Острозі. Він там живе.

Питання чергується за питанням, Юхим на все відповідає, Володькові все то дуже цікаве, здається, він іде глибше в життя, перед ним відкриваються нові простори.

У лісі щось засвистало, поміж вітами дерев благальне хрусталіють зірки, щось тріснуло, ніби там хтось ступив ногою на суху галузку, вичувається, як листя вдихає свіжість після гарячого дня.

На хуторі Юхима безліч нового. По-перше, самий хутір — багатий та просторий, велика, чиста хата з фіранками на вікнах. Володька всі привітали, дістав ще раз вечерю, а потім він спав на широкій лаві під вікном у світлиці, сам-один на цілу світлицю. Звечора він не міг довго заснути, щось ввижалося за вікном, було трохи моторошно, пригадав собі всілякі оповідання про діда Юхима, пригадав інші речі, що їх колись чув у млині, уява розбурхалась, почав уявляти себе десь далеко у світі без батька й без матері, як це вже не раз уявляв собі, коли то він одного разу все покине і піде далеко.

Що буде там робити? Він не знає. Світ бачити, людей пізнавати, нові краї вивчати.

Увесь другий день від раннього ранку до пізнього вечора Володько занятий. Дід Юхим усе з ним і з ним. То вони снідають і при тому розмовляють про Володькову науку читання й писання, то вони йдуть на пасіку і дід показує йому бджіл, трутнів, маток, вощину, мед. Оповідає й оповідає, що і як роблять ті малі неспокійні тваринки. То вони йдуть до хліва, до стайні, до клуні і там знаходять щось цікавого, то знов заходять до Юхимової комірки, де він самий мешкає. На стіні в нього висить якийсь цар, на поличках лежать книжки. І цар, і книжки цікава тема для розмов. Це той цар, що визволив народ з панщини, і це ті

книжки, в яких написано про минуле, про святі речі, про бджіл, про всяку всячину.

Володько натомість оповідає дідові про свої гри, забави, думи, як то вони в Дермані на Запорожжі бавляться, хто там і з ким товаришить, що вони роблять, які забавки з глини виліплюють, як поле міряють, які гроші з мушлів мають і хто з них найбагатший.

Господи, як багато цікавої всячини, і дід від того не надивується, а Володько весь у тому, він тепер нікого, крім діда, не знає, геть-чисто забув і про дому, і про Катерину, і все з дідом, і помагає йому крутили медогонку, і носить щільники, і замітає повітку. І нікого їм при тому більше не треба, ні Катерини, ні Клима, ні наймита Свирида, ані тих дівчат, що десь там за садом валкують конюшину…

А вечором, диви, пішли обидва на прохідку. Тихий, соковитий вечір, над усім перепнута зеленава баня з рожевим присвітом, із-за лісу ніч поволі висуває шматок місяця, зорі там то там блимають, никнуть, то знов з'являються, здається, йдуть одна за одною безмежною безоднею, ніби одна одну ловлять із зав'язаними очима.

Пройшли дорожиною на дві колії, що веде з Мизоча до Лебедів і далі до Гільча, минули придорожні кущі грабини, що творять здовж дороги ніби живопліт, і подалися навпростець на ліс малою, зовсім вузенькою, для однієї людини, стежинкою здовж широкого поля, засадженого цукровими буряками, і доходять до долини. Тут обидва зупиняються, присідають на старих пнях і розмовляють далі. Вони ще не все один одному сказали. Тепер ось Юхим оповідає про самий цей край, оцю землю, по якій вони ходять, про людей, що тут живуть. І це також дуже цікавить Володька, хоча він і не все гаразд з того розуміє. Він задер догори своє округле, з ямочкою на підборідді, обличчя і весь слухає. А дід говорить, брови його весь час рухаються, місяць сипле на нього свій промінь і відкидає набік його тінь.

А перед ними широка долина з порубом на протилежному схилі. Там ще минулого року стояла густа, струнка, ніби воскові свічі, соснина. Тепер там лише густо розсипані пні, на них цілий день падає палюче сонце, а тому тут так міцно пахне живицею…

— Колись тією долиною, — казав дід, — текла річка, та висохла. Вирубали ліс, висохла і річка, а було тут колись того лісу. Ще я сам пам'ятаю, як усе довкілля було самий ліс і ліс, а наш хутір був сливе весь у лісі. Тепер лише отам чубок того запусту на Мартиновому зісталось, та ще оцей ось кущик на землі твого батька…

Ах, як шкода того лісу і тієї річки! Але нема на те ради.

А все покриває пахучий, мов кадильний дим, туман. Там далі, де зупинився ліс, що нагадує лаву грізного війська, що вийшло з мечами до бою і враз закам'яніло, там стоїть невидимий, бородатий жрець і кадить. Його дим поволі, плавно, розгортаючи поли, волосся й палькаті, широкі долоні, пливе по воздусі, намагаючись, але не маючи сили, підняти і понести у безліч цілу землю.

Збиваючи росу, що обсіла широколисту натину буряків, плутаючись у хащавинні Петрового батога, кашки, деревію та заячої гречки, що густо покрила широку межу, дід і внук вертаються до свого дому. Вони натхненні, їм радісно. Назустріч їм розгонно мчить здоровенний кудлай Боско, що цілий день сидить прив'язаний і тільки на ніч відпускається. Він повний сили, щастя і свободи, накидається на діда, мало не валить того з ніг, скавулить радісно, метушиться. Володькові його трохи страшно, але він ані не думає робити хлопцеві якісь збитки. Щось поблажливе почувається в настрої Боска по відношенні до Володька.

І так утрійку, з мокрими до коліна штанями, вони приходять до двору, після до хати. Сонний настрій, Катерина вже спить, інші також. Порається лише одна невістка Ганна. На Володька у світлиці на лавиці чекає постіль і сон.

Другий ранок — недільний ранок. Про це знає все. Сонце недільного ранку сходить не так, як завжди, ліс стоїть бадьоріше, поле майорить, мов прапор святочний, небо синє, таке синє, аж ніяково… Мов залізні гравюри, стоять на тлі синяви велетенські, непорушні черешні, цвітуть дикі ружі у бгіжі, а довгий, зі стрішкою, частокіл простягнув свої рамена уздовж доріжки на схід і захід, зникаючи-кінцями у заростях бузнику та бозу.

Пасіка нагадує забутий музичний інструмент. Хтось ударив по його струнах і вони бринять, зливаючись із далеким дзвоном, що птахами несеться з півдня, з-за лісу, де в синій далечі горить на сонці позолотою хрест і біліє над зеленню прадавня дзвініця.

Воздух насичений медовими випарами… По роздзявлених устах лев'ячих пащек совгають своїми тяжкими задами джмелі з незграбними, набубнявілими лапами… Великий квадратовий шмат розцвілої конюшини, що в ній довго живе нічна роса, нагадує килим тонкої тканини, розстелений тут для якоїсь урочистості, а від нього похило, довгою стрічкою до молодого дубняку, тікає нивка гречки, обсипана міріадами бадьорих бджілок.

Чекайте! Зараз із того темного дубового гаю, зі співами гімнів вийдуть величні люди у довгих, білих одягах. Вони пройдуть повільно, урочистою ходою нивою гречки і зупиняться на килимі конюшини. Дзвони литимуться просто з небес, сонце співатиме величне "Гльорія"[7], тіні хмарин, що нечутно торкаються землі, торкнуться співу, підхоплять його і віднесуть, віднесуть.

Старий Юхим і малий Володько не йдуть цього ранку до церкви, їм це зайво. Юхим стає із сонцем, Володько спить міцно і довго, а після обидва сходяться і йдуть. Не зупиняються, ані в саду на лавиці під широколистим, волоським горіхом, ані в курені біля пасіки, а йдуть далі і далі в найдальший кут саду, де стоять поодинокі сливи-хруставки з пообсиханими верхами і де на розі бгіжа височить здоровенна, косата береза, вся подовбана дірками, бо з неї кожної весни сочать її цінний сік.

І тут просто у траві обидва сідають. Довкруги білі ромашки і сині дзвіночки. На них падає ранішнє сонце. У старого на колінах товста, у шкіряній оправі, книга. Старий читає, малий слухає. Ні, то вже не про Кощея Безсмертного і не про Івана Царевича. Це дивна книга, Володько такої ще не чув. У ній про Бога, що ходив по землі, що говорив з людьми, що карав чи милував, про людей, що творили чудеса… Володько мало з того розуміє, дуже мало, але єдине, що він вичуває: є то продовження того ж чудесного, що він чув з книг Василя. Великий, дивний, незвичний світ. І як добре, що дід узяв його за руку і повів туди у те інше, не земне, царство. У книзі говорилося: "Прийди і пий воду життя даром". Цілющу воду. Ту саму, що її пив Іван Царевич, коли його заворожила зла мачуха його коханої. Казка. Ой, чи казка? Може, дійсність? Може, життя? Володько ще цього не знає, він лише вслухається у мову діда, його голова піднята, його очі широко дивляться, його уста відкриті…

Три дні пробув Володько у діда Юхима, у понеділок його відвіз Клим назад, їхали не впорожні, на возі лежали якісь клунки, а між тим видно баньку, що в ній був мед. Їхали довкруги до Мартинового хутора, після дорожиною, що веде до Дерманя, а далі знов повернули до Матвієвого хутора. Усі ті пакунки і та банька з медом лишилися разом з Володьком дома. Настя була і щаслива і, якось десь далеко, в собі, нещаслива. Уже не раз дід Юхим пропонував Матвієві свою поміч, але Настя завжди перечила. На цей раз не перечила. Може, тому, що була в тяжі, а може, і тому, що її мазун Володько вернувся сяючим, ніби він переродився. У клунках була мука пшенична, були крупи різні, була дещиця сала. На хуторі повеселішало.

Матвія ще не було. Пару днів була тітчина Катерина, але вона відійшла. Дуже жалувала, що Володька не було дома. Настя ходила "на пшеницю", "на буряки", "на просо". Спідниця її завжди високо підтикана, рукави завжди закачані, обличчя завжди спалене. Вона носить ряднами зілля, осот різний, горошок польовий. Усе то йде на поживу свиням, коровам, коням, їй тяжко ходити, вона голосно сапає, Володько спостерігає за нею здаля і все міркує, що це з його мамою сталося.

Василь іноді, коли зіставався самий з Володьком та Хведотом, робив "псікуси". Ось він витягнув Володька на Горище хати і мало-мало не впустив його вниз через дверці у фаціяті даху. Довго тримав хлопця перевішеного через перекладину головою вниз — Господи, що за страхіття, як казала Настя. Володько кричав кричма, на це навинулась мати, і Василеві дісталось. Геть-чисто спарила кропивою його сіданку. Але Василеві це не перешкоджає далі щось таке видумати. Вони залізли до матірньої скрині, дістали сулію слив'янки, половину з неї "видудлили", а після обидва лежали п'яні трупами. Василь і корів не погнав пасти, і не чув, коли прийшла мати. Настя знайшла його сонного в соломі, але це не спасло його від прочухана. Володько, розуміється, дістав також і свою порцію ляпасів, один Хведот, що тим часом прогулявся по городі і знищив півгрядки цибулі-сіянки, був покараний не за пияцтво, а за звичайну шкоду.

Але траплялось, що Василь з Володьком зробили і щось корисного. Так, наприклад, одного разу, як тільки Василь пригнав "з роси" корови, вони пішли обидва, за дозволом матері, у заставську соснину і назбирали повний горщик малин, суниць та чорниць. Володько геть-чисто поколов собі ноги, бо там багато тернини, шипшини і сухих шишок, але як смачно було споживати вечором ягоди зі свіжою сметаною. Хведот так обмурзався чорницями, з Володьковою допомогою, що походив на сажотруса, або на того муринчика, що його намальовано у Василевій книзі. І коли йому підніс Володько дзеркало, щоб той побачив "свою пику", він так настрашився, що почав ревіти. А Володько ще й дражниться:

— О! О! Чекай, чекай! Тепер ти завжди такий будеш! Хведот від того реве ще дужче, а мати від печі гукає:

— Діти! Як візьму костура, то я вас утихомирю! Але хто там боїться її костура? Хіба вони не знають, що батька нема дома, а тим самим свобода їх нічим не обмежена.

Найбільше щастя

Але ось одного вечора, перед самими жнивами, появився і батько. Здорожений, брудний, їхалося довго й невигідно, у найгірших вагонах, туди й назад на своїх сухих харчах, лише вряди-годи взялося десь ту склянку чаю, щоб сухе горло промочити. І був невдоволений. Проїздив гарма-дарма стільки грошей, але мовчить. Краще про це, не згадувати, бо після від Насті не відчепишся. І так прогризла вона йому голову за ті вічні поїздки. Знов приходили люди послухати, як то воно там у тій кацапщині, і знов Матвій усе то дуже ганив, нічого йому там не сподобалось, ні поле, ні природа, ні села, ні господарка. Знов спав у кацапа, де його цілу ніч гризли блощиці.

— Ні, ні, — казав. — З таких господарів не буде... Але Знахорцеві все то більше сподобалось, і він навіть почав збирати бажаючих переїхати туди на життя... Настя, розуміється, ще і ще раз забожилася і заклялася, що нікуди її з цього місця "він" не потягне. Тут гарно, тут добре, тут найкраще. Вона ходила он до Почаєва, ішли три дні, а такого місця, як тут, ніде не бачила.

Зовсім близько підступили жнива. Жито зовсім половіє, а пшениця, хоч ще й зелена, одначе її колос уже набряк тугою силою дорідного зерна. Були зливи, громи, блискавиці, і місцями вони наробили шкоди. У самого Матвія вилягло від того багато пшениці. Хоча ті зливи і ті громи дуже подобались Василеві, Володькові, Хведотові. Як приємно, коли, наприклад, на твоєму власному подвір'ї стоять цілі озера і ти можеш досхочу дрипатись у них, а потім як чудово, коли ціла природа втихомирюється, а в городі на розквітлому маку стоять і переливно горять величезні краплини прозорої води. А які після того ранки, яка соковитість і яка духмяна яскравість. Шкода лишень, що такого ранку так гарно спиться, так солодко і так блаженно, коли ніякі сили не можуть вплинути, щоб звести людину зі сну.

Але одного разу знайшлася сила, що зірвала Володька раннім ранком ще до схід сонця на ноги. Ще темнувато. Сонце ще за обрієм, десь там за лебедським зрубом, на шпориші подвір'я, на городі і на всьому довкруги роса. Над лугом і річкою стоїть білий туман.

Володько ще спить побіч Хведота на Соломі в клуні, спить міцно, як і кожного ранку, майже нечуйно, нерухомо, ніби він неживий, і враз ного будять. Роздер сонні очі — перед ним батько.

— Уставай, як хоч, — каже батько, — поїдемо до Острога.

— Що?!! — вирвалось у Волвдька. До Острога? Ні, ні. Може, це він спить далі і йому сниться. Володько не вірить. Таке щастя! Таке шалене щастя! Але батько наглить:

— Ну, ну! Уставай, вставай! Поїдемо.

Володько як стій зривається, ніби його опечено. То ж Остріг місто. То ж Володько там ще не був. То ж там великі будинки з такими, як наші двері, вікнами, то ж там мощені дороги, гладенькі хідники, крамниці з блискучими вікнами, повні всякої всячини, то ж там казарми і марширують москалі... І пани там такі дивні і незрозумілі, що так "не по-нашому" балакають і носять такі чисті і гарні одяги.

І все це Володько буде бачити! Він миттю зірвався, і треба було одної хвилини, щоб бути готовим і щоб сидіти на вимощеному сухою конюшиною возі. Усі хочуть їсте, усі снідають, але Володькові ніяка їжа не на умі. Вій сидить на своєму возі і лише боїться, щоб батько часом не роздумав і не скинув його, бо воно й таке бувало.

Їхати до міста — для Володька найбільша радість. Скільки б разів не їхав батько до Мизоча, Володько завжди "канючить", щоб і його взяли. Але рідко його бажання сповнялися. Бувало, коли він ще був "меншим", він дуже вперто просив його взяти.

— Тату! Візьміть, візьміть! Я буду вам на возі сидіти. Я не буду нікуди йти, — морочить малий. Батькові набридне це, він мовчить, Володько думає, що "вони вже погодилися", він сідає на віз, коні запрягаються,

ось-ось і віз рушить. І враз батько, ніби пригадує собі Володька, оглядається і каже:

— Злазь!

Володько — весь переляк, але не злазить.

— Злазь, кажу тобі.

Володько вагається. Тоді батько бере батога і так смикне хлопця, то тому аж зашкварчить десь там поза спиною... і тоді він летить униз, мов куля, і немає часу навіть плакати, лише його серце сильно'б'ється і жаль заливає думку...

Володько добре пам'ятає ці випадки, а тому він уже ніколи не настоював, щоб їхати. Він лише десь там далеко в собі мріяв про це і не вірив, що колись та мрія сповниться.

І ось вона сповнилась. Він сидить на возі і на цей раз батько нічого йому не каже, лише мати чіпляється, щоб щось поїв, бо куди ж так у дорогу далеку рушати. Але Володько їсти не хоче і не може, він цілком виразно заявляє:

— Я, мамо, не хочу ще їсти!

Викрикує він з виразом, щоб дати йому святий спокій. Батько виводить з хліва за гриву, один за одним, коні, впрягає їх у шлеї, насаджує нашилники, надягає віжки. Мати виносить і вмощує в конюшину кошичок яєць, якогось півня, ще щось із льоху.

Сама вона сьогодні не їде, їй тяжко, та й дома мусить хтось зі старших лишитися. І коли все то полагоджене, коли віз намощений, аж тоді Володько певен, що він таки нарешті "їде до Острога". Переживає це надзвичайно, бачить усе до подробиць. Ось рушив з двору віз, ось він

виїжджає з маленького пагорбка на дорожину, крутий поворот уліво, праве переднє колесо зачіпає овес сусіднього поля, груба маточина колеса торкає стеблини і стрясає з них росу. Мати проводить їх аж на дорогу, хвилинку стоїть з випнутим животом і, здається, молиться.

Володько сидить ззаду на мішку з оброком. Він міг би сидіти і спереду, біля батька, потім він туди й пересяде, але поки що йому тут цікавіше, він може краще все бачити, може вертітись, обертатись, соватись, і ніхто не буде йому дорікати. Йому видно лише спини і вуха коней, що спочатку йдуть хода, потім батько торкає їх злегка батіжком, зади коней починають танцювати, колеса воза починають вертітися швидше, драбини воза починають глухо деренчати.

Їдуть так далі і далі, минають поля, Володько знає, кому котре належить, це ось Михалкове, то знов Григорчукове, далі Михтодове. Межі зарослі різним квіттям, далі нижче луг, трава скошена, зеленіє нова, туман криє те місце, де тече річка, пахне болотом, в'ялою лепехою, диким коситинем. Десь там попід заставською сосниною кричать качки.

Куций драбинячок деренчить далі, минають долину, що ділить дерманське відлебедського, минули криничину з купкою вільх, з якої вони беруть воду, минають три старі, залишені для насіння сосни, що колись стояли на взліссі, а тепер серед поля, під пагорбком, ніби три сироти, викинуті напризволяще. І коли вибрались на пригірок, звідки видно вже Лебеді, їм назустріч із-за кучерявих садочків вийшло величаве, округле світило, що почало швидко підноситись. Коні біжать бадьоро і прихають.

— Здоров, здоров! — примовляє до них Матвій, а коні прихають далі, ніби їм те привітання подобається.

Минають Лебеді. Крім греблі і млина, нічого цікавого тут нема. Ославлене стависько і став, де колись кублились лебеді, зовсім змаліли і

ще менші, ніж у того мельника чеха. Біля млина видно оббілених борошном людей, знайшлись і знайомі.

— Ей, дядьку Матвію! Куди їдете? Дай-бо здоровля!

— Трру! — зупиняє Матвій коні. — Та до города. Пора ось така, а тут серпа нема путнього.

— Що там у вас доброго? Чув, що кудись отуди їздили?

— Та їздив.

— І що ж там бачили?

— Ет! Нема про що й говорити.

Говорити б воно знайшлося про що, та ось сонце підіймається, а дорога ще далека. Матвій торкає коні і ті йдуть. Ідуть далі, поля, глибока дорога, потім з обох боків висад, це вже тракт, якийсь, кажуть, граф висадив оті дерева — берези та осокори, що поросли такі здоровенні, потім їдуть старим, дуже густим лісом.

— Тут, — оповідає Матвій, — часом, буває, людей переходять.

Ого! Володько знає, що це значить "переходити". Є то такі люди, що нападають і забирають, що їм подобається, а часом навіть убивають… Це дуже цікаво…

— А отуди, — показує батько батогом на гущавину, — Верхів. Коли виїдемо вище з лісу, буде видно церкву…

— А чи далеко ще до Острога? — питає Володько.

— О, ще шмат… Ось виїдемо з ліса, а там хутори… — каже батько.

І коли доїхали до тих хуторів, він знов зауважив:

— Бачиш? Самі хутори. А я ще знаю, як і, тут був ліс. Бач, як народ множиться.

Володькові страшенно подобається, що батько з ним так, мовби з дорослим, розважає. Він дивиться на всі боки, бачить чепурні хати з вишневими садками, іноді зустрінеться хтось із людей, якась баба у червоній хустці, криниця-журавель з довгим коритом, біля нього віз із кіньми, баба з відрами, наливає пузату баньку водою, ідуть дівчата із серпами, на що батько одразу зауважив:

— Бачиш? Тут уже, видно, жнуть. А воно тут завжди жнива скорше, ніж у нас…

Далі знов поля і гайки, сонце піднялося і починає припікати, на коней падають гедзі, за возом лишається хмаринка куряви, що поволі скочується вліво і осідає на землю.

Володько знов і знов питає, чи далеко ще до Острога, батько терпеливо відповідає, що "ще шмат".

— От як виїдемо за отой гай, почнеться "соша", а там і до города недалеко…

Соша? Цього ще Володько не бачив. Що це має бути? І дійсно доїхали до сощи. Володько дивується: є то дорога, вся вимощена камінням, і як тим людям хотілося все то робити? А їхати по ній не дуже добре, тарахтить сильно і так трясе, що мало печінок не витрясе. Володько терпеливо все то зносить, бо їхати таким усе-таки дуже цікаво.

Десь тут незабаром має бути й місто.

— Дивися, дивися! — каже батько і показує батогом перед себе. Володько дивиться і бачить, як один молодий панич їде насупроти машиною на двох тільки колесах. Володько вже таке бачив біля монастиря, але все-таки його то дуже цікавить. Йому дивно, як то так, що той крутить лише ногами, машина біжить на двох колесах і не перекинеться.

Порівнявся з возом, задзвонив і поїхав далі. Володько довго проводить його поглядом, дуже вдоволений, що побачив таке, буде що оповісти Хведотові. Також цікавлять його оті стовпи, що стоять здовж дороги, і ті дроти, що на них висять. Коди проїздиш біля такого стовпа, він гуде, ніби на тих дротах виграють. Володько вже чув, що по тих дротах "шлють телеграми", і йому дуже кортіло побачити, як то ті телеграми біжать по них. Але скільки він не задирав голову, скільки не дивився, йому не пощастило побачити ані одної такої штуки. Дуже шкода. Тепер саме ніхто, видно, не слав телеграм.

І чим воно ближче до міста, тим більше несподіванок. Ось вже почали не лише люди, але й пани появлятися. Он іде один, у черевиках і палицею помахує, штани білі, піджак темний — гарний панок. Дещо далі нагнав їх фаєтон, запряжений блискучими, стаєнними кіньми, у фаєтоні якісь великі пани, колеса тоненькі і блискучі, що здається ось-ось розсипляться. Але вони крутяться, котяться далі, блищать на сонці, мов зі скла.

І нарешті місто, і виросло воно нагло, ніби з-під землі. Перш за все цілий ряд великих, кількаповерхових будинків, зовсім один на один подібних. Батько пояснив одразу, що то казарми і що там живуть "москалі". Це Володька дуже цікавить, бо він любить дивитись на москалів… Але й без того тут є що дивитись. Баби з величезними кошиками на коромислах спішать одна за одною, ніби навперейми. Підвід усе більшає і більшає. Отам далі стоїть вусатий, у чорному одязі з блискучими гудзиками, чолов'яга з шаблею при боці і якимись

плетеними шнурками через плече. Володько ще такого не бачив, а батько пояснив, що то "городовий". Володькові цікаво знати, що він тут робить, але цього вже вів не питає. Володько лише старанно, зо всіх боків його оглянув і досить налюбувався. Чоботи має добрі, халяви блискучі, аж мінить. Він йому подобався.

Їдуть біля казарм, Володько весь там. Бачить багато москалів, ходять, марширують, такі гарні, такі виструнчені. Володько зовсім не мав би нічого проти й самому бути таким москалем. Батько дещо пояснює, тикає в той бік батогом.

— Он, бачиш, старший? То офіцер. Він командує. А там он причандалля всяке. Стіна висока, рів, драбини. Москалі мусять на то лізти, перескакувати, дряпатись. Котрий не потрапить — дістане одразу. Все то для війни.

Хм… Володько дивується. Йому незрозуміле, навіщо все то для війни… Він бачив війну на малюнках, там б'ють, рубають, стріляють, але… І він міркує і одразу пригадує:,

— А то ж на війні беруть фортеці! Їдуть на штурм…

Ага! Він уже розуміє.

Місто. Скільки тут привабливого і цікавого. Як тут, мабуть, приємно ходити по отих рівних доріжках, а які тут хати, які он балкони, які вікна, які двері. І скрізь якісь образки, папери, скрізь щось написано. Володько намагається все то прочитати. "Штатскій і воєнний портной і. Цімерман". "Салон дамскіх мод — Роза Шапіро". "Ресторан Кієв". "Заєжжій двор — Іцко Цукер". А як тут гамірно, скільки грюкоту, як усі голосно говорять…

Підводи їдуть одна за одною поволі, іноді зупиняються. До них підходять жиди і щось торгують. От і до Матвієвого воза підходить стара жидівка у хустині з великою, темною плямою на тімені. Ніс у неї

подібний на кривульку, губи розтяжні, широкі, у кутках заслинені, голос скрипучий.

— Хазяїн! — гукає вона. — Що маєте продати?

— Яйця, — байдуже, не дивлячись на неї, кидає Матвій і їде далі.

— Ну! Стійте-но! По чому хочете? Покажіть! — цупотить вона за возом, вчепившись сухою рукою за полудрабок.

Володько розглядає її, але Матвій не звертає на неї найменшої уваги.

— А! — байдуже кидає він. — Усе одно не купиш. Це ніби обурює жидівку.

— Ну, чому не купиш? Що значить, не купиш? Бодай мені стільки літ жити, скільки я вже купила, щоб я мала стільки грошів, скільки я вже купила яєць. Стійте! По чому хочете? Ну, чого ви, хазяй, так поспішаєте, хай мені руки відлетять, якщо ви там далі продасте краще!

— По дві копійки даси? — перебиває Матвій її лемент, не зупиняючи коней.

— Ой-вей, мені! По дві копійки! Ви жартуєте зі старою жидівкою, я вже не молода. Жартувати — чому б ні, але жартують з дівчатами, молодицями…

— Ну, то йди собі до чортової матері! — рішуче висловлюється Матвій. — З тебе, видно, купець, як з моєї жінки попадя. Хоч, щоб сперезав тебе батюгою?

— Ну! Хазяй! Чого ви такі? Станьте! Хай мене Бог скарає, коли вам хтось дасть по дві копійки. Де видано, щоб у цю пору хтось платив за

яйце дві копійки? Ниньки дві копійки — гріш, дві копійки на дорозі не валяються. Берете за дві — три гроші?

— Не морочи мені, Рухльо… — і тут Матвій додає негарне слово. Він і говорити не хоче, іде далі, але жидівка вже помітила і півня. Це змусило її ще сильніше залементувати, вона ще міцніше вчепилася за полудрабок, жовта, ніби копчений оселедець, рука вже лізе до коша, розгортає полову, пробує яйця, мацає півня. Матвій їде далі, оглядається, обіцяє "оперезати її батюгою череззауш", посилає її "до ста чортів", до "чортової матері", але то мало йому помагає. Жидівка вже не відстає, щось трохи набавляє, встигла вже перекляти себе, свої руки, свої ноги, своїх дітей, свою рідню, якщо вона заробить на тому хоча гріш. Вона купує на страту, зовсім на страту, вона дає йому нечувану ціну, от хай її грім заб'є, якщо це не так. Матвієві це набридає, він щось спускає, він готовий віддати яйце за три гроші, а тепер, як вона не хоче, хай іде собі, бо, їй-богу, він уже не жартує. Жидівка починає вірити і снажиться виторгувати бодай пару грошів на копі, вона вже дає п'ять злотих і грошів двадцять за копу, а Матвій хоче рівно шість злотих і ні гроша менше. Ну, вона ще накине два гроші і хай вона не доживе до шабасу, коли то варто більше.

— Ну, вже бери — хай тебе халєра, — резюмує Матвій і зупиняє коні. За цей час устигли доїхати сливе до середини міста. Починається рахування, спочатку яєць, після грошей. Жидівка оглядає кожне яйце, декотре проглядає на сонце, Матвій пильно за нею слідкує, щоб "клята" не общитала.

— А що хочете за півня? — питає одразу.

— Ти-но плати за яйця, а там будемо говорити за півня. Жидівка виймає з глибокої, заяложеної кишені великий гаманець-пулярес і тремтячими руками відлічує срібними й мідяками п'ять золотих і двадцять два гроші, тобто вісімдесят шість копійок, подає їх Матвієві, той ще раз перелічує, ховає до вузлика, а після починається вперта і доготривала боротьба за півня. Жидівка знов клене себе, знов без упину

лементує, Матвій знов лає її, знов обіцяє оперезати її батюгою, жене до ста чортів. Жидівка тим не ображається, приймає то як належне до продажу, і по довгому торзі годяться на сороківку і грошів двадцять. Піврубля, що його вперто домагався Матвій, ніяк не можна вдержати, натомість жидівка дійшла до цієї суми від одного золотого, осудивши нещасного півня геть дощенту, що вона, либонь, купує самі кості та пір'я і хай вона ще сьогодні "своїх дітей не побачить", коли вона не втратять на ньому половину.

— Чорти тебе не візьмуть, — зазиачує вже спокійно Матвій і ховає свої сороківки. А від'їхавши далі, з полегшею сказав:

— Слава Богу, що позбувся клопоту. — Терпіти не міг возні з яйцями та курми — бабське діло.

А Володько весь час уперто слідкує за цією боротьбою. Він весь у душі на боці батька, і його нехіть до жидівки дуже виразна. Він майже переконаний, що "та клята" їх усе-таки обдурила, що ті яйця і той півень коштують значно більше, але він мовчить. Не його діло до цього втручатися. Він ось уже не встигає на всі боки озиратися, щоб усе бачити, щоб нічого не пропустити. Усе тут йому подобається, і як було б добре і собі тут жити. І крамниці, і люди, і панночки такі делікатні, спіднички на них такі тоненькі, аж прозорі, і черевички маленькі на маленьких ногах, і жебонять вони, мовби малі діти, такими тоненькими голосочками. Очі хлопця хочуть усе обняти, але хіба то можливо?

Доїхали до великого мосту. Знов нове. І сам міст, і ріка широка, якої ще ніколи не бачив, далі муре з вежами видно. Батько не має часу всього того пояснити, тут треба пильнувати, щоб ні на кого не наїхати, але все-таки тицьнув батогом на мури і сказав:

— То замок князя Острозького. А це ось річка Горинь. До неї отам далі в Рівному і наша річка впадає.

О, Володько вже чув про того Острозького, це, либонь, той самий, що ото їхав тим конем і на нього дикий вепр напав і що він збудував монастир у Дермані. Його образ з "частинкою мощей" висить у тому монастирі...

А Горинь річка широка і гарна, так от вона де, у ній, мабуть, і риби безліч, але, напевно б, і втопився одразу, дна зовсім не видно.

Переїхали до Нового міста і зупинилися на торговиці. Тут уже безліч підвід, що годі пройти, скрізь снують дядьки, жиди, галас неймовірний, погано пахне і духота нестерпна.

Матвій закладає коням опалку і одразу відходить. Володько мусить сидіти на возі і пражитися на сонці — приємність абияка, але він не нарікає. Він знає, що за щось його мусять із собою брати, що їхати так даремно для самої приємності йому не належиться. І, як звичайно в таких випадках, тут стільки цікавого, що й немає часу сумувати. Вози, коні, дядьки, хтось приходить, хтось відходить, там щось торгують, б'ють долонею в долоню, клянуться, божаться, розходяться, знов сходяться. Усе то полонить Володькову увагу, все то його дуже цікавить.

А по довшому часі приходить батько, обвантажений двома фабричними серпами, новою косою і ще якимись пакуночками. Володько дістає своє — велику, за три копійки, французьку булку. Його радості немає меж. До Матвієвого воза починають сходитися дядьки, оглядають серпи, випробовують косу. Серпи знаходять добрими, а косою довго по черзі подзвонювали об обруч колеса, і думки їх розходились. Одні казали, що "нічого собі", інші знов, що "здається, зам'яка".

Матвій казав:

— Яка є, така є. Косу і жінку не вгадаєш.

— То, знаєте, найлучче купувати косу у кацапа. Я, бачте, ще позаторік купив, скісок один лишився, але тне, як бритва, — говорить один.

— То як попадеш, — говорить другий. — Я, було, також купив у кацапа, а покосив трохи і викинув. Ніби з бляхи.

Довго говорили про серпи та коси, хто де і коли купив, як купив і що купив, згадували старі ковальські серпи, які то вони були добрі, зовсім не те, що тепер ота фабрична тендита. Хтось при тому і ковалів-циган згадав, що вони, мовляв, виробляли найкращі серпи і що з них взагалі були ковалі добрі.

І наговорившись уволю — розходяться. Матвій з Володьком полуднають — чорний, житній хліб, свіжі, малосольні огірки і по шматку старого сала. Свою булку Володько береже, він має привезти її додому і похвалиться нею Хведотові. Пополудні Матвій одразу здіймає опалку, гнуздає коні і вони ідуть додому. Дорога не близька — двадцять верстов, до вечора ледве доплужаться. По дорозі біля річки напувають коні. Володько знов весь увага, але тепер його дещо турбує булка, йому дуже кортить її спробувати і по часі він відриває від неї шматочок — навіть не було видно. Але булка так йому смакує, що, їдучи далі, він усе щипає і щипає, поки з неї лишився тільки малий кусник, що його навіть соромно везти додому. Він так і не привіз нічого і лише на другий день похвалився Хведотові, що він самий з'їв цілу велику булку.

І взагалі після цієї поїздки Володько стає розумним неймовірно. Він там стільки того бачив, що в цілому Дермані ледве хто міг більше чогось бачити, і Хведот просто чудується, як його у світі є стільки всілякої всячини і як то все можна пам'ятати. А Володькові довго ще марилось місто, воно навіть йому снилось, а дещо згодом він почав морочити маму, щоб купити йому такого кашкета зі звіздою, як то він бачив у того городовика, хоча це його бажання ніколи не сповнилось.

Жнива видались добрі, жито вродило та й пшениця була не кепською, от хіба дещо вилягла. Настя в тяжі, а тому прийшлося кликнуть дівчат. Коли воно дещо поліпшиться, коли засіки заповняться зерном, а кадуби борошном, коли в бодні появиться дещо скоромного, тоді воно і дихати легше, і, може, тоді, думала Настя, і "він" дещо втихомириться і залишить оті свої поїздки хтозна-де по цілому світі, хоча вона добре знає, що "його" не переговориш і не перепреш і що "він" задумає, те і зробить.

А воно тут не так-то вже і зле. Маємо ось і хліб, і до хліба, правда, воно прийшлося отягнутись дещицю, зате ж десятина поля є, аби Бог дав, людоньки, здоровля, а решта — фрашки. От одно: трохи далеко до тієї церкви, а дітиськам до школи, але людина собі міркує, що коли можеш піти до церкви — піди, а не можеш — візьми та стань перед образом дома і помолися від щирого серця, і думаєте — Бог не почує? Почує. Скрізь почує. Принаймні, я так, дурна, нетямуща баба, міркую.

Так дійсно міркувала "вона", але інакше міркував той "він". Вродило то вродило, але не на те він має тверді руки і на в'язах голову, щоб засісти з жінкою в запічку і тари-бари розводити. Землі, як не кажи, мало, а діти ростуть — розірвуть, рознесуть по куснику, і що то вони скажуть, що ми їм не лишили того більше? Треба і якийсь будинок прибудувати, і худобину прокормити та й жебраком вічно не може людина бути. А тому не дай собі спокою, не оплутай неробством, не ляж колодою, хай ти як день, так ніч трудишся, міркуєш, дбаєш, шукаєш, і тоді Бог тебе благословить, бо ж недурно сказано: хто шукає — знаходить, хто стукає, тому відчиняють.

Прийшла Василинка

Увесь день Настя в'язала за лісом овес, їй тяжко, але день погожий, а завтра святечко Пречиста і хтозна чи та погода видержить до післязавтра. А прийдуть сльоти і все пропало. Нічого нема гіршого, як сльота на покоси.

Сапає і сапає, горне і горне валки, в'яже і в'яже сніп за снопом, з намагою нагинається через той свій живіт, руки тяжко орудують бирюком. Матвій також тут, також в'яже, також і в нього в'язка перевесел ззаду при поясі, їх двоє на цілому полі, працюють мовчки, нема про що говорити та й ніколи.

Пополудні, коли сонце стало над дерманськими могилами, там, де видніє каплиця святого Онуфрія, Настя нараз кликнула:

— Матвію! Не можу далі… Піду додому. Ти, може, самий дов'яжеш.

Матвій знає, чого їй треба додому, ні, він не буде в'язати, він також мусить іти з нею. Може, щось не те, може, який трапунок, щось помогти, за бабою повитухою побити.

— Пожди хоч — снопи знесу, — каже він.

Ні. Вона ждати не може, це вже видно по ній. Усе канула і як є — пішла. Матвій забігав по полі, хапав снопи, скидав, на галай-балай, на купу, піт його заливає, сорочка ніби з води, схопив обоє граблів і вже біля самої хати нагнав Настю.

Тут таки на порозі і родила, не встигла дотягнутись до полу. Матвій їй помагав, мив швидко руки, стелив постіль, обчищав, опрятував, грів воду, на руках переніс "їх" обоє на піл. Бог дарував йому донечку. Маленьку, дуже маленьку, боявся її торкнутись, а погім усе залишив і побіг бігом аж до Дерманя за повитухою.

А Володько того дня пас товар, бо Василь орав житнисько на Валах… І коли він увечері гнав корови згори від лісу дорожиною, назустріч йому досить далеко вийшов Хведот і заговорив:

— Насі мама напели маленьку дівцинку під тлепетком. Володько враз зніяковів, на нього найшло дивне, незбагнуте почуття, якого він не

може висловити. А коли увійшов обережно до хати, мама стояла біля комина і трималась за підпірку, їй треба було щось із печі взяти, була бліда, не дивлячись на загар сонця, нерухлива, говорила тихо й лагідно.

— Дітоньки… там… для вас, — і вказала на їжу під комином. Щось їй, мабуть, догаряло, слова не виходили легко, але Володькові не до їжі. На поду в ганчірках щось дуже безрадно закувекало, і він з острахом підійшов туди.

— Сестлицка? — дивується Хведот і спинається навшпиньки, щоб щось побачити. Володько виліз на піл.

— Можна мені, мамо, побачити? — запитав обережно.

— Дивись, дивись, дитино… А я ось устану і підкину в огонь… — і знов почала вставати.

Володько довго сидів над сестричкою, довго дивився на те малесеньке, розміром у кулачок, якоїсь червонавої барви, головеня. Очі тісно затиснугі, ледь помітний, з білим дрібненьким мачком, носик, усточка інколи ворушаться, ніби вони ссуть. І коли він так дивився — відчув до того сотворіння велику любов. Щось сильне і тривале увійшло до його серця, щось таке, що він понесе через усе життя. Це ж бо прийшла його найулюбленіша сестра, яку названо в церкві Василиною.

Десь опівночі вернувся Матвій з повитухою. Діти вже, хто де, спали. Довго порались, а над ранок породілля добре заснула. Після того була зовсім здоровою.

На тижні понесли новонароджену до хресту. Кумами тітка Зінька і дядько Єлисей. Коли йшли до церкви, Володько і собі попросився. Йому не відмовили. Радо йшов, як і всі, пішки, відчуваючи, що він є учасником якоїсь важливої події. Його маленька сестричка спокійно лежала на руках у тітки Зіньки. У церковній проскурниці довго чекали на

священика, що після прийшов і щось довго говорив з дядьком Єлисеєм. Потім усі пішли до великої, порожньої церкви, священик накинув на себе щось таке, як хвартух, і почав хрестити. Володько не пропустив ані одної рисочки у цілій тій урочистості. То священик щось читає, що знов каже тітці й дядькові повертатися і на щось дути, то знов тітка і дядько проказують "Вірую", то знов дитину розгортають, мажуть її, кроплять, стрижуть. То знов беруть і кладуть до води в великій мидниці. Дитина розкричалася, тітка Зінька старанно колише її на руках. І єдине, що Володькові не дуже подобалось, це те, що священик надто квапився. Здавалось, що він ані в гадці не має, що це його, Володькова сестричка і що з нею треба поводитись більш святочно.

Найближчої неділі відбулися і хрестини, наїхало, як звичайно, повний двір гостей, усі свої, з нових приїхала лише Домаха з Півча, хрещена Володькова мати, приїхала, як казала, навмисне, щоб побачити свого хрещеника, якого так давно не бачила, була страшенно здивована, що Володько так виріс, що "такий гарний", і так була з того втішена, що дала Володькові цілого піврубля. Володько своїм очам не повірив, так сильно зніяковів, так почервонів, так розгубився, що навіть забув поцілувати маму в руку.

— Поцілуй же, смаркачу, маму в руку, — нагнала його мати.

Він поцілував, але ж, Боже! Хіба це можливо, щоб він дістав цілого піврубля? Де ж таке видано? То ж це такі гроші, що за них можна купити зовсім нові штани і кашкета навіть зі звіздою. Просто не вірилось.

Але піврубель лежав у його долоні як явний доказ, що це правда. Велика, срібна з головою царя монета, Володько не може надивитися, намагається розібрати, що там на ній написано. Великий, круглий, двоголовий орел, а під ним: "50 копєєк 1899 г."; з другого боку голова царя з написом довкола: "Б. М. Ніколай I імператор і самодєржєц всєросс." — слов'янськими літерами. Володько ще не розуміє, що то

значить, але йому то подобається і він завчив це напам'ять. То були великі гроші і перші. Таких ще він ніколи не мав.

Хрестини пройшли дуже гарно, день видався прозорий і соняшний, було досить з'їджено і випито, а після гості розійшлись по дворі, по саду, по городі. Садок зародив, молоді яблуньки погнулись під плодами, деякі з них можна їсти, гості їх хвалять, Матвій оповідає, яку де знайшов, як защіпив, як посадив.

— Оту-о знайшов у нашому лішнику, приніс, защепив, а тепер бачите. А на ту дістав ножики з двора, добрі яблука, лежать довго і ціну мають...

Гуторили і гуторили, а потім до смерку гості роз'їхались. До рання залишились ночувати тільки тітка Зінька та повитуха Уляна...

А другого дня почались знов будні. Знов Настя в'язала, вибирала коноплі, мак, цибулю-сіянку, лише тепер вона, час від часу, мусіла бігти, бо виходив Хведот і казав:

— Мам! Дитина плаче...

І мати спішила "дитині цицьки дати".

Матвій з Василем возили копи, копиці, орали зяблю. Володько пас товар. Доходили останні тижні літа, поля почорніли, бабине літо поснувалось по скибах, зябля поросла горубкою, посходило розсипане зерно. Почалась сівба озимого. Скоро і осінні сльоти навинулись, у полі співають і мокнуть пастушки, що пасуть на цілий день, а між ними і Володько.

А одного ранку хуторян розбудила велика несподіванка. Отуди, як Юхимів хутір, зненацька забовхало, і Матвій означив одразу, що стріляють "з орудій". Бум! Бум! Бум! Ціла баталія розгорнулась, люди

стривожені, зацікавлені, скрізь тільки й мови, що про ту стрілянину. Виявилося, що "москалі" розпочали якісь великі, осінні маневри, заговорили про можливість війни, але з ким, ніхто толком не знає, хіба що "з германцем" або "австріяками", хто там у тому тепер розбереться, "казет" ніхто не читає, а так лише "з чуток" люди довідуються і сердяться, що геть-чисто витовчують озимину оті москалі.

Володька це захопило неймовірно, він ризикнув піти геть отуди за ліс на дорогу, що веде з Мизоча до Острога, і там побачив багато москалів, що йшли дорогою пішки, зігнувшись під дощем, мокрі, мов кури, зі своїми рушницями. До-рожиною їхав відділ вершників, на дуже гарних конях, а дороги для них вузькі, деякі вози надто широкі і зовсім не вміщаються у звичайні колії, їхали через поля, де попало — чи там засіяно, чи не засіяно.

— А, то все німець бунтує, — казав на це Матвій, коли вернулися в неділю з церкви. — Але наші як йому наложать — буде знати.

А москалі все йшли та йшли і було їх багато. Ішли на Лебеді, на Остріг, через ліс, через Мартинову долину, на зрубі за отою долиною робили табір, там ночували, клали огні, співали. На другий день Володько вже там був, москалі відійшли, але Володько назбирав досить блискучих гудзиків, консервних бляшанок, ремінців, шнурочків, усе то дуже цінні здобутки і все то поніс додому. Придасться.

Уперто говорили про війну, от-от, мовляв, вибухне, недурно вони роблять ті маневри і такі великі. Бувало, також робили іноді, але такого ще не було, щоб артилерія й кавалерія, і піхота, і всілякі там мости будували і везли ранених.

Але минула осінь, прийшла зима, а війни не було. Почали про те забувати. Життя пішло своєю чергою. На хуторі Матвія будні.

Володько мав іти цієї осені до школи. Батьки над цим говорили і радили і рішили, хай ще цю зиму посидить дома, ноги його ще не такі міцні, щоб міг кожний день таку милю, туди й назад, ходити, а платити за мешкання в Дермані поки що не годиться. Хай учиться дома" а на другу зиму вже напевно дадуть до школи.

Володькові таке ніяк не до смаку, він уже весь був у школі, школа його манила і тягла, мовби магніт.

— Там же ще менші ходять, — з плачем казав матері.

— Їм, дитино, близько, а тобі куди лізти в таку дорогу, хоч, щоб снігом замело. Забув минулу зиму, мало ми з тобою нагорювались…

Хоч-не-хоч, а коритися мусиш, пробував плакати, але батькова попруга і різне інше вплинуло на примирення. Знов зима, знов нудьга, знов хата. Не ходить навіть на лід, ані до млина, бо все минуле заважало. Зате почав учитися. Василеві книги пішли в рух, тепер уже букварцем одним не обмежишся. Батькова Євангелія також придалася. Стрічка за стрічкою розлущував її зміст, і все те дивувало малого надзвичайно.

Та одного разу в його руки справжні скарби попали. І то випадково. На горищі, як відомо, стоїть ота таємнича, велика матірня скриня. У ній там повно всякої всячини, доступ до неї заборонений і замкнута вона на міцний замок. Як відомо, одного разу Василь усе-таки добрався до неї, і вони разом випили слив'янку, що там завжди хоронилася. Василеві тоді як слід дісталось, але ж то було давно, рани загоїлись, а в скрині, Василь це добре знає, появились нові бутлі слив'янки, і Василь уже віддавна ламає голову, як би туди краще дістатися.

Володька та скриня також дуже живо цікавила і не тому, що там ті бутлі, а зовсім чимсь іншим. Володько знає, що мама переховують там якісь старі книжки і папери, ніхто не знає, що то за книжки і для чого

вони там ховаються але вони там були, і скільки Володько не просив, скількх не молив, щоб йому то показали, мати все мала одну відповідь:

— Як підростеш — дістанеш! — І це все.

Як звичайно, в неділю батьки йдуть до церкви, а лишаються самі діти. І чого тільки тоді не видумується: і куряться цигарки з вати, і перевертається щось у коморі, і чіпається.? все заборонене. А найпаче завжди і завжди добивається до, тієї скрині. Але мати ніколи не лишала ключа від неї, і всі, Василеві намагання туди дістатися були даремні. Та одної неділі якось так сталося, що Василь знайшов біля старої ма-тірньої спідниці дорогоцінного ключа від скрині. Радість була велика, і вони обидва з Володьком негайно подались на горище.

Успіх їх підприємства був надзвичайний, сулії слив'янки і вишняку стояли, мов дві вежі, повні і урочисті, і Василь негайно взявся до їх відкривання, але Володько цим не вдовольняється, він якось не зважає на Василя, а копається далі в скрині, і наслідки його розшуків перевершили всі його сподівання. В його руках опинилася чудова, нова книжка з баским конем на обкладинці, на якому сидить лицар в гостроверхому шоломі і стріляє з лука в якогось бородатого діда, що заліз чогось на велетенського, широчезного дуба і дуже витріщив великі очі. Під тим лицарем Володько негайно вичитав: "Биліна про багатиря Ілью Муромця і Солов'я Разбойніка".

О, як це мусить бути страшенно цікаво! Володько негайно забрав ту книжечку, забув за все інше і поцупотів униз.

І весь той день до самого вечора читав ту книгу. І прочитав її майже половину. І не зважав ані на дрібні літери, ані на чужу мову. Читав і читав, не хотів навіть їсти, забув за все на світі, а як вернулись батьки, заліз на піч і читав далі. Мати спочатку ані не здогадалася, отже, він завжди з тими книжками возиться, але її все-таки дивувало, що він там найшов таке особливе, і вона все питала:

— І що ти там таке знайшов? І чого ти там сліпаєш? Тож там тобі нічого не видно.

— Видно! Не бійтесь! — відповідав Володько і читав далі. А там у тій книзі стільки чудес, стільки пригод, стільки геройства. Богатир Ілля Муромець, що сиднем сидів тридцять три роки і не міг ходити, але потім відчув у собі велику силу, міг вирвати деревину з коренем, сам міг побити ціле басурменське військо і нарешті подолав страшного Солов'я Розбійника, що в одному лісі на семи дубах засів і пішому, і кінному той шлях загородив, бо мав таку велику силу, що як свисне — дерева гнулися, коні вгрузали по коліна в землю. Але Ілля Муромець не злякався того розбійника, іде просто на нього, стріляє зі свого лука стрілою гартованою, поціляє розбійника в око і здобуває право на переїзд і на всі скарби Соловія.

І багато цікавого довідується Володько з тієї книги: про святого князя Ясне Сонечко, Володимира, що княжив у Києві, і про ворогів його різних — половців та печенігів, що Київ облягли, поля топтали, людей до полону брали, і коли б не Ілля Муромець, хтозна-що зробили б. І Володько всьому тому вірить, колись могли бути такі люди, то лише тепер усі стали такими малими та слабкими, а колись було то зовсім інакше.

І була це перша такого року Володькова книга, і як тільки прочитав її раз, удруге і третє, захотів щось іншого, уява його розгорілася, йому вже мало Євангелії, Псалтиря, Октоїха, він знов лізе до маминої скрині і знаходить там купу "Листів По-чаївських", а при тому "Життя Святих", преподобного Іова Залізо Почаївського, що чудеса творив, про велику священо-мученицю Катерину, що її за віру Христову мучили і звірам кидали, "Відкриття воїна із Каріота", що вмер був, його поховали, побував на різних митарствах "тамтого світу" і знов воскрес, і взагалі прочитав велику книгу "О митарствах" і довідався з неї силу-силенну всячини: коли помре людина, що її на тамтому світі чекає, за які гріхи, яка кара, кого милують, а хто піде на віки вічні в "геєну огненную".

Отакі-то дива з Володьком творяться і така-то сила науки впихається до його маленької голови, і думає він над тим безконечно, і не може ніяк у тому як слід розібратися, хотів би когось всяку всячину розпитатися, та немає кого, бо ніхто з його рідних таким не займається і нікого то так, як Володька, не цікавить.

Та не тільки книгами займається Володько, на хуторі трапляються й інші важливі події. Ось одного вечора при смерку постукався до Матвієвої хати якийсь подорожній, і всіх здивувало, що він постукав до дверей, значить, людина бувала і не наша, бо наші входять просто без стуку.

Подорожній був високого зросту, не селянського вигляду і попросився переночувати. Матвій радо приймав кожного, не було в звичці краю цього відмовити людині даху над головою або ложки гарячої страви, особливо, коли ось таке надворі, як сьогодні, і Матвій сказав:

— Дуже просимо, пожалуйте, тільки не здивуйте, ми мужики, у нас тут усе по-простому, самі бачите...

Бо бачив Матвій, що його гість людина не проста і говір його не тутешній, і можна пізнати якогось чеха, чи поляка, але ніяк не руського, і для більшої певності попросив навіть пашпорт свого гостя, бо, мовляв, ви нам звініть, ми тут, бачите, самі на хуторі, а буває всіляково.

Чужинець охоче показав свій пашпорт, Матвій лише для виду поглянув на нього, нічого в тому не розібрався, але заспокоївся, приніс два околоти соломи і зробив для гостя на долівці постелю.

Говорилося при тому небагато — про се, про те, найбільше про погоду. Роздягаючись, чужинець вийняв з кишені свого годинника і положив на столі. Побачив це Володько, що сидів з Хведотом десь далеко на печі, і одразу вирішив скористати такою нагодою і

подивитися на годинника зовсім зблизька, не було його і в його рідних, але він знав, що годинники існують, що їх носять пани, він бачив також великого годинника в Острозі, але зблизька ще нічого такого ніколи не бачив. і тому Володько перебрався тихенько до столу і, поки ті там старші щось говорили, він довго приглядався до того дива і дуже дивувався, як то ті малюсінькі вказівочки самі рухаються довкруги і так чудово цокотять. Йому дуже хотілося подержати таке в руках, але ніяк не відважувався. Чужинець це, мабуть, помітив, підійшов, узяв годинник і каже до Володька:

— На, мальчік, пасматрі…

Володько взяв то до рук і довго, довго розглядав його з усіх боків, а потім положив його на місце і пішов спати. Почував себе щасливим, йому здавалось, що він ще щось нове і цікаве пізнав, після довго думав, як то все зроблено, що воно само так вічно рухається.

Рано-раненько чужинець устав, намірився відходити, не хотів навіть снідати і хотів заплатити за нічліг, але Настя наробила одразу гамору:

— А, хай нас Бог боронить, щоб ми брали гроші за те тільки, що людина переспала. Що ми, татари, чи погани які. На здоров'ячко вам, ідіть здорові!

Чужинець дуже дякував, але все-таки кожному з хлопців дав по десять копійок, як гостинця, на що вже Настя ніяк не могла перечити, лише дивувалася, що той пан має стільки грошей, і назвала його "добрим паном". Хлопці були дуже раді, що дістали таку суму грошей, і тепер кожний з них матиме за що купувати на Трійцю.

"Добрий пан" відійшов, але того ж дня приїхало до Матвія верхи аж два стражники і питали про "гасподіна високаво роста, со свєтлимі волосамі с катомкой". Матвій не второпав, що значить ота "катомка",

але сказав, що такий "господін" цієї ночі у нього ночував, а ранком пішов собі десь отуди, як Лебеді.

Стражники сердяться:

— Ех, ти глупий мужик! Вєдь его же бил германській шпіон. Ми за нім несколько днєй гонімся. Пачєму нє задержал?

— А хто його розбере, чи він шпіон, чи не шпіон. Іде собі, хай іде, проситься до хати переночувати, то ж ми не татари, щоб відмовили, пашпорт мав у повному порядку, виспався і пішов.

Стражники поїхали далі, але на хуторі довго про цю подію розмовляли. Володько довідався нове слово "шпіон", а батько йому пояснив, що є то такі люди, що по Росії нишпорять, плани знімають, усе підглядають, а потім усе то передають німцям… Володько із цього має повну голову думок.

Заходили часами до Матвія і свої люди посидіти вечорами. Особливо ті, що десь тут поблизу діло мали, чи то у млині, чи в лісі. Вечори довгі і насидітися можна вволю, і вволю наговоритися. Заходив дід Кошіль, що на місце Лісовського став ліса Таксарового стерегти. Цей до всього і чарчини не цурався, прийде, бувало, і плящину за пазухою принесе…

— І дай-бо здоровля, куме! — Хоча відомо, що Матвій чоловік "трезвий" і до чарки не скорий. Але дід Кошіль просторікує:

— А, що там ще каверзувати, пий — помреш і не пий — помреш, то краще вже пити, бодай пізнаєш життя…

Щоки в нього повні, червоні, очі блискучі, борода широка і біла, чарочку не пив, а ликав — кивне і нема, тільки смішок лишається, а сміявся з усього і дуже дрібно.

Трапилось, що на це навинувся дядько Омелько з Біла-шева. Дуже зрадів, бо і він великий прихильник усілякого "вип'ємо, куме" і ніколи не приїжджав з порожніми, як то кажуть, руками, завжди в нього як не один, то зо два півоки в залубнях. Матвій не шанував за це цього брата.

— Такий, бачте, з нього й господар, — казав не раз, і дійсно, дядько Омелько не має щастя до господарки. Ні тобі машини якої, ні худобини порядної, що заробив, що вторгував — пропив, проїв, прогуляв. Політика, плітки, побрехеньки. Такий був дядько Омелько.

І ось він якраз у дуже слушний час нахопився. Кошіль весь засяяв, обнімалися, мовби один одного хотів задушити, і цілувалися так звучно, що на ціле подвір'я чути.

А увійшовши до хати, Омелько одразу заспівав:

"Ой, чарочко, чарочко медовая,

З ким я тебе пить буду, молодая!"

— От це, їй-богу, молодці з вас, брате Матвію і діду Кошелю, що я вас тут знайшов, серце моє відчувало, і дай, думаю, смикну до того куркуляки. Ну, Насте, готуй що там і присідай до нас…

І Настя щось готує, і присідає, і випивають. На дворі мороз, а в хаті тепло, і гамірно, і приємно. П'ють усі, навіть кажуть пити дітям, хоча проти того дуже Матвій.

— То, знаєте, дитині вредить. Я от самий і то не можу, вип'ю чарку і вже голова болить.

— Ех, — каже Омелько, — твоя голова тільки облізти від поту потрапить, а жити вона не вміє.

— Що ж зробити. Кожний має свою голову, — каже Матвій.

— А чи чули ви, що он жиди в Мизочі кажуть? — питає Омелько.

— А що там вони кажуть? — цікавиться Кошіль.

— Та он кажуть, що війна буде.

— Ого! — кидає Кошіль, — А то із ким?

— Та з германцем.

— Гм… З германцем. Ну і що ж? Буде то буде…

— А може, й буде, — додає Матвій. — Снилось мені, знаєте, ніби я стою отам на горбищі лебедському і бачу на заході там, де сонце западає, стає два стовпи червоні, огняні і від них ніби пожежа розливається. І дивлюсь, з-під того гад великий виповзає і де лише він проходить — усе чисто дотла зникає. І поліз той гад десь отуди на сівєр, а тут, де не з'явись біля мене старий, покійний Хведір і мені каже: то знаєш, Матвію, отой гад поповз отуди у Пинські багна і там йому кінець буде… А другий сон снився мені ще й такий. Нібито я в Бущенському лісі на великій галявині, шукаю там свої украдені коні… і бачу, ціла та галявина старими польськими жупанами покрита. Іду я та йду і все думаю: а чи буде де кінець тим жупанам, аж то мої коні з лісу вирвались і все чисто то стоптали, а хтось тут мені й каже: то, каже, лише для просушки їх тут того… їх скоро заберуть… Це, чуєте, — казав Матвій пророчо, — у нас іще Польща буде.

— Ото вже дудки! — рішуче заперечує Омелько. — То, стало бути, що Росєя наша навіть якихсь там поцвілих жупанів не викине куди треба. То ти, Матвію, можна сказати, не розбираєшся в комєрческой політікє. Тут мусиш знати, что вот, так сказать, ета самая наша Росєя, котора, стало бути, підкорила під себе всі народи від Кавказу аж по

Вислу, сааааамая огромная страна в мирі! Знаєш, що таке Росєя? Первая страна по большонству. Понімаєш ти, що коли б отак узяв усє еті государства, котириє єсть у світі, то й то не буде одна Росєя. Це, брат, імперія! Одна Москва, например, коли йдеш впопєрьок — сто верстов, в длину — двісті! О, ні, братику! Коли і буде яка війна — всіх завоюєм і над усіма наш цар буде царем! — випалив Омелько.

— Хо-хо-хо! — зареготав Кошіль. — І правильно! І правильно! Кому б, як не йому.

А Омелько продовжує про "Дардандєли", про генерала Скобелева, про Шипку, про графа Румянцева і багато, багато знає того Омелько, а всі слухають і дивуються.

А надворі зима, падає сніг, віє вітер, замітає дороги. Вона цього року видалась сувора, снігу навергало вище коліна, ліс закутало в білу вату, луг, як глянеш оком, суцільне іскристе біле, поле, однотонне і мовчазне.

Роботи у Матвія досить, те то інше, але думку його турбує одна лише справа. Не дає і не дає йому спокою ота земля, кортить йому, бачте, щось придбати, і Матвій не витримав: одного лагіднішого дня закинув торбу на плечі і подався. Настя лише стулила свої тонкі уста і мовчить. Що казати? Очі її блищать крицею, але мовчить.

А Матвій подався отуди на південь, на Крем'янеччину, чув, що там землі продаються. Він ступає від села до села:

— Чув, що у вашому селі продається "імєніє"?

— Нє. То він торік щось думав. Тепер не чути. Наші люди й самі хотіли б купити. А ви-но зайдіть до Рохманова.

Матвій мандрує до Рохманова. У Рохманові невигідно. Самі багна і мочар. Кусник і поля до того, але ціна, як за матір рідну. З Рохманова

подавсь до Шумська. Погане містечко, сама жидова, пан продає клапоть поля, але ціна ще солоніша, ніж у Рохманові, мовляв, при місті. Пішов далі, Межирічі, Коршів, Обичі — села, села і села, обпитав, оглянув — нічого не скурав, вернувся за тиждень додому — хмара не людина, ніякого з того толку, хіба що чоботи розтащив, що на день латання буде.

Але дуже вперся. Полатав чоботи, дещо відпічнув і знову подався. На цей раз під Остріг, хтось там нараяв у якогось графа, але й тут не сподобалось. Піскувате, громиш, не варто на такому селитися. Вернувся додому. Стільки страчено мужицького часу.

А Настя свій клопіт має, із Залужжя прийшла вість, що Катерина заміж виходить. Та за кого? А за того самого Павла, що ото в хорі церковному співає тенором та носить чоботи хромові за сім рублів з калошами, кажуть, на пана вчитись хотів та заломився.

— Господи Боже! Та за того хлюста? Чи не за ті часом чоботи хромові вона виходить? У нього ж тільки і є того добра, що чоботи та очі зікраті. Ой, загине вона за ним, ой, загине!

Ці слова хтось Катерині передав, і нагнівалась вона на свою хресну маму вельми. Казала, що й на весілля не піде просити, але Настя стоїть на своєму.

— Воля ваша, кумо, — казала вона Зіньці, — але я б її за такого не віддала б. Та й молоде воно ще, то ж і шістнадцяти немає…

— Та що я вам, кумонько, пораджу. А чи я їй не казала, а чи я їй не говорила. Що я ото наплакалась і що нагорювалась — так ні! Хоч ти її ріж, хоч ти з нею що хоч роби, піду і піду, бо люблю його! І говори з нею.

Володька ця новина пригнобила, не хотів вірити, щоб Катерина, та "наша Катерина", та, що так його любила, могла якось там "вийти

заміж" і то за когось зовсім чужого і, як кажуть мама, поганого. І Володько вже наперед відчуває нехіть до того осоружного якогось Павла, що хоче забрати Катерину.

Але все-таки до весілля готувалося, Настя лише чекала, чи Катерина дійсно так нагнівалась, що навіть не запросить її на весілля. Але так не сталося.

Була одлига, віяв гнилець, лугом мокрий сніг, вечоріло, і нараз із двору влітає засапаний Василь і викрикує лише одно слово:

— Катерина! — А після ще додав:

— Молода! У вінку! З дружкою! — побіг назад на двір. Усі в хаті заметушилися, Володько аж затремтів і ним почало трясти, Настя метнулась по хаті, підсунула під припічок цебрика, швидко застелила стола, поправила подушки.

— Замітай, Володьку, швидше хату! — гукнула на Володька.

Іншим разом ніхто такого не робив би, коли б ішла Катерина, але ж це не Катерина, а молода. Також іншим разом Володько ледве чи хотів би робити цю мізерну бабську роботу, але тепер метнувся, мов опарений, схопив обома руками деркача і почав шкребти ним долівку. На половині роботи Настя вихопила з його рук віника і почала сама швидко зганяти до коцюбника більше сміття.

І тільки скінчила, як до хати ввійшов Матвій, скинув закурену вовняну шапку, обтирав швидко спітніле чоло ганчіркою.

— Катерина вже на дворі, — сказав він здержано-радісно. У ту ж мить у сінях загупали, Настя ще раз оправила спідницю, Матвій прибрав поважного вигляду, Володько і Хведот забилися в кут. Двері швидко

відчинилися і, шелестючи широкою, темно-бронзової барви, шовковою спідницею, метко увійшла Катерина, за нею дружка, а за ними Василь.

Володько був дуже здивований, коли побачив її такою — у вінку, у стрічках, і вона тепер не віталася, не сміялася, не цілувалася, як звичайно, а підійшла одразу до батька, вклонилася йому до самої землі, так що посипались і торкнулися долу різнобарвні її стрічки, і дуже поважно промовила:

— Прошу вас, тату, від себе і мого нареченого на весілля! Благословіть мене — раз, другий, третій!

— Хай Бог благословить — раз, другий, третій! — перехрестив Матвій Катерину, поцілувався з нею і дозволив їй цілувати його брудну руку.

Те саме сталося і з Настею, лише Настя залилася одразу сльозами, обняла Катерину і причитувала:

— Дитинонько моя люба, дитинонько моя золота! А яка ж ти, серце моє, хороша і яка ж ти мені дорога. Хай тебе Господь милосердний благословить, пішле тобі щастя, здоров'я, многих літ, а мені, серце, не бери нічого за зле, люблю я тебе, кохана ти моя дитино!

Катерина була зворушена також, а Володько й собі сплакнув, після чого відчув на своїх щоках мокрі, ніжні дотики її уст, і від того йому стало ще болючіше.

Після Настя швидко шкварила ковбасу з яйцями, журилася, що нема якраз чарки, а дівчата ж таку путь летіли, почали говорити; Катерина стала знов такою, як звичайно — гамірною і веселою, і була вона чарівною у тій своїй шовковій широкій спідниці, що так гарно обіймала її тонкий стан. Матвій розпитував Катерину про весілля — хто і чим буде, і як з коштами, і чи все вже готове. Катерина на все відповідала, їй,

видно, це приємно, вона радісна, з її ясних, синіх очей ллється щастя. Настя знов не втрималась, щоб не залебедіти:

— А навіщо тобі вже світ в'язати? Чи ти така перестариця? Чи вже нагулялася, надівувалася? Будеш, дитино, не раз нарікати, але не вернеться.

— Ні, мамо, не нарікатиму. Він такий гарний і такий добрий, і мене шануватиме, і ми так любимось, і ми будемо щасливі…

За тиждень батьки поїхали на весілля, дома лишились самі діти. Володько дуже хотів також їхати, але його чомусь не взяли. Не було, мовляв, людської одежини. А коли батьки вернулися, Володько дістав коровайну гуску, калача і білу батистову хустинку. Не знав, чи брати її, чи ні, чи радіти, чи плакати. Знав лише, що це від неї, від Катерини, і коли брав хустину до рук, здавалося, що чує її запах, шелест її спідниці і дотики її теплих, вогких уст на своїй щоці.

І нема вже Катерини, не вернеться. Знав, що вона вже ніколи не буде такою, якою була до цього часу. Так минула і відійшла у вічність перша любов Володькового серця, що її він ще довго чув у собі, ніс завжди зо собою, як святий спогад, як знак ласки, щастя днів свого нелегкого дитинства.

Але натомість в ньому вже росла і зріла нова любов: Василинка. О, як радісно дивитися і бачити те маленьке єство, що ось уже сідає, і сміється, і мугикає, і разом знати, що це твоя сестра. Будь благословенна!

Розпускало і розпускало, на лузі тріснув лід, вода залила сіножаті, дув гнилий західний вітер, сосни гнулися і шуміли, старі косаті верби тріпали своїм віттям, вороння літало боком і крякало.

Знайшов землю

Масляна. Буде рання весна: червоний, дикий півень виходить за хату, вилазить на кінець, що над картопляною ямою, і на ціле горло завзято кукурікає. Це той самий грізний півень, що нападав на Володька, але тепер він уже давно занехаяв це. Хай тільки спробує.

У середу несподівано прийшов дядько Єлисей. Довго обшкрябував у сінях брудні чоботи. Приніс вістку, що від неї защеміло Насті під серцем.

Мовляв, до села прибув з Крем'янеччини "хвактор", що шукає покупців на одне дуже нібито зручне "імєніє", і вже хтось йому сказав, що такими справами особливо цікавиться Матвій Довбенко.

— Прийшов, знаєте, на Запорожжя, — оповідає швидко Єлисей, — зайшов до Стратона і так, і так: по триста п'ятдесят рублів десятина з дворянським банком. А земля, каже, як сажа, чорна, розстрочка на тридцять літ, сто двадцять десятин, а в тому двадцять п'ять лісу.

Матвія ця справа піймала одразу. "Підем!" — рішуче заявив він. Накинув на плечі "куцана", і пішли. Настя навіть не намагалась перечити — даремна річ, скорше зупиниш буревій, ніж його. Вона лише тошніла, була неспокійна, виходила то входила надвір, сиділа з Василинкою в пелені і сльози текли по її запалих щоках.

А Матвій з Єлисеєм, розкидаючи полами одягів, ступали твердими кроками сніговою саламахою назустріч вітру. У Стратона Булія на Запорожжі чекає на них фактор власника маєтку села Тилявки Кирило Деберний. Застали його за столом з дядьками, перед ними почате півока з червоною наліпкою, смажена яєшня, — здоровий, міцний, борода лопатою, лисина на всю голову.

Привіталися, ніби старі знайомі.

— О, дядьку Матвію! Чув, чув! Сідайте ось біля нас та, як то кажуть, покотим колодкою, — казав Деберний, був увесь сяючий і одразу налив Матвієві чарку.

Ради такого "случаю" Матвій не відмовився, підніс ту чарку, глянув на всіх:

— Ну, так… Дай-бо здоровля! — проговорив і випив. Розмова велася жваво, говорив, як і слід йому, найбільше фактор.

— Ото ж слухайте, люди добрі. Вірте мені чи не вірте, а такої землі, як у нас, ви на цілій Волині не знайдете. Високе, соняшне, сухе місце. Чорна, вироблена, пшенична земля. Двадцять п'ять десятин першорядного лісу, пан обанкрутився, продати мусить, і були б ви останні з останніх, коли б ви оцю нагоду пропустили. Правда, мушу вам сказати: на першу пору наші люди зустрінуть вас не дуже ласкаво, нічого правди таїти, прийдеться вам з ними деякий час повоювати, бо самі купити хочуть, але я, знаєте, як побачив нашу громаду — подумав: не буде з нею ладу, дай, думаю, пошукаю мудріших. Як барани, кажу вам, наші люди. Так, дай-бо здоровля! — підняв і вихилив чарку. — Отже, кажу вам, нетямущий народ, — продовжує своє Деберний. — Зібрав я, чуєте, їх на сходку у цій самій справі, а вони замість рішати — битись почали. Поділились, знаєте, одразу на гурти, ті за попа, а ті за попадю, і хоч ти їм кола на голові теши. і за віщо? Бо одні, мовляв, що по тамтому боці долини, не мають права до цього маєтку, бо у них, мовляв, "свій" є — ха-ха-ха! Подумайте! І така вам зчинилась колотнеча, що до діла не дійшло. Подивився я на те діло, плюнув і давай, думаю, піду у світ мудріших людей шукати, а тут мені в Обичах сказали, що до них приходив один дядько з Дерманя і питав за землею, а я собі й подумав: коли люди самі йдуть і шукають, то це не те саме, що ось тут нашим само в рот лізе, а вони не хочуть. Дай, думаю, піду та поспитаю, і от я тут. І от, як кажете, давайте діло зробимо.

Дядьки на цю мову лише головами покручували, кожний пригадав собі, як то вони самі "списки робили", але говорити про це при чужій

людині не випадає. Один тільки Матвій, по своїй упертій щирості, не втримався:

— А ви думаєте, що ми інші. Усі ми з одного тіста ліплені.

— Е, не кажіть, — заперечив Деберний. — З одного то одного, але у вас он школи які. Хе! Дайте нам школу! Що ви думаєте? Не кажу, що ми з клоччя сукані, але неграмотність. Люди темні. Що тут казати.

— Темні то темні, але і кров така, — докинув до всього Єлисей...

— Яка кров? — підняв голос Деберний. — Наш народ, кажу вам, сумирний.

— То-то й біда. Де не треба — сумирний, а де треба... Ге! Ріл'-ма, такого гамору наробить. Особливо коли батога над ним нема.

— Кажу ж — темнота. Дайте лише школу, розкажіть, покажіть, розтолкуйте, відкрийте очі, і піде. Е, ще й як піде. Певно, тепер... Тепер ні. Що тепер. Тому й кажу:

приїжджайте, купуйте і працюйте.

— Та ж кажете — нас там не дуже того, — зауважив Стратон.

— Не зважайте! Наші люди попиндючаться, попиндючаться та й сядуть. Майте лише дещо терпцю. А ви люди грамотні та й, бачу, хазяї не останні. Здається, той самий край, а не той — п'ятдесятверстов, а яка разніца. І худоба, і будова, і поле. Кажу: у нас ви багачами станете, рипайтесь, рипайтесь!

Фактор купив Матвія з першого слова. От чоловік! Такого ще Матвій не бачив. І толковий, і порядний, що й казати. Пізно поночі вернувся

Матвій додому, і по одному його вигляді Настя одразу догадалась, що сталося.

— Спечи якого там коржа — завтра підемо оглядати "імєніє" в Тилявці.

— Як, як? У… Як ти сказав? Що це за така западенна Пилявка?

Матвій роззуває чоботи.

— Западенна не западенна, а ти-но рихтуй харчі. Піду на кілька днів — п'ятдесят верстов ходи.

Хотілося йому по-доброму з Настею, але хіба ж із нею можна? Настя є Настя. Одразу в плач, одразу в сльози, одразу наріки! Ех! Так би вдарив!

А надворі темно, мовби в проваллі, чогось загавкав Пундик. Настя підійшла до вікна і довго дивилася в темноту. Заспівав перший півень, а вона все стоїть. Матвій не зважає. Йому треба спати, на нього чекає довга путь.

Другого дня рано Матвій дещо полагодив, дав розпорядження, узяв торбу хліба й пішов. На Запорожжі чекає на нього Деберний і Стратон. Так утрійку і подалися отуди, як Мости, як Зелений Дуб, як Гісерна…

Троє рослих, барчистих мужів ішли в напрямку південного сходу. Темними лісами, глухими дорогами і аж другого дня вийшли на трахт, що веде з Острога, через Шумське, до Крем'янця. Тут розгорнулась рівнина з гайками, селами, хуторами. Краєвид змінився. Більше простору, ширші обрії, менші села, десь-не-десь розмахують крилами вітряки, в'ються дороги, біліють церкви, чорніє здебільша оголена земля. За селом Жолобки, що лежить у балці на шляху, починається старий дубовий ліс. Минають його і стають на землю обіцяну.

Ліс кінчається нагло, простою, темною, з півночі на південь, стіною, і одразу, по обох боках дороги простягається хвиляста рівнина. Справа поле западає в долину, зліва впирається в березовий гай, спереду на обрії стріхи, двори і села.

Мужики зупинилися. Сонце лило свої дари назустріч, Хмари розбились на загони і гнались шалено в бій з дубовим лісом. Вітер дув в обличчя.

— Так дивіться, — промовив Деберний. — Це і є та сама Тилявка. Це вам щира і щедра долоня, що підносить вам дар. Беріть і нікому не дякуйте, хіба Богові.

Матвій зі Стратоном дійсно вражені, а Деберний продовжує:

— Триста десятинок отут, мої людички, і сто двадцять з них ваші. Решту розберуть, мабуть, наші місцеві. Котіть лише рублики.

— Так… Рублики… Знаємо — рублики, — мимрить Матвій, а зір його хижим орлом носиться довкруги по пригірках, довкруги лану, сягає за обрій. Нахиляється, підносить мокру груду зі скиби і чавить її на долоні.

— Масло, масло, — каже Деберний. Долоня Матвієва звична на те масло, вона тверда і шорстка і з таким маслом потрапить розібратися.

— А як тут з водою? — питає Матвій.

— Отам у долині, — каже Деберний і показує на гаї.

— Либонь, далеченько, — кидає слово Матвій.

— Сажнів десять углиб отам у долині сягнете і маєте воду, — на це Деберний.

Дядьки мовчать, у їх очах щось, видно, зріє. Деберний дивиться і бачить. Добре. Він вдоволений. Пішли далі.

По трьох днях Матвій зі Стратоном вернулися. Рішення запало. Уже дорогою намічали, кого б до товариства приєднаи — родин десяток і доста. А першої неділі біля церкви пішла, довкола чутка: Матвій знайшов землю. Нарешті! Нелегка справа. Земля під ногами, а от знайти штука, казали люди.

Почали голоситися покупці, Матвій зі Стратоном вибирали, але вибору не було. Луччі хазяї не дуже пруться на нове, приходиться брати, що трапляється. Не було і Настиного двоюрідного брата Титка забуто. Матвій сам прийшов до нього, узяв за шорстку руку і каже:

— Іди, Титку, у світ — господарем будеш. Титко чухався, йойкав, але послухався. Його Параска одразу затараторила, але було запізно.

Хому Бондарця, по вуличному Ет-тоє, втягнули — четверо синів, як слупи, і крива дочка — землі треба. Миколу Гнидку, що злодієм колись був і що покаявся — хирляк, справжня гнида, але жінку має, як слон, і дітей копиця. Тараса Здорова з гурточком кучерявих дівчаток — малих і менших. Івана Кушку із жінкою, що сипле щороку по одному — справжня фабрика. Онисько Середа, Іван, по вуличному Бабин, Кузьма Запорука. Десяток таких, сама голота.

І з таким товариством рушив Матвій на нове місце. А час наглив, весна летіла буревієм, сніг щезав на очах, сонце шалено горіло. Новосельці мають повні руки роботи: продають свою землю, шукають за грішми, вносять завдаток, підписують "запродажну", їздять і їздять туди й назад, а тут і земля тряхне, оранка й сіяння просяться…

Але перш ніж сіяти, треба ту землю поділити, і ділили, і краяли нові межі, жеребки тягнули — кому за ким, кожному в чотирьох місцях різали — город, поле, придаток і ліс. Усі пристали на це, та як

пришилось брати свій жереб — пішли наріки. Той дістав краще, тому припало дещо мочару, іншому ще щось хибить. І всі до Матвія, і всі на нього, так ніби це він в усьому винен. Титко, наприклад, дістав город під самим селом, самі ніби рівчаки, та грузи цегли, та заїзди, та бур'яни і давай нарікати, і давай плакати. Матвій подумав, подумав і каже Титкові:

— Бери, Титку, моє, а я візьму твоє. Титко погодився.

— Аби лихо-тихо, — казав Матвій, коли йому дорікали, що, мовляв, собі пошкодив.

Матвій з Василем, як поїхали на середхресному тижні до тієї "западенної Пилявки" (Настя цього інакше ніяк не вимовить), то до самого Великодня там барився. Повну хуру збіжжя забрав із собою, і плуг, і борони, і мішок їжі…

А на хуторі тим часом весна робила свої щорічні веремії. Надулася і розлилася річка, залила весь луг, усю Лебедщину, верби бруньки свої розчепірили, садок ожив, з'явились галасливі птахи, зацвірінькали горобці. Ліс зашумів весняними, парубочими шумами, сосни запахли смолкою.

Але чого так смутно навколо? Чому Настя, встаючи рано, не спішить на город, не розкидає гною на грядки, чому не білить хати під Великдень? Піст, смуток, самота. Устане сердешна, упорає корівки, та свині, та кури і стоконяється, мов привид, по дворі, по садку, по неораному городі, оглядає кожний кутик, кожне деревце, кожний кущик. "Господоньку, Господоньку! Що тут напрацювалося, що тут нагорювалося, ось гляньте, людоньки, на мої руки, як патики, як зачовгані копистки, а від чого? Думаєте, сиділа зложивши їх у пелені? Думаєте, наймичок держала, радила та командувала, та готовеньке до бодні, до скрині, до засіків збирала? Ой, ні! Ой, чуєте, ні! Рано-світочок, чи звелося сонце, чи й ні, а ти вже зводишся і чи болить тебе що, чи не

болить, чи догаряє тобі яка біда, чи не догаряє, а ти йдеш, а ти дерешся, а ти робиш. Нема тобі часу на таке зважати. Зернятко до зернятка, копійку до копійки, все докупи, все разком — зносиш, збираєш, а тепер? Кидай! Усе кидай! А дивіться, людоньки, яка тут земля — як масло, як хліб, а пахуча, а садок який, гляньте на ті вишеньки, на ті яблуньки, на ті грушечки та сливи. І все отут на очах виросло, кожне знаєш, як свою дитину. А дивіться, який город! Хіба то город? То скатертина, що на ній кладуть паску. А як родило, що не посієш, що не втицьнеш у землю — росте, буяє, женеться догори. І небо яке, погляньте, своє, пахуче, і звиклося до нього, і хутір, і ніхто тобі на голову не лізе, чи курка піде куди, чи дітиська десь залізуть, ніхто того не бачить, ніхто не жминдає, ніхто не гдирає".

Перед Великоднем у середу прийшла із села стара мати Івана Кушки, і тільки увійшла до хати, навіть помагай-бі не промовила, як одразу сльозами залилася. Настя не питала, що сталося, і собі в сльози.

— Навіщо вам ото, — ледве промовляє стара Кущиха, — все кидати? І чому ви того свого не вговорите? То ж у вас тут рай. Хіба вам чого бракує? А він прийшов до "нашого", намовив його, а тепер тягне нас у світ за очі на край світа, а я, дивіться, стара, хотіла б уже зложити кості свої приІ своїх.

— Ні, серденько бабусю, ні, голубонько! Нічого нам, чуєте, тут не бракує, але що я можу подіяти? Бере нас, волоче нас, Бог святий знає куди, десь отуди, як до Почаєва, а може, ще й далі.

Ридали обидві, ніби їх на смерть виряжали, і не могли наридатися. Здавалось — геть-чисто обидві в сльозах розіллються.

Підступало свято. У п'ятницю на Плащаницю вернулись Матвій з Василем. Не можна їх впізнати — такі вихудлі, вивітрені, аж темні, очі — як нори. Василь ледве лазить, Матвій сама кістка.

У хаті, мов у домовині — чорно, непорано, паски якісь спекла, але не до них тепер. А Матвій ще було думав, що одразу отак і поїдуть, бо дехто вже виїхав, там, мовляв, і паску з'їдять і кімната там у панському будинку приготовлена, але треба квапитись, а то чого доброго заберуть інші, а тоді живи на дворі, та й земля, та й городи, та й усе скрізь чекає.

Але Настя вперлася і хоч ти ріж її:

— Не поїду перед самим святом, не будеш бачить мене живою! Без своїх, без могил не буду десь там святкувати!

І Матвій здався, хай уже, думає, відсвяткує, а в самого серце не на місці, думка все там і там, цілий тиждень треба чекати і хто зна, що за такий час може там статися.

Прийшла свята ніч, на покуті перед образами лампадка блимає, Настя, худа, як мощі, стоїть, руки чорні зложені, і молиться… Хреститься, поклони б'є і плаче потиху.

А Василь, а Володько, а Хведот також невеселі, але ці мають своє горе. Свято не буде, як було, все якось так розкидане, скрізь смутно. Володько, наприклад, анітрохи не шкодує, що вони ідуть. Йому навіть цікаво, що там буде, поїдуть кудись далеко, невідомо куди, але все-таки то дуже, дуже мусить бути цікаво. Питав Василя, як там є, але той так уже виріс, що й балакать з ним не бажає… Отже, всі в турботі, одна Василинка пищить собі в колисці, як звичайно, їй ще зовсім байдуже, що там у тому Божому світі коїться.

Паску святити, як звичайно, їздили, хоча коні і дуже нагонені, бо хто зна, чи Настя дійшла б до церкви. Біля церкви зійшлися всі ті жінки, що ще не від'їхали а мають їхати, і зчинили таке, хоч у землю лізь. Христосуються, цілуються, а самі, мов тіні, а ридають, мов по мерцеві. До них долучилась рідня і ну, просто тобі не Великдень, а похорон.

Чоловікам таке ніяк не вгод, але вже мовчать, що подієш з такими плакучими бабами, але найгірше все-таки Матвієві, бо ж то він до всього приводець, а його Настя, це треба одразу признати, таки найбільше розливається, іншим разом він би взяв напругу і показав би їй, як то і від чого то ревти, але цим разом замкнув себе на всі замки і мовчить, мов той камінь, що лежить при дорозі і по ньому всі колеса котяться.

Другого дня Великодня стало дещо веселіше, пішли, як звичайно, на могилки та набрали зі собою, як велить звичай, і поїсти, і попити, щоб побути разом з мертвими, коли Христос воскрес із мертвих. Ідуть, на могильних горбиках настільники розстеляють, кладуть три крашанки, паску, свічку розсвічують, кличуть священика і правлять панахиду. А по відправі зійдуться куми, та свати, та брати, та сестри, знесуть усе докупи і почнеться поминання покійничків, дай їм Боже царство небесне і пухкенький рай, і при тому так навпоминаються, що не тільки живі, а й мертві в гробах починають обніматися, та цілуватися, та христосуватись, і скінчиться все то на: "Ой, чарочко медовая" та інших їм подібних, що аж лунадовкола цвинтаря розлягається.

І нема тоді гріха, і нема смутку. "І друг друга об'імем і тако возопієм" — співається у святій пісні, а дівчата аж ви-вискують від христосувань, що їм подай тільки, така сила тієї святочної радості.

Не дуже співала і не дуже тішилась родина Матвієва. Зібрались разом уся рідня і присіли на траві у семінарському саду. Кружляла як слід чарка, гуторили весело, а Матвій, просить на завтра всіх "на підводу", усіх — як рідних, так і тих, що купили в нього землю. Просить усіх прибути завтра раненько, щоб скорше виїхати, бо воно хоч того майна і не дуже, а все-таки на тузин возиків набереться гарабурдя; поки вкладемось, поки те, поки се, а хотілося б, як то кажуть, за раннього сонця. На щастя, погода, здається, зовсім сприяє, дякувати Богу.

Вечором на роздоріжжі довге, слізне, гамірне прощання, так що Матвій аж прикрикнув на Настю:

— Ну вже, ну… Ще мені розіллєшся. Досить того. Не на смерть же їдемо! І там є люди такі ж, як і ми.

Ніч довга, турботна… Остання на хуторі. Усі в напруженні. Настя зморена сидить на лаві, ніщо її не цікавить. Думає і думає. Завтра тут нас не буде… Зістануть самі голі стіни, і буде поле, і ліс, і луг, і річка, а ми все покинемо, полетимо, мов ті лелеки, що ото на стрісі. Але ті відлетять і вернуться, а ми ніколи.

Першим заснув Матвій — завтра повні руки роботи і йому ніколи думати. За ним заснули діти. Володько довше не міг забутися, все і все приходило щось дивне на думку. Усе-таки дуже дивно, що вони ось так вибираються звідсіль і кудись їдуть. Йому трохи шкода матері, що так дуже побиваються. Він не розуміє, чому вони так дуже вже плачуть, але все-таки йому шкода. А мати сидить і сидить перед колискою, у колисці Василинка, нога на поножі, колиска потиху хитається. Володько привстав, підсунувся до матері і пошепки питає:

— Мамо?

— Що тобі, дитино? Чому не спиш?

— А чому ви не спите?

— Не можу, дитино, не можу! Куди ми поїдемо? Що нас там чекає?

Володько щось хотів їй сказати, та не знаходив слів. Чув серцем свою матір, щось у ній було таке дивне, таке величне і таке святе. І хотілось йому до неї молитися.

Ніч. Чорна, весняна, як оксамит, ніч. Спить родина глибоким сном, сплять дорослі, сплять діти. Ледве помітний огник блимає на коминку. Настя, не роздягаючись, похилилась на краю полу біля колиски і також здрімнула.

А ніч іде, ступає невмолимо, остання на тому місці, де горіло огнище оцього маленького, далеко на край світа закинутого, гурточка людей; де цвіло їх щастя, де боліло їх горе…

Ті чесні, здорові, повні соків життя люди, ті борці за поступ і володіння, ті вузли, що в'яжуть народ і землю воєдино.

Ніч. Чудесна, свіжа, пахуча ніч! Весна дихає пристрасним диханням, шумить лугом вода, а горою сосни. Зорі в небі жаріють… Земля набрякає, мов жила, що наливається свіжою кров'ю… Росте нечутно трава.

"Западенна пилявка"

Спочатку долиною, поміж заставською сосниною та лебедським зрубом, повільно хвилею котився перший, легкий, весняний туман. Потім небо над лебедським пригірком легко зарожевілося. Кущ вільх, що над криницею з кадубцем, звідки Матвієва родина черпала воду, чітко зарисувався на рожевому тлі. Запищала якась пташина. Лугом повійнув вітрець, похитнув купками жовтих, болотяних квітів і шпичаками прибережних очеретів.

Хутір Матвіїв спить. Довгий будинок хати разом з хлівом для худоби. Навпроти такої ж довжини, рівнобіжне вад дорогою клуня на мурованих з каменю стовпах. Упоперек від городу свинюшник, дровітня і хижка. Двері клуні наростіж відчинені. Серед двору стоїть надовго розворений віз. На подвір'ї розтрушено солому.

Першою прокинулась Настя. Вона одразу збагнула, що всьому кінець і що зайво далі перечити. Вона це знає вже давно, але ще вчора здавалось, що ще не все страчено. Устала і вийшла надвір.

Ах, ранок! Який ранок! Сонце, скрізь сонце, по всіх верхах, по вербах, по вільхах, по соснах, по дубах. Світ — храм, а в нім засвічено всі свічі. Настя голосно молиться до сходу.

Устав і Матвій. Підійшов одразу до цебра, вилив на обличчя кварту степлілої за ніч води, гукнув на дітей уставати і пішов кормити худобу.

На хуторі рух. В'їжджають одна за одною замовлені підводи — брати, швагри, сусіди. Приїхав і Клим Юхимів, а з ним Катерина. Ця вже не вертається більше до діда, а ще з Матвієм до Тилявки. Юхим привіз її скриню, її віно, її корову. Не гаючи ані хвилинки, взялись до роботи. Розворювали[8] вози, кормили коні. Василь кожній парі коней сипав по два гарнці вівса до опалок. Виносили "добро" — з хати, з комори, з горища, з повітки, з клуні. Кадуби з борошном, бодню з салом, діжки з капустою, огірками, столи, стільці, лави. Інші в'язали свиней і вкладали до возів, ті гули, мов фабричні гудки. Бігали по городі за курми і запихали їх до кліток. Виводили з хліва корів, теличку…

Володько дивився на цілу ту руйнацію, на заплакану матір, на заклопотаного, в одній сорочці, батька, що з нього лився цюрком піт, на дядьків, що старанно кожний вантажив свого, воза, і йому було весело. Ніяково було радіти одверто, вони ж кидають старе гніздо і "волочуться, мов цигани, у світ", але хіба це не приємність усе то лишити і їхати валкою возів кудись "у світ", бачити нові місця, інші ліси, інші річки, інших людей. Приїдуть на якесь нове місце, там напевно знайдеться багато дітвори, можливо, знайде собі приятеля. Йому лише прикро, що все то, як звичайно, тягнеться надто довго і що весь час так дуже побивається мати. І щоб усе то якось приспішити, він рішає й собі помагати. Лізе на горище, вишукує там різні старі речі, якісь чоботи, якесь ганчір'я і все то несе оберемком до воза.

— Тату! Тату! — звертається до батька. Той саме двигає щось тяжке, якогось кадуба з борошном і зовсім не зважає на малого.

— Чого ти хоч? — кричить спересердя.

— А куди з цим?

Батько мигцем оглядається:

— А, кинь там куди-небудь!

Але куди його кинути, скрізь повно, все завантажено, і Володько носиться зі своїм крамом і кожного, з дуже поважним виразом, питає: куди то покласти. З нього посміхаються, з ним жартують, але він не зважає. Не такий час.

А сонце заповідає гарний день, тепло, свіжо, приємно. 'Високо в блакиті кружляють лелеки "на погоду".

Нарешті все готово.

— Все, здається, — сказав Матвій, пішов ще раз до хати, до хліва. Хата порохня, з брудними стінами зі знаками, де були образи. Ні стола, ні лавиць, лише місце, де вони так довго стояли. Став на хвилинку, і щось зворушливе пройняло його. Труснув головою і вийшов. Скрізь порожньо. У хліві, у клуні. І вичував у серці смуток. А найгірше той садок, ті рядочки щеп. Ніяк не вірив, що все то отак на поспас лишається. Вернувся до підвід.

На подвір'ї все готове, опалки зняті, коні загнуздані, візники чекають.

— Ну, так! — вирвалось у нього. — З Богом! Помолимось, люди, на дорогу! — і зняв мокрого від поту кашкета.

У той час Настя голосно викрикнула, припала до землі устами, цілувала її, рвала пальцями молодий шпориш:

— Земле моя! І як тебе покинути? Боже, поможи мені! Усіма пройшло зворушення, стояли без шапок до сходу лицями, хрестилися. Матвій читав голосно "Отче наш".

По молитві валка возів рушила. Наперед Василь і Катерина гнали корови і телицю, за ними пішли вози. Завйокали, зацмокали, загойкали підводчики, заскрипіли вози, один за одним, поволі і обережно, виїжджали на дорогу. Настя залишила подвір'я останньою, відходячи повернулася, похрестила все на всі чотири боки і пішла. Сльози тихо текли по її щоках.

— Ну, що ж, кумо, — гуторили дядьки. — Не побивайтеся. Звикнеться й там. Не в Туреччину ж ідете.

Настя мовчала, вона й сама це знає, що не в Туреччину, та що ж, коли серце так болить, а сльози самі з очей бринять.

Поволі тягнеться валка, минають город, останню межу, минають дерево-трепеток, що самітнє росте на межі Григорчукового поля і що правило хуторянам за якусь межу їх простору… Ось і до млина повертають, на греблі чужі люди, мельник.

— Щасливої, Матвію, дороги!

— Спасибі!

— Дай Боже і на новому місці зажити!

— Дай Боже, дай Боже! І ви здорові зіставайтесь! Не згадуйте лихом! Якщо зробив недобре — простіть!

— А, хай Бог боронить, Матвію! Не робили ви вам ніякої кривди. Хотіли б завжди таких, як ви, сусідів мати.

Мельник, мельничиха, їх діти. Прощаються як з рідними і проводять геть далеко на гору.

Згори Володько востаннє глянув на свій хутір, на луг, на річку, на ті верби, що по них лазив, на того млина, де стільки вислухав казок, на став, на стависько.

— Так їдеш уже? — питає його Пепік мельників.

— Їду, — каже Володько.

— А приїдеш ще коли?

— Не знаю. Ми їдемо далеко. П'ятдесят верстов.

— Ого, — дивується Пепік. — Але ти все-таки приїдь. Приїдь!

— Колись приїду, — обіцяє Володько і вони розстаються, Валка возів поволі тягнеться глибокою, виїждженою, немощеною дорогою з пригірка на пригірок через заставське поле, попри монастирський млин, через Городнє, в'їжджає "біля Лисів" до села. Гавкають собаки, виходять на дорогу святочні люди, вітають Матвія, деякі проводять валку, бажають щастя на новому місці, деякі навіть виймають пляшку і на ходу частують "на колеса", жінки дарують на згадку крашанки.

Настя вже лише сидить з дитиною на возі, вона так зморилася, що йти вже не може. їдуть побіля монастиря, побіля приходської церкви. Тут скрізь повно людей. Усі ще святкують. Настя знов у плач.

Поволі, поволі і по часі виїжджають за село з другого боку. Їдуть горою, звідки дуже добре видно цілу запорозьку долину зі стосами каменю і саме Запорожжя на горі з другого боку долини. Видно білу, нову, криту чорною бляхою хату дядька Єлисея, збудовану минулого літа, видно клуні, сади. Усе то до болю дорогі, близькі і знані місця, і навіть сам Матвій поглядає туди з виразом затаєного смутку.

Валка тягнеться далі полями. Жайворонки заливаються, ниви криються зеленню, зліва видніє багата чеська колонія Борщівка, справа на обрії манячить та сама черешенька, що біля неї "водило не одного", а в тому і покійного Ровіцького, навпрост на перехресті та сама корчма "Веселка", де то попивав покійний Ровіцький з добрячим чехом Шалтою.

Володько ще не був тут і тому все то дуже цікаве. Гарні будинки, гарні Сади, пишні хмельниці, рівні дороги. Спереду на південь стоїть стіною густий, старий, мішаний ліс і просто на нього тягнеться валка.

Біля "Веселки" валка зупиняється; дехто бере пиво, чута жарти, сміх. Находяться знайомі чехи.

— А! Матвій! Єдете? Ано, ано! Шаст пан Буг! Добже дєлате!

Матвій завжди добре жив із чехами, ставив їх за взірець господарів, брав з них приклад, але чехи і його любили.

Постояли хвилинку і далі. Нема часу довго бавитись, попереду далека дорога. По часі в'їжджають, ніби до тунелю, до старого, темного, мішаного лісу. Дорога тут погана, з вибоями, ще не висохла весняна грязюка, підводи тягнуться поволі, місцями дядьки підтримують свої вози, щоб не перекинутись.

Володько не може всидіти на возі — стільки тут цікавого. Злазить і біжить лісом край дороги. Хведотові також дуже кортить так побігти, але йому не можна. Ще забіжить куди, а тут нема кому за ним дивитися.

А тут такі величезні, значно більші, ніж у Лебедщині, різні дерева, що саме розвиваються, сонце ледве продирається крізь їх віття, безліч усілякого птаства гармидерить угорі і безліч усілякого рясту росте під ногами. Володько радісно, раз-у-раз викрикує, луна підхоплює його голос і несе кудись у хащовиння. Потім він нариває цілий оберемок різного квіття і несе матері. Від квітів пахне міцною свіжістю лісу, вони дуже ніжні, і особливо подобаються Володькові ті на високих стебельцях, що подібні на сережки якогось ясно-бузового кольору, бо вони не такі, як білий ряст чи сині фіялки, і трапляються вони не так часто.

Далі дорога спускається круто вниз і стає такою глибокою, що валка, раніш ніж до неї в'їхати, зупиняється, гальмують колеса і дядьки вигукують: "Агой-агой!" — чи не їде там хто знизу, бо на такій дорозі годі розминутися.

Унизу ліс раптово уривається, несподівано виринає долина з річкою, із селом і млином. Краєвид трохи також міняється, земля піскова, зовсім нема садів і будинки лише з дерева. Їдуть селом, доїжджають до великого, мурованого млина і тут зупиняються. Є то знаний млин, що про нього не раз згадував Матвій, з великим ставом і стависьком. Вода в ставу дуже чиста, майже прозора, і дуже добре видно в ній цілі зграї рибок, що пливуть у різних напрямках, а також як повзають по білому, крейдовому дні всілякі рачки. Стависькo густо заросле очеретом, шуваром, лепехою, по краях широким листом водяних лілей.

Починають поїти у ставу коней і худобу, підвішують до дишлів опалки з обороком, попасають корови. Люди снідають. Появляються великі кусні паски, кільця ковбаси, миски холодцю. З'являється і пляшка оковитої — дай-бо здоровля! Згадали і "Христос воскрес", стало знов гамірно.

Володько з Хведотом беруть по кусневі паски, по крашанці, лишають усіх і йдуть на греблю. Мати гукає за ними, щоб "дивилися". Хлопцям

тут дуже подобається, у прозорій воді плавають рибки, вони кидають їм шматки паски.

По сніданку рушають далі. Одразу за селом знов починається ліс. На цей раз лише сосновий. Височезні, рівні, стрункі, мов воскові свічі, дерева, що, здається, їм тяжко стояти і вони ось-ось зігнуться. Деякі з них таки злегка погнуті. Такого лісу Володько ще ніколи не бачив. А яке чисте й пахуче повітря.

— То лісок! — розважають дядьки. — З такої сосонки платівка вийшла б, що? Аршинів тридцять-сорок.

— А лісок, різал'-ма, нічого. Кажуть, на кораблі зрубати хочуть… кісь хранцузи чи мараканці…

— Усе ті хранцузи та хранцузи, — озивається ззаду Клим.

— Та… Що ж… Капиталу треба. Без капиталу, скажу вам, нічого не втнеш, — зазначує Макар Уліянів.

— Хіба в Росєї мало тих лісов, — чути голос Кальчука. — Када служив на Уралі, дак там отакий ліс просто випалювали.

— Випалювали? — дивуються дядьки.

— Не може бути! — зазначують інші.

— А от випалили, — продовжує Кальчук. — Ще кращий, ніж цей.

— Звісно! Росєя! — докидає Макар.

— Ах, Боже, Боже! — тошніє про своє Настя. — їдемо, їдемо, а кінця й краю не видно. Завезе нас десь на край світа.

— Ха-ха-ха! — регоче Кальчук. — Тобі, Насте, лише на печі сидіти. Плужимось півдня піском, а вона — кінець світа. Росєя широка!

— Широка, а місця брак, — розважає Матвій. А день ясний, мов око. Сосни стоять сливе непорушне, Часом якась людина по дорозі зустрінеться.

— Дзінь добрий! — вітаються ті люди.

— Чого вони, тату, дзінькають? — питає Володько у батька.

— Та ж то ляшки. Хіба не знаєш? По цих-о лісах самі ляшки. Голота. Сама біда.

Дядьки і на це мають свою думку:

— Польські, кажуть, пани насадили їх тут. То, кажуть, після польського повстання хотів цар забрати панам землю. Так вони взяли та й своїм віддали, насадили чиншовиків. Але кепсько їм на цих пісках ведеться. Подивіться на їх життя.

— А докеди, люди добрі, єдєцє? — питають інколи підвідчиків.

— У світ, — відповідають ті.

— Світ великий.

— Кому великий, а кому малий. Думаємо, що вам у тих лісах не дуже він великий. Не поїдять вас тут вовки часом?

— А! Ми самі, як вовки. Коби тільки взявся звідки.

А пісок дійсно грузький та сипкий, вози тягнуться поволі, деякі розтягнулися. Помітна вже втома, особливо не дуже охоче йдуть корови.

Минають кілька лісових хуторів, минають зовсім заборсане в хащовинах село Зелений Дуб, вози тягнуться то нагору, то знов згори. Природа різноманітна, місцями видно свіжі зруби, стоять стоси дерева, безліч хворосту… Василь видобув свою губну гармоніку і заграв щось там далі спереду. Коні помахують хвостами, пирхають, риплять вози.

У невеликому селі, також над річкою, знов зупинка. Поять і попасають тягло і самі полуднають. Тут нагнали ще одну валку переселенців — Миколу Гнидку із сім'єю. Радісне вітання. У Миколи нема стільки майна, що у Матвія — всього чотири підводи.

Полуднають спільно, розстелили на зеленій траві настільники, накраяли пасок, хліба, ковбаси, печені, сиру, масла. Знов появилася пляшка, закружляла чарка — на одну, на другу, за святу трійцю, за чотири вугли хати. Дехто затягає "Христос воскрес із мертвих". Жінок збільшилось. Була лише Настя та Катерина, а тепер добавилась ще й Марта зі своєю молодою племінницею Ганною. Василь заграв якогось гопака. Клим схопив Ганну, і пішли в танець. За ними пішли інші. Довкруги ліс, зелень, сонце. Всі веселяться, одна тільки Настя ніяк не може розворушитися. Дуже вже її, чуєте, пройняло.

З полудня виїхали на шлях біля Шумська. Їхали дуже болотяною дорогою через Васьківці, потім звернули до Рохманова. Коли вибрались на рівне, коні ледве ступали. Для Володька нове видовисько. Зліва видно великий став, велику річку, мости через неї, далі містечко, будинки криті черепом, високі вежі якихось церков, сонце все то скісно освітлює. Дуже тут гарно, даремно мама так нарікають.

І десь надвечір нарешті Жолобки, нарешті той ліс останній і нарешті тилявецькі поля.

— Тилявка! Тилявка! — гукає перший підвідчик.

— Боже! Тилявка! Так от де вона! — дивуються інші. Велетенське сонце спадало над нею, назустріч линули дзвони. То ж це ще Великдень, то ж на Великдень без перерви б'ють в усі дзвони, але мандрівцям здавалось, що те сонце і ті дзвони лише для них, що це їх так вітає ця нова земля. Настя розглядалась на всі боки, бажаючи до чогось недоброго причепитись, але нічого не знаходила. А дядьки, мов на те, вихваляють:

— То, чуєте, куме Матвію, що поле то поле!

— Поле неплохе!

— А їй-бо, неплохе!

— Таке поле хоч би кому.

— Я вже шкодую, що й собі не пристав до кумпанії.

Довга валка возів тягнулась поволі рівною, простою дорогою назустріч сонцю. Виднілись будови, двір, огорожа. Усе то наближалось і наближалось. Зустрічалися чужі люди, що цікаво оглядали прибульців. І ось при заході сонця валка в'їхала на широке подвір'я двору.

Подвір'я дійсно просторе, збоку великий, білий, але критий соломою, будинок, довкруги чотирикутником маказин, клуня, далі стайня й короварня. Перед короварнею калюжа, що показалась Володькові цілим ставом.

Одразу з місця почали розвантажуватись, бо деякі дядьки бажають на цілу ніч їхати назад. Усе зносили до одної кімнати у великому домі, що її резервував Матвій для себе. Кімната не дуже велика, двоє вікон, хід через кухню і через іншу кімнату, що її зайняв Титко. У цілому

будинку таких кімнат чотири і одна кухня, і в кожній з них по родині. На кухні примістився Микола Гнидка. Всі новосельці вже поприїжджали, за винятком Тараса Здорова. Вони, розуміється, не могли всі тут зміститися, і друга їх половина поселилася в іншій хаті, що була призначена для батраків.

Коли Матвієва валка в'їхала на подвір'я, сюди негайно висипали всі новосельці, а до того найшло ще людей із села. Почалось вітання, посипались запити, дехто помагав зносити речі. Настя, як побачила "гой ярмарок", серце її не видержало, і знов заголосила:

— І що я тут, людоньки, робитиму? І де ми тут усі змістимось? І куди він мене ото привіз? А там же було простору стільки, і такий спокій, і така краса...

Володько був надутий, якась незвичайна пиха розпирала його, здавалося, що він тут найбільший пан. Він носив що міг до своєї кімнати і з-під лоба позирав то на тю, то на інших, а особливо звертав увагу на таких, як і сам, але їх тут було стільки, що не міг усіх затямити. Запам'ятався йому лише якийсь хлопчисько у доморобних, барвлених, позакачуваних штанях, босий, без шапки і дуже залишаєний. Видно було з місця, що це не дерманський хлопець, бо в Дермані таких крашених штанів не носять.

Кімната, призначена для Матвієвої родини, скоро заповнилась по береги. Не було де ні стати, ні сісти, а про лягти і не думай. Деякі речі прийшлося поставити на горищі, а дещо в присінку перед кухнею. Там також помістили бодию із салом. Коні, корови, свині і дріб дали до спільних хлівів, віз залишається на подвір'ї.

І коли все розвантажили, підвідчики підкормлювали лише коні, приходили прощатися і один за одним, вже порожняком, трусилися до себе. Новосільці лишилися. Настя стогнала: нема де навіть колиски повісити, нема де голову прихилити. Але всі були такі втомлені, що не

дуже-то перебирали місцем. Чи хто що з'їв і де тільки знайшов яке місце, там і клався. Володько з Хведотом заснули на двох розстелених міхах-кропивияниках, що в них везли коням обрік. І спали добре. І нічого їм не снилося. І спали всі, навіть Настя. Лише Василинка щось скімлила у своїй колисці. Мабуть, була голодна.

Сварня між новосельцями розпочалася з першого дня. Розуміється, — першенство бабам. Котрась котрусь обізвала позаочі, тій донесли, та відповіла, обізвалась у вічі, а там недалеко й до кіс.

Причин для цього більше, ніж треба. По-перше — те ділення всього панського: і дорослі, і діти, кожному більше і більше хочеться — ідуть, рвуть, розносять. Один хіба Матвій наказав своїм "нічого мені не рушити", але Володько все-таки має свій склад в одній з порожніх бодень, де повно всілякого панського майна, знайденого по горищах та по різних смітниках. По-друге: Мотринина курка десь "губить покладки", Мотря каже, що її приманила Параска до свого гнізда. Параска божиться і клянеться, що Мотря бреше. Одні за Мотрею, інші за Параскою, і гамору повний двір.

Зінчин Хведорцьо потовк носа Лікериийй Улянці. Улянка до мами, мама до Хведорця, Хведорцю до своєї мами, а потім Зінька й Кікера стоять, попідтикані вище колій, на своїх ганках і на ціле село обмінюються прозвиськами. При цьому завзятюще орудують язиками, дулями, а як забракне аргументів — лізуть одна одній до кіс або частують одна одну краєвидами задніх своїх частин, завзятюще конкуруючи докладністю процедури.

Клуня на всіх одна, у клуні сіно, солома, мішки, збіжжя, картопля — і Настя майже переконана, що Миколина Марта вчащає до її картоплі, бо де вона бере ті продукти, коли своїх не привезла, а картопля її зовсім подібна до Настиної, а Марта до того звісна давно своєю поведінкою. Недурно вона вийшла за того злодіяку Гнидка. Марта довідалась, і коли Насті треба спекти чи зварити, двері кухні, де живе Марта, перед нею закриті. До справи втручається Матвій, за Матвієм інші чоловіки.

Між цими останніми також не краще. Ділять будинки, цеглу, паркани, дошки, гній, солому, полову. Галасу безліч. Кожному видається, що він дістав гірше, а його сусід ліпше. Починається зі слів, а кінчається цурупалком по голові, а тому Матвій може часто чути з уст своїх сусідів ось такі, для себе, побажання:

— А бодай його звело з розуму, як він звів нас осюди на муки! А бодай йому так ноги покрутило, як він покрутив наше життя! А бодай його так свята земля цуралася, як ми тепер одно одного цураємося! А чи нам там дома, чого бракувало, а чи не жилось нам, як у Бога за пазухою?

Винахідливість тіток у цьому напрямку не має меж, і Матвій це чує, і сливе кожного ранку, але він на таке не зважає. У нього повні руки важливішої праці, та й усі не дармують, кожному хочеться вийти скорше "з того западенного гайдеру", а що вже до Насті, так та їдьмом "його" їсть, що він виволік її осюди на муки пекельні. А тому на нововизначених десятинах городів, уздовж, по обох боках шляху, зазеленіли грядки, зійшла городина, копалися рови на фундаменти, зводились мури. Будинки ростуть не днями, а годинами, а до того оранка, сіянка, кошанка, рубання дерева, тесання, воження гною…

Матвієва родина вся як є від світання до смеркання в роботі. Навіть Хведот не дармує, навіть і його заставляють пильнувати отам грядки, щоб ворони сіянки не видзьобали, та курчат, щоб бува шуляк не забрав. Василь же, Катерина і Володько в роботі, мов у запряжі, вічно.

А Матвій вирішив будуватись не на тому занедбаному городі під самим селом, що його виміняв у Титка, не буде він тиснутись на тій десятинці і все з усього поля туди звозити, краще він побудується на головному своєму "участку" посередині, над шляхом. До речі, і не є то так далеко від решти сусідів, але що йому ті сусіди, от хіба до води трохи далі, бо треба їздити за нею аж у долину села. Одначе на майбутнє Матвій і з цим собі дасть раду. Викопає отам в долині колодязя і буде вода.

І почав він одразу звозити туди дерево, камінь та цеглу, і почав копати фундамент вісімнадцять аршинів довгий та вісім широкий з наміром наперед хлів звести, щоб у першу чергу худобу під стріху взяти, а потім щось і для себе злабудати. Матвій як Матвій, чоло його не висихає від поту, руки його нагадують гаки якоїсь машини, сорочка на його плечах ціла, як купа багна, — від поту, куряви та глини. Треба лише бачити його при сході сонця, як він вештається на тій своїй ділянці, як він знов садить ті щепи (дещо привіз з Лебедщини), як він копає ті фундаменти, як він кремсає той камінь, як він теше підвали, платви, крокви, стовпи, довбає кані, робить чопи, збиває, ставить, рихтує. І все самий, і завжди невпинно, бо де його тепер візьмеш робітника та й за віщо. Одних мулярів мусів узяти, бо ж сам такого муру не зведе за одно літо. А Василь, а Катерина — як не у полі, то тут же глину місять, тачками камінь підвозять, ями копають.

Скорше, скорше з тієї "панської хати", скорше з того пекла, з отого бруду, крику й метушні. Настя вже навіть не тошніє, у неї нема більше слів, їй тут нічого не подобається — і повітря смердить, і дощі повсякчас, і холоднеча неймовірна, і церква якась маленька, дерев'яна, з одним попом і дяком, і криниця бозна-де, і що то, людоньки, за криниця — багно не криниця, до неї не дійдеш, не доїдеш, а треба по коліна в багнюку залізти, доки тієї води набереш. А що вже клопоту з тими курми, та худобою, та пашею, та збіжжям — нема навіть слова, щоб виказати.

Найблагішу частину вибрав собі Володько і був з того цілком вдоволений. Він пасе свої "три хвостяки" отам на паринині, поки ще її не заорали, — Рябу, Гніду і теличку — на росу і пополудні, а в перерві обідній має свій вільний час, якщо його не пішлють кудись грядки полоти або нести батькові на будову воду та полуденок.

Має він безліч свого зайняття. По-перше, знайомство з усіма, як мати каже, з дітворою, по-друге, обслідування цілого двору, будинків, горищ, льохів, стаєнь, повіток, старих бричок, паровика, що стоїть серед двору, молотарки, нарешті городів, сусідських гаїв, довколишніх лісів.

Ледве встає сонце, а його вже будять. Ніхто його особливо не миє, ніхто не чеше, а самому йому також не дуже хочеться тим займатись, особливо тепер. І чи промимрив той "Отче наш", а чи й ні, і чи лемензнув що там, а чи й без того, зовсім заспаний і розчухраний, жене він ті свої хвостяки, а в голові у нього повно всілякої всячини, хоча там ще сонний морок і хоча його босі, побиті, поколоті і попухлі ноги штикільгають. Так. Він уже снує чергові свої плани, як його уникнути в полудень роботи і як би вирватися з дому та як перемогти отого здоровенного Ет-Тоєвого німого Романа, з яким ось цілий місяць веде завзятющу боротьбу, що робити зі своїми новими приятелями, двома жидочками, з якими пасе разом, і, нарешті, як добратися до отого далекого, що на обрії, темного жолобецького лісу, що так манить до себе і що про нього оповідають дива-дивні, нібито він ще з тих лісів, коли то ішли козаки на Польщу.

На полі просторо, але не для Володька. Володьків простір від межі Никифора Ет-Тоя до межі Івана Кушки. Там овес і там овес, і туди не сміє залізти корова, і туди не сміє. А тут кортить і помріяти, і поспівати, і пострибати, і кудись відвинутись, і в озерці з позакачуваними штанями польопатись, і багато іншого кортить, та гай-гай! Щастя ще ті жидочки — Мошко та Іцько, дуже славні, спокійні, несміливі хлопці, що дуже пильно пасуть свою корову, один спереду, другий ззаду, хоча корова їх дуже повільна, тяжка, черевата, має обламані ратиці і обидва роги, обірваного хвоста і дуже обдряпана. Мошко й Іцько не мають свого пасовиська, вони пасуть сьогодні там, завтра деінде, їх часто звідкільсь виганяють, але ось вони дісталися на Матвієве і тут зачепилися надовше. Тепер кожного ранку Володько, Мошко й Іцько сходяться разом, Мошко кожного разу питає те саме:

— Чи твої тато нас не будуть бити? А Володько завжди те саме відповідає:

— Паси, паси! Ми і так скоро будемо це заорювати… Хоч не можна це пояснити лише якоюсь самою Володьковою добротою, він має на це свої розрахунки. Мошко завжди носиться з книжками, що їх Володько ще не бачив, і це його дуже інтригує.

— Покажи-но ту свою книжку, — просить Володько. Мошко охоче і гордо показує. Володько листає книжку, оглядає малюнки і питає:

— Що ти тут учиш?

— "Лісіца і Ворона", — відповідає Мошко. Володько знаходить "лісіцу і ворону" і вголос, по складах, прочитує:

— "Вороне гдє-то Бог послал кусочек сиру. На ель ворона взгромоздясь, позавтракать, било, совсем уж собралась, да прізадумалась".

Володькові байка подобається, і він швидко вивчає її напам'ять, щоб одного разу здивувати своїх слухачів у дворі.

Володько, Мошко й Іцько — приятелі. Мошко розпитує Володька про Дермань, а сам оповідає про дуже велике містечко Шумське. Володько оповідає так про Дермань, що він виходить ще більшим, ніж Шумське, бо там є така велика церква і така велика школа, що ніде в світі, навіть в Острозі, нема більшої. Мошко перехилить округлу, зі шрамом на чолі, голову, приплющить одне око і дуже уважно слухає, а менший, Іцько стоїть на своєму місці перед коровою і лише здалека позиркує.

І як тільки сонце підійметься отак, що треба за ним задирати голову, Володько знає, що вже можна гнати "товар з роси". І робить він це дуже охоче, значно охотніше, ніж "гнати на росу". По-перше, йому вже захотілося порядно їсти і на його десь там чекає миска борщу щавлевого з добрим куснем чорного хліба, по-друге, сьогодні в нього на порядку денному обслідування отого темного гаю, що межує з дерманськими хуторами і що саме так гарно зеленіє і цвіте. Можливо, там є щось дуже цікаве, а до того там цвітуть дикі яблуні, черешні, кущі калини, дерева черемхи. Там також розвиваються гарні липи з молодими пагінками, що з них можна дерти лико, плести нагаї, робити свистуни, крутити трубки.

І як тільки Володько з'їв свій борщ, і як тільки мати відвинулася та не встигла сказати: "А віднеси-но батькові полуденок", — як він уже змився. Він уже женеться через двір, знаходить десь там Хведота і обидва тягнуться до гаю. Ах, скільки тут квітів — чорнобривців диких, та ромашок, та дзвіночків, та папороті під кущами. Як тут свіжо та зелено. Як чудово пахне. І як приємно для ніг вичувати свіжу прохолоду, особливо там, у темних місцях, де найдовше триває роса. Хлопці довго тут вештаються, довго вирізують різні дубці, довго топчуть траву, але нарешті і вертатись пора. Володько згадав і про матір, вони там напевно його гукають, треба йти, бо хоча вони вже напевно самі віднесли полуденок, але треба хоч щось там зробити. І, щоб задобрити матір, Володько рішає принести їй оберемок квітів, мати, до речі, їх дуже любить. Він рішає принести їй оберемок черемхи, що саме так буйно цвіте.

Але не встиг він вилізти на дерево, не встиг відламати пару галузок, як у кущах щось шумно зашерехтіло, Володько встиг лише побачити, що Хведот нагло зірвався і подер, мов опарений, отуди до городів, а, глянувши вниз, він зненацька побачив під собою здоровенного, з рудою бородою, дядька, що грубим, хриплим голосом продубасив:

— А куди то тебе, чортове дерманя, занесло? І при тому, Володько помітив, дядько спустив попругу. Це не дуже добре вплинуло на Володька, і йому не залишається нічого іншого, ніж сидіти тут і чекати. Але дядько не хоче чекати, він гримить далі:

— Злазь! Чортові заволоки! Налізло вас сюди, мов сарання, і нічого від вас не влежить на місці.

Володько дуже гарно розуміє бажання дядька, але злазити йому ніяк не випадає. Дядько ж задер бороду і лютує:

— Злазь, бо шкіру з тебе спущу! Така обіцянка ще менше спонукує Володька виконати того наказа, і він ані руш.

— А, чортова халєра! — вже цілком поважно лютує дядько, — забрався на чуже і ще буде з тебе кпини робити!

— Я не знав, що то ваше! — кидає згори Володько. — Я думав, що це наш ліс.

— Ваш? Колька в ребра твоїй матері! Я тобі зараз покажу — ваш!

Володькові непереливки, дядько виразно наміряється лізти за Володьком, його борода сердито мигає, довгі руки лапають за гілля. Володько чим скорше дряпається вище, і геть до самого верху, але дядько й собі не відстає, а обличчя його, мов цегла, червоне, а очі, мов пси, злючі, а руки довгі та великі. Володько швидко шукає рятунку, побіч он росте граб, що його гілля аж сюди сягає, і є то те єдине, що простягає йому Божа долоня, і, ані секунди не вагаючись, Володько, мов мавпа, стрибає на гіллю граба, його малі, жилаві руки швидко працюють, ноги теліпаються в повітрі, але ось і вони схопились стовбура і він посунувся вниз животом по корі, обдерши лише дещо біля пупа шкіру і сорочку.

Але й дядько не такий, щоб дармувати, і він уміє дряпатись по деревах, до того він має довгі ноги — сягни лише і ти на грабі! І він схопився за ту ж гіллю, що й Володько, але гілля розважила тягар, нагло звучно тріснула, а дядько вже летить із гілляччям униз. "Ух! Ух", — ухкає мов потопельник, розмахує руками, намагаючись за щось схопитись, але все під ним лише тріщить, і саме тоді, коли Володько торкнувся ногами землі, дядько пролетів, уже без перешкод, останню віддаль і гепнув із шелестом на траву.

Що там далі творилося, Володько не тямить, бо, лише торкнувшись землі, він миттю зірвався і так подер звідсіль, ніби за ним гналося сто чортів.

Але це ніяк не значило, що після цього Володько якось зрезигновано дивився на життя. Нічого подібного — ані краплі зневіри. Він про це ані довго й не думає. Тисяча інших думок і проектів роїться в його неспокійній голові, і одною з найбільших його турбот є — як помиритися із німим Романом. Останніми часами Володько переконався, що той йому до болю потрібен. З перших днів знайомства завели вони отой бій, але це тепер зовсім зайве. А почалось з отих розшуків по горищах та по смітниках усілякого старого залізяччя, дірявих залізних горшків, якогось старого панського взуття. Німому все то потрібне, він то носить своєму братові ковалеві, але Навіщо воно Володькові — він і сам не знає. А звели вони бій за оті гвинти, що їх старанно вишрубовували з великої молотарки, що ото стоїть перед клунею і чекає, поки її не забере власник. Натягнули того кожний цілу жменю, і треба дивуватися, як та машина ще держиться купи, але кого то обходить. Німий дуже зручно орудує шрубаком, Володько далеко так не потрапить, тому в німого гвинтів значно більше. Німий гордо показує Володькові свою здобич на долоні, Володько показує свою — і враз німий схопив Володькові гвинти і пустився навтьоки. Володько за ним, дігнав того на подвір'ї, плигнув йому на спину і обидва покотилися по болоті. Скінчилося тим, що обидва мали зовсім пошматовані сорочки і з носа кожному текло червоне.

Після того билися за все: за обламок коси, знайдений на горищі маказину, за випасання межі, за корови, за всіляку всячину. А одного разу німий міцно віддячився Володькові, жбурнув на нього тверду брилу землі, попав у живіт і забив тому на кілька секунд дихання. По тому Володько лише весь час плекав почуття солодкої помсти, чекав лише нагоди, німий старанно його оминав, але одного вечора він гнав свою корову попри Матвієву будівлю, Володько засів за недокінченим муром і вгатив німому кусень цегли в саму потилицю. Німий лише заскавулів, мов пес, і схопився за голову.

І тепер були б квити. Тепер би лише помиритися, і все гаразд. Тим більше, що на Володька чекають тепер значно більші підприємства, ніж до цього часу. На нього чекають оті ліси довкола, "наш", угорський, жолобецький, одерадівський, але з ким туди підеш, коли біля нього

сама дрібнота, самі малі і слиняві дівчата, а ті пара лобурів якісь такі недотепи, що їх ніяк не переконаєш, що можна так легко перекинутись з Володька на лицаря, на розбійника, на шукача скарбів, що в тому лісі можна знайти стільки цікавого, не кажучи вже про всілякі там воронячі гнізда, але там також можна знайти між семи дубами і оту сплячу царівну, що її заворожила відьма, і ті скарби що їх замуровано великим розбійником під одною з лип, і, чого доброго, навіть ту хату відьми на отих курячих ніжках. Але хіба тих Хведьків та Ільків, та всю ту дівч дрібноту якось у тому переконаєш.

Думав, було, про Мошка та Іцька, але ті виявились великими боягузами, бо вони хоч і вірять, що в лісі живу розбійники, але саме тому вони ніколи туди не підуть. До того ані Мошко, ані Іцько не вміють дряпатися по дереві вони бояться так високо, їм крутиться голова. Ні, ні… Мошко й Іцько на таке не надаються. Залишається один німий, речі, Володько вже чудово з ним говорить — руками, ногам головою, вухами, очима і, як це не дивно, німий найкраще його розуміє.

Ні, помиритися конче треба, Володько мусить піти якусь жертву, і він пішов на таку. У Володьковому складі двірських знахідок була дуже вартісна річ — один, зовсім добрий і зовсім не дірявий, залізний, лудяний горщика якоїсь особливої форми. Видно було одразу, що той гори призначений не на варення, а для чогось іншого — для чого, Володько не знає, то знали хіба пани, що його вживали, кажуть, що то якийсь нічник, що Володька, зрештою мало — нічник-ненічник — цікавить.

Німий дуже заздростив Володькові таку здобич, поривався навіть то вкрасти, але не вдалося. І от Володько рішив віддати того горщика німому добровільно, що він негайно і зробив. Німий був утішений неймовірно, передав негаї горщик своїй матері, а завів з Володьком таку дружбу, їх тепер ніякою водою не розмиєш.

Цілими полуднями зникають вони по отих довкруги ліс ні одне, хай найвище щуляче гніздо не уникне їх зору, дряпались на найвищі дуби, і чим він вищий, тим краще, і навіч спробували видерти з липи дикий рій

бджіл, і було б це удалося, але вони не мали потрібного знаряддя і по певно часі обидва зовсім стратили свою подобу, обернувшись якісь округлі товкачі, без очей, без носа, без рота і мало без вух. Дома їх пізнали лише по неймовірно підраних штанях і, замість співчуття, Володькові дісталось ще й кілька засягів батькової попруги, що було винятково прикро.

Після того прийшлося Володькові залишити на деякий час ліс, і тут не тільки ті прокляті бджоли завинили, але і його штани, що дійшли вже до такого краю, що хіба зісталось їх зовсім скинути і ходити без них. Мати сказала виразно, що більше латати їх не буде.

А до того й погода змінилася. Взагалі ця весна була мокрою, але ось перед Зеленими святами засльотило на цілі два тижні. Не було дня, щоб Володько так не накис у полі при худобі, що після того йому було не до лісу. Але і в цих сльотах була якась приваба. Всі озера повні води, вся рослинність яскраво-зелена. Півсонний спокій заповняв, здавалось, усе повітря. Вечорами молодь сходиться до хати Ониська, що живе в батрацькому будинку, Максим Стратонів бере свою скрипку, Нестор Ониськів бубенце, Василь Матвіїв гармонійку, миттю прибігають босі й захекані три Ганни — Тарасова, Миколина й Кузьмина, за ними гналися інші і танець починався. Максим дуже зручно нарізував польочку "Свині в ріпі, свині в ріпі, ой, годино моя", а дівчатка дрібненько точились довкруги своїми босими, в "калошах" з грязюки, ногами, і було шумно, і весело, прибігали і з села, напихалось дітвори, стирчав тут і Володько, і це тривало геть за північ, а потім усі розходились зі співами і свистами, незважаючи на ніяку погоду.

Володько весь перейнявся новою думкою: конче захотілося й собі грати на скрипці. Але як, але де, але на чому? Думав і думав, де б його тих грошей роздобути, бо просити в батька чи матері, та ще й на скрипку, коли він зовсім без штанів, було б найбільшим зухвальством, чого він навіть і не думав робити. Гроші мусить самий роздобути, мусить їх знайти на дорозі, мають упасти з неба, але мусить їх мати. Пробував кілька яєць продати, думав іти до міста на службу, пригадав і жида-

онучника, що часто проїжджає дорогою і на все село горлає; "Онуч-онууууч! Онуч-онууууч!" — на що біжать стрімголов жінки і діти, несуть ганчір'я, а дістають голки, шпильки, олов'яні перстені, скляне намисто, Дрібненькі, як квасоля, різнобарвні цукорки, сухі ріжки. Весь той крам дуже сумнівної якості, хоча його власник божиться і клянеться, — от хай він до шабасу не доживе, хай не побачить своїх дітей, коли це не найкращий товар у світі, і що він за те дістає? Ганчір'я! Зовсім нічого не варто, непотрібне ганчір'я, яке він отам далі викине до рову.

— Таке б ми тобі й повірили.

— Не вірите? От хай мені обсохнуть руки, коли кажу неправду!

— Скільки то треба було б тих рук, щоб за кожним разом обсихали.

— Та він же має на думці, щоб обсохли, коли він їх помиє...

— А! Хіба так.

Володько рішив збирати і собі ганчір'я — по ямах, по смітниках, по горищах і все те продати не за олов'яні перстені, а за чисті гроші. Назбирав купу, а коли поніс продати, проклятущий ганчірник не хоче навіть дивитись. За гроші? | Хто за це дасть тобі гроші? Бери он дві голки, одну шпильку і шість квасолин цукерків. Не хоч? Будь здоровий! Немає часу з таким бавитись.

Остання Володькова надія зникла остаточно. Назбирати грошей на скрипку даремно й думати, а до того Максим йому сказав, що скрипка коштує найменше три карбованці...

Тоді він рішив самий зробити собі скрипку, зрештою, це й не так тяжко. Приглянувся добре до Максимової, витесав денце, дістав міцних ниток, навощив їх порядно воском, натягнув на денце, підпер кобилкою

— і скрипка готова. Смичка зробив з кінської волосини, натягнутої на каблучку, і натер його живицею із соснових дощок.

Скрипка вийшла значно гіршою, ніж Максимова, але вона все-таки грає і Володько вдоволений. І все, що на ній вигравав, брав умовно, збоку можна б подумати, що все то те саме і воно нічого не варте, та Володько має не лише розум, але й уяву, а до того він став дуже корисним своїй діточій громаді, що хоче також танцювати. Христинка, Хведорка, Улянка, Ганнуся збирались старанно на ганку маказину, Володько брав свою скрипку, німий бляху овальну, що на ній "Государственное страховое общество" вибито,| виходила сильна музика, а дівчатка брались попід руки і точились дрібненько зовсім так, як ті там в Ониська. Гірше, коли хто з дорослих навинеться. Тоді та "зграя" безжалісно розганялась, бо німий, мовляв, так сильно бив у свою бляху, що іншим "вуха тріскали", що дуже дивувало не лише німого, але й усе чесне товариство.

Життя йшло тверде. Багато праці, небагато харчів. Декому їх зовсім не хватало і їли, що трапилось. Усі чекали новий урожай.

Наріки на Матвія не вгавали, ніхто його не любив, ніхто не водив з ним дружби, хіба іноді Стратон прийде щось радитись, зрештою, і сам Матвій не дуже квапився з кимсось дружити, був завжди сам із собою, а тепер де його вільного часу взяти, коли навіть свята не було, не ходилосьдо церкви, зрідка коли їздилось до міста і то лише тоді, коли конче було необхідно.

Матвій усе терпів, як міг, мав на все свою думку. Бог не обидив його волею, мав її справді сталеву і не міг нарікати, щоб коли найшла на нього яка зневіра.

Та одного разу і його терпець урвався. Заміняв він ото той город з Титком і разом з тим набрав на свою голову безліч зайвих клопотів. За панських часів через город навпростець ішла широка дорога до

водопою. Дорога та забирала дуже багато найкращого поля, а до того, по обох її боках, худоба геть усе чисто витоптувала й вибивала, так що з тієї десятини мало що лишалося. Панові це не дуже шкодило, бо в нього досить поля, але зовсім інша річ селянинові. І тому, коли краяли городи, всі одноголосно рішили пустити дорогу боком, дебрею, уздовж сусідньої межі, а що там не зовсім для цього зручне місце, було домовлено, що всі прийдуть і толокою скопають нерівні місця, щоб зробити дорогу придатною для вжитку.

Так було ухвалено, але інакше сталося, коли город дістався Матвієві. Про зміну дороги перестали й говорити. Копати ніхто й не думав. Тоді Матвій самий дещо скопав пригірки і пустив дорогу за планом. Але його співгромадяни заявили, що вони тудою не підуть і не поїдуть, а будуть користати старою дорогою.

Але стару дорогу Матвій старанно зорав і засіяв її викою. Не сподівався там першого року якогось урожаю, але земля не сміє лежати дарма. Думав, що це змусить його співгромадян виконати свою постанову. Одначе помилився. Коли на городі нікого не було з його родини, бо будувався він не тут, а на полі, люди ходили і їздили просто через поле, через ріллю, по засіву. Матвій поставив віху. І це не вплинуло… Матвій не знав, що з тим робити, судитися не хотів, а битися з усіма також не випадало.

Та одного разу — був душний, літній ранок — Матвій працює з рискалем і ломом біля свого городу, рівняє рештки з якоїсь корчми, що колись тут стояла, працює з усією вирвою, піт ллється з нього цюрком, одіння мокре до рубчика… І бачить: Кузьма Запорука — повільний і впертий дядько — веде свої мишаті коники через поле і не звертає на Матвія ніякої уваги. Матвій це бачить, його бере злість, розігнув спину, оперся на рискаль і чекає. Кузьма їде верхи поволі й байдуже далі, і коли доїжджає ближче, Матвій кладе на бік рискаля, переходить дорогу і спокійно каже:

— Що тобі, Кузьмо, вже не видно, де дорога, що ти мені через засів ведеш?

— Дорога має бути де була! — бундючне заявляє Кузьма.

— Але ж ти сам ухвалював, що дорога має йти долом. Що ж ти не по-людськи робиш. Вернися назад. Ти ж не дитина, а господар… Знаєш же, що й до чого.

Кузьма мовчки намагається їхати далі.

— Вернись, кажу! — твердіше каже Матвій.

— Не вернуся! Дорога має бути сюдою, це всі люди кажуть! — говорить Кузьма.

— Не вводь мене, чуєш, у злість, краще вернись і їдь кудою належиться.

Кузьма сидить охляп верхи і все-таки намагається їхати далі. Матвій хватає коня за оброть і різким рухом повертає його назад.

— Пусти повід! — кричить Кузьма.

— Вернись — пущу!

— Не вернусь!

Матвій різко шарпнув коня за оброть, кінь сіпнувся назад, Кузьма миттю зіскочив на землю, схопив рискаля, що, лежав побіч, і шелестнув Матвія по голові. З Матвієвого чола одразу закапала кров. Цього було досить. Матвій, мов роздратований слон, пускає коня, зводиться на весь свій, зріст і кидається на Кузьму. Дике і різуче — "гвалт, рятуйте!" —

рознеслося довкруги. Недалеко працювала Настя, почула це і прибігла. Прибігло на гшвалт і ще кілька чоловіків і жінок. А Матвій бив. Звалив Кузьму на ріллю і бив його кулаками, місив чобітьми, гатив по чому попало, ах поки той не замовк.

Люди кинулись було їх розбороняти, але вже не було потреби. Кузьма весь у крові лежав, а Матвій — страшний і великий, з обличчям, залитим кров'ю, з рискалем у руках, стояв проти всіх і кричав:

— Гади! Нелюди! Вам не хліба, а каменю в животи! Я вам, чортова голото, добра бажав, а ви ось як! Шпана чортова! Собача зграя! Тічка паскудна — геть! Геть з очей! Розіб'ю! — і він кинувся на юрбу.

Усі сипнулись врозтіч.

— Розіб'ю! У гроб ужену! — ревів дико Матвій і гнався за ким попало.

— Матвію! Та втихомирся! Глянь он на свою сорочку! — гукала Настя і намагалася його зупинити.

Матвієва сорочка була дійсно у крові, він зупинився, тернув брудною долонею по чолі, розвів ще більше кров, після тріпнув рукою, ніби хотів усе то струснути, і нагадував дикого, роздратованого звіра. Настя швидко з себе хвартушка зірвала і подала йому.

— На! Хоч обітрись! Дивись, на що ти подібний! Матвій узяв хвартушка і байдуже витирав обличчя. Він весь тремтів, очі його дико бігали, ще ніхто не бачив його таким. Потовчений Кузьма лежав на землі і стогнав, коні його паслись збоку у вівсі.

— Ууу, будьте ви прокляті — таке гаддя, коли б був знав, що з такою халєрою прийдеться діло мати — краще б їм чуму, ніж землю, виходив!

— Чекайте, — казав він сам до себе і лють його швидко, мов буревій, минала. — Тепер я з вами поговорю інакше, їм тільки попусти — на голову вилізуть, чортове хам'я!

І дійсно, з того часу все пішло по-іншому. Дорога раз назавжди пішла долом. Заповів, щоб усі прийшли її рівняти, і всі прийшли. Не з'явився лише Титко Коган. Матвій самий зайшов до його хати — не було дома.

— Де, Параско, Титко? — питає Матвій Титкову жінку.

— Де? Та ж ніде! У полі! У нас праця!

— Чув він, що сьогодні треба йти до дороги?

— Але ж у нас...

— Цить! Не питаю! Зараз мені за лопату і марш копати! А за ним я сам піду!

І дійсно пішов. Тит орав. Побачив Матвія здалека й зупинився. Матвій підійшов. У руці пужално.

— Казав тобі, Титку, Стратон іти сьогодні до дороги?

— Не казав... Я встав раненько...

— Не бреши! Казав! Різун в твою-ма, хоч, щоб розбив на твоїй голові оце пужално до цурупалка? Уже забув, як плакав? Щоб мені зараз був там!

З цим Матвій повернувся і пішов. Іде полем і розважає:

— З таким народом по-іншому не вийде! Якась тупота! Якась мертвячина! Що вб'єш, те в'їдеш!

Боротьба між Матвієм і рештою товариства з явної перейшла в таємну. Його боялися. Уже не чути отих побожних побажань, але очі всіх горять по-вовчому. Кожне, видно, лише шукало приключки, щоб помститися.

Матвій, проте, не думав уступати з поля бою, не з такого тіста зліплений. Не кричав, не бешкетував більше, але й нічого ніде не спускав. І це всі відчули. І стало спокійніше.

Але не для Матвія. Ледве втихомирив свою громаду, як он село почало капризити. Там, як і казав колись Деберний, люди не дуже ласкаво прийняли до себе нових співгромадян. Наріканням не було кінця і вони все множились і множились.

— Понаходили якісь зайди, забрали нашу землю… Тепер до них не підступиш, ні поговориш. Геть з ними. Не дозволимо їм їздити нашими дорогами, не пустимо до церкви.

Матвій казав до своїх:

— Мовчіть і працюйте! Покажіть їм, що ви розумніші… Найбільшим ворогом дерманців зробився Мельник Павло, кажуть, злодій в минулому, на Сибірі був і недавно вернувся. Крутий і жорстокий чоловік, людину, кажуть, убиває, як муху. Так і звали — Каторжний-Мельник. І незлюбив він дерманців, що ті "багатії", що набрали "через губу". Десь він там у тому Сибірі всіляких дуже дивних думок набрався і все на багатих псячив.

Хома Ет-Тоє поїхав з бочкою по воду, підгорою зустрів його Мельник із сокирою і порубав тому колеса. Вернувся Ет-Тоє і плаче:

— Я, каже, собі їду, виходить той злодюга, присікався і бах-бах по колесах. Не подарую! До суду!

— Чекай, — каже Матвій, — до суду! Тепер колеса, далі вікна, а там і до червоного півня дійде. Краще зробім ми от що: бачите, яка у них там криниця? Срам, не криниця! Калабаня в багні — ні підійти, ні під'їхати, вік живуть, а криниці порядної не зроблять. А ми давайте от що: зберімося всі отак, громадою, набиймо каменю і змуруймо їм криницю. Як належиться. З цебринами, з риштоком.

Титко, а за ним ще дехто підняли голос:

— Так, ніби у нас своєї роботи не хватало. Їди і їм ще криницю роби.

— Не їм, а собі! Не повідлітають руки, коли півдня попрацюєш для громади. Я ось піду до старости перебалакати, а там усі візьмемось до криниці.

І Матвій подався до старости. Хитрий, невеличкий із широкою лисиною чоловічок. Дуже примеленний, любить чарчину і куму Пріську. Хатина старосвітська в зруб, троє віконець, присіла до землі, як квочка. Матвій увійшов і лобом у сволок дістав. Привіталися, і Матвій почав, — так і, так, мовляв, я от до вас за ділом, маємо непорозуміння, ваші люди не дають нам води, воно після ми будемо свою воду мати, але поки те та інше, чи не слід би якось того… По-людському та по-Божому…

І Матвій поділився зі старостою своїми намірами.

Еее! — заспівав високим тоном, піднявши вгору вказівного пальця, староста. — Цим ви наших мужиків не купите.

— Як то не купите? Ми і не думаємо їх купувати, але…

— Але чекайте, дядьку Матвію, — перебив староста. — Я про вас чув і знаю, але в нас уже здавна-давен так водиться, що люди наші не люблять того, що них якісь нові порядки заводить. Добре, не добре, а не люблять. От не люблять і вже. І людей розумних наші люди не люблять… Чекайте, чекайте. Я ще не доказав… Наші люди люблять отако собі… Як сказати… І щоб розумний ніби, і не розумний, а найкраще отакий мірний, середній, лагідний та щирий… От як воно. І раджу я вам от що, коли хочете-наших людей позискати: зберіться одного разу отако гуртом та прийдіть до нас на сходку, та як слід привітайтеся, тому руку подай, тому слівце добре, іншого за полу і: ану, там, куме, свате, чорте — зайдемо он до шкальні. Та по шкалику, та по другому. О! Тоді інша справа! Тоді за вас підуть горою! Їй-богу! — дрібно і хрипло зареготав староста.

Матвій поворушився на лаві. Як це не по його, не по Матвієвому; його права рука, що лежала на полатаному коліні, нервово здригалася.

— Але ж я, старосто, так думаю, що коли чоловік говорить з толком, та до діла…

— Е, — перебив його знов староста, — Чуєте! Не в ділі справа, а в характері. Люд наш метушню, гармидер, слівце любить. Вони пізніше і по-вашому зроблять, зрозуміють же, що зерно, що полова, та знати вам не дадуть, що це вони від вас знають, що ви їх тому навчили. Такий ось гордий наш народ і не любить, скажу вам по правді, начальства, особливо коли то з нашого, так сказать, брата. От ще коли якийсь такий інший, не наш, так повірять. А! То ж сказав… Знаєте? Срулевич! А не якийсь Дмитро чи Іван. Так, так… Тому розумніші наші люди ніколи свою думку своїми устами не висловлюють, а завжди отак під когось, під когось. Не я це, мовляв, сказав, а от він, а можливо, ще б так і не сказав, це, мовляв, я тільки так собі…

Матвій слухав і мовчав, дядько, видно, філософ великий, а потім усе-таки промовив:

— А! Скажу вам, що наш народ віри тільки тому йме, хто вміє гнуздати.

— А, то так, то так! і я би сказав — не вірить, не вірить! А боїться! А це не те саме, дядьку Матвію. Боїться! От! А між тим так і шукатиме нагоди, щоб вас влучити! Так є, так — хе-хе-хе! Ага! От ви сказали, що каменю наб'єте... Аде, питаю, наб'єте?

У нас? Під горою? Думаєте, наші люди вам дозволять? А де, скажуть, вівцю виженеш, а куди з гускою? Тете! Ви ще нас не знаєте! Так-то! — і староста смішним похитом голови потвердив свої розважання. Він навіть, видно, гордиться своїм розумом, він усе розуміє, але Матвієві саме здається, що то не чужі думки, не громади, а його власні...

— А я вам от що скажу, старосто, — почав на це Матвій. — Так-то воно так. Маєте правду. Але скажіть: хіба може сурйозна людина пускатись на хитрощі, на підлабузництво, на підкуп? Ні. Сурйозна людина буде чесно битися і чесним трудом доведе свою правду. Не кажу, що народ наш дурний; не дурний, а недовірливий, непросвіщенний, не знає, де початок, а де кінець, де добре, а де недобре, де мудре, а де немудре. А от візьми йому та покажи, та розтолкуй — і одразу сходить, і одразу піде. От ті ваші люди. Прийшли ми сюди і почали під плуг бараболю, як ви кажете, садити. Ваші люди. одразу в крик: а! Не вродить! Лише під заступ треба! А я їм: от ми так завжди садили — під плуг і скорше, і справніше — і завжди мали досить бараболь. А, кажуть, то у вас, мабуть, земля ліпша! А я їм: у нас земля не ліпша, а гірша... А от побачите, що і ви будете так садити, як і ми... Кажу: і пшеницю, замість гречки, будете сіяти. І поросте...

— Ну, от, — розводить руками староста. — Так воно є, що зробите. Але нічого. Якось-то воно буде і, можливо, краще...

— Але я у вас таки засидівся, а у мене ж там діла стільки, — почав було Матвій... — Але, так все-таки, старосто, як ви думаєте нащот того?

Староста помовчав, помовчав та й каже:

— Думаю, дядьку Матвію, що ви отак від мене не втечете. От що! Хтодорко! Стара! А знайди-но там чого. Ні-ні-ні! Че-і кайте, чекайте! Ви у мене поперве, у мене! У старости села Тилявки! Це була б для мене смертельна образа, бо ж ви. прибули здалека...

Такого Матвій не сподівався. І як же йому тепер пити, коли там діло. До всього, як велить звичай, коли той "поставить", не можна й собі відмовитись. А тут і шеляга нема за душею. Але нічого не вдієш, зістатися треба.

Одна чарка, друга. Голоси піднялися, на щоках збільшились рум'янці. Староста підсунувся ближче до Матвія, дихав йому сливе під ніс і казав:

— Та... Що й казати. Діло справне — видно одразу, криницю оправити! Чому ні. Хоча я і не беру там води, але все-таки іншим придасться. Хороша річ, добра річ, золота річ! Що вже її наші люди не напоправлялися, не нагатилися, і що її не попокленуть... А все ніяк не можуть до людського, до богоподобного образу довести. Пан, бувало, кожної весни привозив пару хур хворосту і гатив те багно. Та де там! Нікому не вдалося його загатити. І не тому, що не вміли... Боронь Боже! Не тому! А тому, що ніхто не хотів перший почати. Ет, думає, всі мовчать, чого я маю наперед пертися. І так було. А тепер ви ось хочете... Добре! І зробимо ось як: ми зробимо сход. Прийдете ви, ще там хтось, скажемо, дядько Стратон, я вийду і скажу: так і так, люди добрі! Маємо ми от у себе нових громадян. Правда, шкоду вони нам учинили, землю під самим, так сказать, носом викупили, ну, але люди вони, як не кажіть, свої, тутешні, православні, як і ми, хахли... Дехто їм боронить доступу до води, але ж бійтеся Бога! Вода річ Божа і хіба ж можна людям води не дати. То ж ми не татари і не зувіри якісь, але коли вже вам так хочеться, то зробимо ось що: бачите, яка та криниця? Їде баба відро води дістати — мусить усі грішні місця показати, щоб не підмочити спідниці. Так от хай ті наші нові громадяне наб'ють отам у нас під горою

каменю, хай підвезуть, а ми їм поможемо і зробимо криницю, що хоч самий цар бери з неї воду. Чи добре кажу? І тоді всі крикнуть в один голос: правильно! Добре! І зробимо. І вам ніхто ніколи не буде більше перечити. Е, чоловіче Божий, нашу людину треба знати, а це золота людина, що й казати! Так дай-бо здоровля!

— На здоровля, — каже Матвій і далі мнеться. — Я, як то кажуть, старосто… Ідучи до вас, не сподівався і так, навіть, як то кажуть…

— Но-но-но! Знаємо, знаємо! Що там! От просто — ви у мене, я у вас, сьогодні ви до мене, завтра я до вас, по старому, як то кажуть, звичаю, та по-доброму, та по-християнському. Добре, що ви наважились та зайшли, а то все думаю: от приїхали і ані тобі носа ніхто не покаже, і якось воно було трохи дивно, як-не-як, а все-таки я тут якийсь староста, ні? Ну, але тепер усе добре! Тепер у нас піде! Тепер піде! А тоді і про церкву, і про школу гуторили… Народ є народ.

Частувалися і частувалися, Матвій з болем серця випивав кожну чарку, не подобається йому таке "наше" ставлення, та що вже тут поробиш. Староста показався і добрячим, і простодушним хитряком, який коли кому і пошкодить, то найбільше собі. Тому й хатинка в нього ось така, тому і долівка земляна, і віконцята маленькі. Але почастувалися гаразд, як Бог наказав. Розходились також, як Бог наказав… Сьогодні у себе, завтра у кума…

І сталося, як казав староста, криниця прийняла "богочоловічий" образ і дерманці брали вільно воду скільки потребували, і по всі дні свого життя.

А там і жнива… Перші жнива на новому місці. Озимина ще засіяна паном, і припала вона на ділянки Івана Кушки, Матвія та Стратона. Ділили стосовно до кількості десятин, але йшла сварня, як звичайно. В одному місці полеглиця, в іншому випріло. Матвієві лишили здебільша полеглицю, але він махнув на все рукою:

— Хай! Аби вже скорше з ними розв'язатися. Збиратиму лише коли вже сам посію.

По жнивах одразу оранка, сівба озимого, докінченая будівель. Праця кипить далі. Сонце встає — люди встають, сонце лягає, а люди не лягають, а несуть свої потомлені руки затемна додому, щоб і собі лягти. Таке воно життя.

Нарешті школа

Осінь. Перший вересень. У неділю, передучора отець, Клавдій заявив у церкві:

— Люди добрі! Нагадую вам, що першого сентября починається школа. Посилайте своїх дітей до неї і хай учаться там доброї нашої віри і добрих людських діл.

Матвій прийшов із церкви і сказав про це дома. Володько як почув, то весь затремтів. То ж він іде нарешті до школи, властиво, він мав іти ще минулого року, але так ось склалось, що не вийшло. Але тепер іде! Це вже рішено!

За цю весну і це літо Володько зовсім змінився. Загорів на головешку, дуже зміцнів, був весь у шрамах, навчився лаятись, одіж на нім, особливо штанята, самі діри. Ноги брудні, заскорузлі, порецані. Спав не в постелі, а в куті на мішках.

— Здичавіла дитина, — казала Настя, — ви тільки гляньте! Одне страхіття!

Але те страхіття дуже хотіло вчитися і воно йде до школи. І першого вересня Матвій сам сказав до Катерини:

— Сьогодні, поки Володько вернеться зі школи, ти сама попасеш корови.

Катерина погнала пасти, а Володька не будили, як звичайно, він спав довше. Устав, мився докладніше, навіть ноги помив і навіть чесався, хоча все то йому дуже небагато помогло; після довго розважали, чи можна йти до школи у таких штанях — латаних й перелатаних, хоча інших усе одно не було, на що батько лише сказав:

— Треба нові, але хай пожде. Тепер нема за що… Хай іде! Не панський син!

Але Володько якось мало тим журився, він майже щасливий, знайшлась якась, ще стара Василева, торбина, до торбини клався кусень свіжого, натертого цибулею і здьором підпалка, і школяр готовий.

Мати мусить провести хлопця, не піде ж він самий, таке соромливе, дике, невторопне. Вона вийняла зі скрині ліпшу, не святочну, але охайнішу спідницю, зав'язала кращу хустку, і вони пішли.

Ішли урочисто, ніби до церкви, переходили селом, на них гавкали собаки, витягали свої довгі шиї і сичали гусаки. Володько все оглядався, чи не йдуть часом і інші школярі, але щось таких не бачив, думав, як то там у тій школі буде, як зустріне його учитель і що йому скаже. Настя думала, як би все-таки малому якусь кращу одежинку справити, бо все-таки, не кажіть, а воно ніяково отакими жебраками поміж людьми як та сирота виглядати.

Вулиця не біжить рівно та просто, вона собі сюди і туди вихиляється, по боках плоти, та частоколи, та садки, та городи. Хати все звичайні, білені, під соломою, вікна синькою обведені, ворота до кожного подвір'я. Ось дещо більша хата зараз за перехрестям, де лежать угрузлі в землю старі грубі колоди. У ній, звісно, живе дяк, бо довкола частокіл, під

вікнами великі кущі бозу, а на розі листаве оцтове дерево з червоними шишками. За дяковою хатою із-за високих груш і церківця, крита зеленою бляхою, виглядає, садом довкруги оточена, а там і попівська, просторіша, цікавіша садиба, обнесена частоколом, розложилася.

Школа трохи далі, над вулицею по правому боці. Володько побачив її і його жаль пойняв. Ціле літо не згадував Дерманя, забув зовсім усе те, що там було, але, глянувши на школу, одразу пригадалось усе. Перед ним убога, крита соломою, на чотири вікні, мало що більша від звичайної селянської, хатчина. П'ять дерев'яних, погнилих східців від дороги ведуть до невеличкого, розхитаного ганочка. По боках дві здоровенні черешні, що сливе закрили цілу ту будівлю від сонця.

І згадав Володько школу в Дермані, і розвіялись його мрії, як то він буде ходити по блискучих коридорах, та по широких сходах, та виглядатиме з вікна другого поверху. Тут ось лише маленький ганочок, рипливий, подряпані, небарвлені двері з написом над ними: "Тилявецкая Церковно-Приходская Школа". Посередині вузенькі сіни, направо клас, наліво мешкання вчителя.

А ще дивніше було Володькові, а також і його мамі, що, не дивлячись на ранній час і не дивлячись на перше вересня, тут навколо так тихо. Можливо, вони надто рано прийшли, а можливо, вже вчаться? Але довкруги, ні на ганку, ні на дорозі, ні на подвір'ї, ніде жодної душі. Шкілка стоїть понуро, стіни місцями облупані, вікна заляпані вапном.

Поволі увійшли на ганок. Двері зачинені. Настя попробувала за клямку — не відчиняються. Що за біда? Як же тудисі дістатися? Де ж учитель? Почала стукати. За хвилю за дверима відчулись кроки і пілка дверей відчинилася. У ній постать, яку помітив Володько від зелених штанів починаючи. Чорна, з двома рядами блискучих металевих з орлами гудзиків куртка здобила ту постать. На відлеженому, під саму шию комірі — сині петлиці.

Чорна, м'яка борідка, темні очі і буйне, чорне, розбите волосся значили завершення постаті.

— Аа! — заговорила постать по-російськи. — Мабуть, до школи?

— До школи, господине учителю, до школи, — загомоніла одразу Настя. — Ото маємо такого шмаркача, — і кивнула головою на Володька, що з червоного зробився ще червонішим. — Усе, чуєте, коли то та школа буде та коли то вона буде? Все ото питає та питає. А батюшка ото в церкві, казали посилати дітвору, а він сьогодні ледь світ зірвався і вже бігти, а ми й кажемо: хай іде. Худобу якось і самі доглянемо, роботи до погибелі, але коли прийшов час на школу, що поробиш. А хлопець до науки, кажу вам, аж горить, тільки розбещений страшенно, то ви вже, господине учителю, як що того… чи то за вухо потягнути, чи на коліна, чаї "лапу" дати— не шкодуйте… Воно що годиться то годиться, без того й наука не піде, а дітвора — воно, звісно.

Учитель посміхнувся, Володько за цей час помітив, що нижня його щелепа дещо більша, ніж треба, наперед висунута, а зуби має трохи попсуті. Настя ж нараз похопилася, чи не наговорила вона часом забагато і одразу додає:

— А може, ми, господине учителю, спізнилися?

— Але, — перебиває її учитель, — де там. Ви, певно, з дерманців? — питає, а Насті робиться ніяково, вона знає, що тут не люблять дерманців і ще чого доброго не приймуть малого до школи.

— Так, господине учителю, — відповідає обережно.

— Одразу видно. У нас тут, тітко, не заведено отак з місця і до школи. Батюшка казали, але наука пічнеться геть пізніше, як сніг упаде. Ну, що ж… Хлопчина ваш, видно, бистрий, як хоче, хай зістається, коли ще хто прийде — пічнемо щось учитись.

Настя помітно розвеселилась, давала ще деякі поради, просила найбільше молитов учити, не забувати божественого. Ще раз просила не жалувати, як треба на коліна чи щось таке, Володькові наказала бути слухняним, шарпнула його легенько за вухо, поправила сорочку, пригладила рукою вихрясте волосся і відійшла.

— Ну, так ступай у клас, — сказав учитель до Володька і відчинив туди двері.

Володько, весь зніяковілий, зовсім не дихаючи, вступає до класу. Простора, низька, свіжо вапном білена світлиця. Купа під саму стелю довгих, тяжких, обляпаних вапном лавиць стоїть посередині. У передньому куті велетенський, від помосту до стелі, образ Христа з книгою, що на ній написано: "Пріідітє ко мнє все труждающієся і обрємєнєнниє і аз упокою ви". У другому, задньому куті біля печі велика чорна дошка. Поміст, мабуть, дерев'яний, але він зовсім нагадує дорогу.

Володько увійшов, тримає у руці пім'ятого, з подертим верхом, кашкета і не знає, що робити далі. Учитель підійшов до купи лавиць, зняв одну, постави її збоку, справа.

— Садісь вот здесь. Здесь будєт первая група. Ти вже хаділ у школу? — питає учитель, а руки свої тримає розчепірено.

— Ні, — витиснув по хвильці Володько.

— Ну, от. Так сілі. Может, єщьо кто прідьот. Я патом зайду. — І учитель вийшов.

Володько сів. Коли затихли кроки вчителя, він несміливо зітхнув і повернув головою. Сам. Тиша. Перед ним шафа. Зліва заляпане вапном вікно, справа малий простір з грубкою і дошкою. Час від часу, десь звідки з-за дверей, чути окремі стукоти, окремі голоси. Забамкав десь

годинник. Володько не знає, що то бамкає, і уважно наслухує. Далі знов тиша, навіть мух нема.

Надворі сонце і теплота. Далі за вікнами город, на городі високі, головаті, мов решето, соняшники, череваті, жовті, мов напасені корови, лежать гарбузи, головаста, густа стоїть капуста, червоні, великі, мов кулаки, висять баклажани. Між тим вештаються високо попідтикані жінки і щось там роблять.

"Коли б, Боже мій, хто прийшов", — думає Володько, бо ж як ніхто не прийде, значить, і навчання не буде. Значить, треба вертатись з нічим додому, значить, не буде мати на завтра "уроку", як це мав, бувало, завжди Василь. Значить, йому не видадуть книжки і, значить, усі його сусіди будуть сміятися. З дерманців він сам один пішов до тієї школи, бо решта всі або то замалі, або вже завеликі. І довго, довго сидить так Володько, і гіркі думки лізуть йому до голови, згадує і згадує Дермань, як то там цього дня всі йдуть до школи і як то опісля вертаються назад з торбинками, повними книжок.

Аж по деякому часі у сінях щось заскрипіло. Володько насторожився. Хтось увійшов до сіней і одразу шарпнулись Двері класу. Володько чекає. Напевно, приходить ще якийсь хлопець, хай їх буде хоч двоє. Але двері відчинилися і до класу вступив великий, дебелий дядько з рудою бородою і Розпатланою, без шапки, чуприною. Володько пізнав у нім одразу того самого, що свого часу ганявся за ним на тому Дереві, і занімів. Що то буде? За дядьком увійшов малий, худенький хлопчина, що дуже штикільгає на ліву ногу.

— Ого! — промовив одразу дядько дещо здивовано. — Уже і школьник є! А ти ж чий?

Володько зовсім німіє, ось-ось, мабуть, пізнає його, але відповів:

— Матвіїв.

— А! Це, мабуть, з тих… З дерманців? А більше нема? — Нема, — каже Володько трохи легше. Дядько, видно, його не пізнає.

— Ага, — кивнув головою дядько. — Так оце й маєш товариша, — звернувся до свого кульгавого, — А я от "скамєйки" розставлю, — біжи-но, Євгене, до вчителя та попроси яку онучу та мітлу, дещо заметемо, а ти, малий, устань поки.

Володько встав, дядько почав двигати тяжечі лавиці, увійшов Євген з ганчірками і мітлою, дядько подав одну ганчірку Володькові, другу Євгенові і сказав:

— Стирайте куряву!

А сам загримотів далі лавицями.

Праця кипіла, курява виповнила весь простір, сонце, що скісно било до вікон, клало густі стовпи, хлопці старанно витирали вапняні плями, увійшов і учитель, з'явилось і відро води, рудобородого дядька назвав учитель Сімєоном Порфіровічем, і виявилось, що це шкільний сторож, а що той малий, кульгавий Євгенчик його син і що ходить він уже до школи третій рік, недурно він почувається тут, мов-би дома, бігає, галасує, мовби їх тут було копиця.

Працювали так довго, лавиці розставлені, курява стерта, поміст підметено, вікна витерті. Знов увійшов учитель і каже:

— Ну, вот! і харашо. Тєпєр ступайте, мальчікі, пака дамой, а завтра опять пріхадітє. І пріводітє с сабой єщьо каво-нібудь. Панімаєте?

— Да! — розмашно кивнув головою Володько. У нього брудні руки, брудні штани і навіть під носом чорно від куряви. Учитель ще пояснив, як треба входити і відходити до школи. Треба увійти, перехреститися до ікони і сказати:

"Здраствуйтє!" Коли ж відходити, треба прочитати або проспівати "Достойно єсть", поклонитись господину учителю і сказати: "До свіданія!"

— Ну, павтарі! — звернувся він до Володька. Володько, запинаючись, усе повторив.

— Харашо. Ступай. А Євгеній всьо уже знает, он у нас третій год, да, Євгеній?

— Да, господін учітєль!. — відповів Євген.

— А будеш уже учітся лучше?

— Буду, господін учітєль.

— Как будеш учітся — пєрєвєдьом во вторую групу.

— Да, господін учітєль!

— Ну, так ступайте!

І Володько поступав додому. У руці ніс торбину. У ній недоткнутий полуденок. Ах, як це неприємно. Коли б хоч був з'їв той полуденок, або коли б хоч нікого не зустріти зі знайомих. Він стільки тією школою нахвалився німому і всім іншим.

Дома нічого нікому не казав, мати лише спитала:

— То що? Накрутив тобі учитель уха?

На що Володько не знайшов відповіді, а, поївши, пішов одразу на поле до корів змінити Катерину, бо там он "до повітри роботи", бо ж, мовляв, корови пасти, ніяка робота, а лише марнування часу.

На полях помітна осінь, чорніють зорані ниви, зграї шпаків суміш із галками кружляють по стерниськах, ліси стоять не так зелено. Володько пасе "на Угорщині" і зовсім самий. Дерманські поля межують тут з полями угорщан, що живуть отам далі за лісом у долині, і є то глибока долина, що її долом в'ється, на дві колії, доріжка, а по обох її боках тягнуться сіножаті. Схили ж долини покриті пасмами нивок і північний з них втицяний ще й молодими, коренастими дубками, що місцями творять цілу діброву, де, крім дубини, ростуть широкі гнізда ліщини, поодинокі берізки і кущі молодої грабини.

Володькові сумно. Ще й ще раз обдумує свою школу. Знов і знов пригадує дерманських учнів у тих одностроях, у тих блискучих чоботях, з тими кашкетами зі звіздами. Ах, як все-таки шкода, що вони покинули Дермань, недурно мати стільки плакали, і як виросте, він вернеться назад туди. І аж тепер помітив Володько, що тут усе не так. І хати не такі, як у Дермані, і вози трохи інші, і зовсім інші плуги, і відмінні борони, і люди багато інакше виглядають, жінки носять інші жакети, не так зав'язують голови, і в мові багато інших слів і вимовляють тут не хвіст, а фіст, і не звідти, а стаміцци, і не через пліт, а без пліт, і хлопці тут зовсім не ті, що в Дермані, дуже мало з них потраплять підписатися, а вже зовсім не потраплять читати якусь книжку. Ні. Володькові куди більше подобається Дермань, ніж ця Тилявка, бо хоча там і менше землі, але всі багатші, от хоч би ті хати, або упряж на конях, або сади. Усе там краще, чистіше, порядніше.

Другого дня Володько все-таки знов іде до школи. І знов першим, і знов чекання. Згодом прибув Євгенчик і притягнув із собою ще одного білявого, розчухраного хлопчиська і кликав його Радіоном. І перше, що вони обидва почали, це кпитися з Володька, чіплятися до нього, прозивати "дерманом". Володько мовчав, але приємно йому не було.

Науки й цього дня не було. Учитель сказав, щоб привели ще когось, щоб було хоч п'ять.

Володько почав думати кого б йому ще привести, обдумав геть усіх хутірських і не знайшов нікого такого. Зупинився на своєму Хведотові. Йому, правда, всього шостий пішов, але він досить великий виріс і міг би сміливо ходити з Володьком.

І він почав просити Хведота:

— Ходи зі мною до школи, Хведоте...

— Я не хоцу! — відповів той одразу.

— От дурний. Ходи! Там так гарно. Побачиш учителя.

— Я не хоцу, — була та сама відповідь.

— Я дам тобі мого ножика-рачка, — каже Володько. О! Це щось зовсім інше. Хведот помітно завагався. А Володько і матір просить:

— Пустіть, пустіть, мамо! Нас буде четверо, вже троє є.

— Але ж він ще, бач, який...

— То нічого. Він уже великий...

— То хай, про мене, йде, все одно нічого йому дома робити...

І Володько вже не йшов сам до школи, він тягнув за собою Хведота. Ідуть удвійку селом, на них нападають собаки, гуси, Хведот боїться, Володько завзято відганяється. Євген з Радіоном притягнули ще Омеляна, і їх стало п'ятеро, як і хотів учитель.

І наука почалася, і Володько вдоволений. Учитель заходить до класу, хлопці встають, Хведот і собі встає, Євген проказує "Отче наш" і всі кажуть "здравствуйте, господін учітєль", один лише Хведот ніяк такого не вимовить, тому він мовчить. Він весь переляканий, личко дуже маленьке, оченята дикувато дивляться, сидить за лавицею, і ледве помітна його кругла, біла, вигоріла голівка.

Радіон так само, як і Євген, ходить уже другий рік до школи, але всі вони належать однаково до "первой групи", Омелян дуже шепелявить, не вимовляє "р" і йому чогось дуже тече з носа.

У класі настали також зміни, на стінах з'явилися картини. Були то самі царі і щось зі святого, на передній стіні підряд три великі картини у нових золочених рамцях — цар, цариця і наслідник.

Учитель одразу пояснив, що всі вони тепер не звичайні собі хлопці, які галасують отам по вулиці, а "ученікі", тобто ті, що учаться. Вони тепер у школі, а школа це не звичайне, а посвятне місце. Володько слухає те все дуже уважно і гордість спинається в його грудях.

А потім учитель почав питати:

— Що це за образ? — спитав він Євгена, вказавши на образ Христа.

— Хрістос Спасітєль, — відповів одразу Євген.

— А вот там? — звернувся до Володька і вказав на царя.

— Цар, — відповів Володько.

— Так, цар, але відповідати так про царя не можна. Треба сказати: цар Ніколай Алєксандровіч, государ і імператор всєросійскій. Понял?

Володько кивнув головою. Учителеві і це не сподобалось.

— Треба відповідати: понял, господін учітєль. Павтарі! Володько все повторяє, учитель вдоволений, питає Радісна. Той устав на ноги і заплутався:

— Імпіратор цар Александрович… — і заникався.

— Допоможи йому — Затварнюк Омелян! Затварнюк і собі встав, але сказати міг ще менше.

— Повтори їм ще раз ти, Довбенко, — ти маленькій, — і тикнув пальцем на Хведота.

Цей довго не міг піднятися за лавицею, весь залився червоним, голівка ледве видніє.

— Імілятор… цал… — почав Хведот.

— Ну, ти єщьо і гаваріть нє умєєш. Садісь! Старшій Довбенко!

— Цар Ніколай Алєксандровіч, государ і імпєратор всєросійський! — відчитав Володько.

— Харашо! Маладєц! Так надо атвєчать! Садісь! А тепер дальше!

Перейшли до цариці, до наслідника, і на цьому перша лекція скінчилася. Учитель виходить. Діти біжать на двір. Володько з Хведотом держаться разом. Володько тут зовсім змінився. Там дома він такий розбишака, такий вітрогон, тут ніби панночка. Боїться голосно заговорити, відважно ступити. Хлопці те помічають і одразу використовують.

— Імілатол, імілатол, імілатол! От дурний, от дурний! От дурний дерман! — чіпляються до Хведота.

— Не дуже-то розумніший і ти. Ти вже другу зиму ходиш, — втручається Володько.

— Ого! Хлопці! — гукає Радіон. — Дерман прозивається.

— Хто прозивається? — шкутильгає Євгенчик. — Дерман? Оцей? Ми йому, як хоче, дамо! — і замахнувся на Володька маленьким кулачком.

— Не бийся! — насупився Володько. — Я тебе не займаю. То він прозивається.

— Ні, ні! То він, то він! Я скажу господіну учителю! — кричить Радіон.

— Я його не чіпав, а Хведот також ні, — обстоює Володько.

— Хведот, Хведот, Хведот! Дерман дурний, дерман дурний, дерман дурний! — стрибають і верещать всі троє тилявчан.

Володько збентежений, а Хведот майже переляканий, не знає, як боронитися, і найкраще б заплакати, але тут же не випадає. На щастя, вийшов учитель і погнав усіх до класу.

Далі учитель пояснював предмети, що знаходяться у класі, і всі му сіли за ним повторяти. На цій лекції наука на сьогодні скінчилася.

Слідуючого дня Хведотові вже не дуже хотілося йти до школи, але Володько його дуже просив:

— Ходи, ходи! Я їм дам! Ти знаєш, що я зроблю? Я їх як наб'ю добре!.. Знаєш? То вони більше не будуть чіплятися.

І Хведот погодився.

Увечері Настя зробила Володькові незвичний подарунок. Володько спочатку не міг навіть слова промовити від здивування. Вона пішла до Давида і за дві яйці купила цілого олівця. І такий гарний! Жовтий. І з гумкою, що стирає написане. Яка радість! Володько вже давно не мав цілого олівця. Має такий кусничок, що ледве в пальцях держиться. Який чудовий "карандаш".

На другий день у класі Володько вийняв гордо свого нового олівця і почав писати на справжньому білому папері, що дістав також від мами. Це було ще до приходу учителя. Радіон, Євген і Омелян гасають, кричать, лазять по лавицях, але враз один з них помітив Володькового олівця.

— Карандаш! — кричить Радіон. — Хлопці! Дивіться! Дерман має цілого карандаша! Усі кинулись до Володька.

— Ага! — каже Євген. — Учора ми мали тебе бити, ти з нього прозивався. Тепер, як хоч, щоб ми тебе не били, мусиш кожному врізати по куснику карандаша!

Від такого нечуваного блюзнірства Володькові потемніло в очах. Карандаша? На кусники? Краще не знаю що. Він навіть он Хведотові шкодував кусник урізати, хоча той його так просив, а тепер ці ось хочуть?.. Нізащо! — Не дам! — викрикнув Володько.

— А! Бачите? Проклятий дерман! Він ходить до нашої школи, а карандаша не хоче дати. Биймо його!

На Володька накинулись усі три тилявчуки, він раптом зірвався на ноги і став проти них. Уста його тремтять, очі сердиті, брови насуплені.

— Бий! Бий! — кричать тилявчуки.

— Гетьте! — кричить і собі Володько. — Я вас не зачіпаю!

Чого хочете!

Хведот щось хотів помогти братові., але не знав як; зчинився гамір... І на це нарвався учитель.

А ето что? — різко запитав учитель. Хлопці розсипались.

— То, господін учітєль, — терендить Євген, — отой дерман б'ється.

— Так? То ти б'єшся? — накинувся учитель на Володька.

Володько від хвилювання не може одразу вимовити слова, але згодом витиснув:

— Неправда. Я їх не зачіпав. Вони хотіли відобрати мого карандаша.

— Да? — кричить учитель. — Ах, ви! Як ви смієте відбирати від нього його річ?

— А чого він б'ється? — жаліється Радіон.

— Бився ти? — питає учитель Володька.

— Ні. Я сидів отут і писав, а вони напали на мене. Учитель наказав бути тихо і якщо будуть далі битися — усіх поставить на коліна. Хлопчиська втихомирились і почався "урок".

На цей раз писали. Учитель написав на класній дошці ряд паличок і сказав, щоб кожний заповнив свою дощину такими паличками з обох боків. І сам вийшов.

Хлопці взялися до роботи. Кожний нагнувся над своєю табличкою і старанно виводить палички. Першим записав свою дощину Володько. Хведотові не йшло писання зовсім. Він написав кілька кривих кілків і це заповнило цілу його дошку. Володько рішив йому допомогти, взяв його дощину, витер, що там на ній було, і вмить заповнив її своїм письмом.

Решта хлопців так само не зовсім з честю вив'язалися зі свого завдання. Стрічки у них вийшли нерівні, палички криві, в Омеляна вийшло мало що краще, ніж у Хведота. Усі вони із заздрістю дивляться на Володькове писання, а згодом Євген каже потиху:

— Ти! Дерман! Напиши мені, завтра дам плацка.

— Добре, — .згодився одразу Володько. Узяв його дощину і дуже скоро заповнив її паличками. Це йшло йому без найменших труднощів. Написав і вдоволений — можливо, не будуть до нього чіплятися.

Інші на це дивились заздрісне, і їм захотілось, щоб і в них було так гарно написано. Почали облягати Володька. Той обіцяє принести пампушок, той добрих яблук. Володько брав табличку за табличкою і заповняв їх паличками. Хлопці вдоволені. Сидять і чекають учителя.

Увійшов учитель.

— Ну, що? Написали?

— Написали, господін учітєль! — відповіли всі.

— Ну, ну… Побачимо. Покажи! Першим сидів Володько, біля нього Хведот, за ними решта троє. Учитель переглянув Володькове писання.

— Харашо! — похвалив. — А ти? — до Хведота. Також похвалив. До Євгена:

— Ти вже старший. Хорошо, хорошо! Лістопадський? — Радіон показав і своє.

— Добре, — каже учитель. Перейшов до Омеляна… І тут чомусь нараз зупинився.

— А що це у вас усіх зовсім однаково вийшло? — враз питає, дивиться по всіх лицях, Володько вже хвилюється, Хведот почервонів, мов буряк. Учитель догадується.

— Хто писав? — питає. — Ти, Євгене?

— Нєт! Я нє пісал, — мимрить Євген.

— Ну, а хто? Признаєтесь, не покараю, не признаєтесь — всі на коліна. Малий Довбенко? Хто написав? Хведот устав і ледве вимовив від хвилювання:

— Воводько…

— А! Он як! Ну, що ж ти, Володько, тепер скажеш?

Володько встав і мовчить.

— Ну? Кажи! Чому не признався? Володько мовчить.

— Де ти так навчився писати?

— Дома, — відповів Володько.

— Чи ти не знаєш, що у школі кожний має сам за себе робити завдання? Розумієш? — Володько кивнув головою. — Ну, от. А тому, що не призналися — дістанете кару. Ви всі три на коліна! Ти, малий,

(Хведот) до кута! А ти, Володьку, стій отут за лавицею, і стійте, поки не прийду. — І учитель вийшов.

Сумно стало у класі, а найгірше Володькові. Йому дуже прикро, що вже з перших днів його покарано. А до того, що хоча "стояти за лавою" вважається найлегшою карою, одначе лавиці так зроблені, що стояти за ними дуже невигідно. Краще вже дійсно стояти на колінах. Євген, Омелян і Радіон натомість нічого собі з того не роблять, видно, їм це не первина, стоять собі носом до грубки, щипають один одного, сміються. Хведот дуже поважно і спокійно стоїть у своєму куті спиною до класу, його сірі штанята залатані, на весь задок, великою білою латкою, а до того вони йому спадають.

По часі рипнули двері. Учитель.

— Ну, досить! На місця! Будемо вчитися! — сказав він, відчинив шафу і почав у ній довго поратись. Володько, що сидів спереду, може туди заглянути. Боже, стільки книг, повно книг — великих, малих, усіляких! На одній з полиць якась дивна куля на підставці, що то може бути?

Учитель дістав якусь картину, повісив її на класній дошці, пояснює, що на ній намальовано "Благословення дітей Ісусом Христом", і оповідає, як то до Христа приходили діти, як то старші забороняли їм приходити, і як то Христос сказав, щоб діти прийшли до нього і він їх благословив. Потім учитель просив декого переказати зміст свого оповідання, найкраще пописався знов-таки Володько, найгірше Хведот, і коли скінчилась лекція, на нього знов напав Радіон, що той так навмисне говорить, а що так казати на Христа є гріх.

Хведотові недалеко до плачу, Володько не на жарт сердиться.

— Ви погані хлопці, — каже він, — Чого ви до нього чіпляєтесь? Більше я вам ніколи нічого не зроблю!

— А навіщо він так на Бога каже?

— Бо він ще малий.

Хлопці лишають Хведота і біжать надвір. Володько з Хведотом вийшли також на ганок. Омелян щось бабрається у квітах біля ганку, там, видно, росте молоденький плющ, і Омелян вириває одну галузку. На це надбіг Євген і кричить:

— Омеляне! Що ти зробив? Дадуть тобі господін учитель. Омелян бачить, що зле.

— То, — каже, — він, отой малий дерман зробив.

— Ах, ти! — кидається Євген до Хведота. — Що ти зробив?

Хведот отетерів зовсім, а Володько не видержав більше, зіскочив з ганку і накинувся на Омеляна.

— Брешеш ти! То ти сам зробив! — і Володько вдарив його. Євген і Радіон накинулись на Володька.

— Бий! Бий! — кричали вони. — Бий дермана. Володько лютує, вся його соромливість зникає, він міцний, звинний, рішучий, на нього з усіх боків нападають, але він дає собі добре раду, гатить на всі боки кулаками, ногами, вириває з плота кілок і мастить ним кого попало.

З кімнати учителя відкривається вікно і в нім показується жіноча голова. Це пані учителька.

— Ах, ви шибеники! — пищить голова. — Що ви топчетесь мені по квітах! Мефодій! Мефодій! — загукала вона на чоловіка.

Той одразу з'явився на ганку, хлопці розсипались, Володько весь червоний стоїть зі своїм кілком у руках.

— Що там сталося? Гей, ви! — гукає учитель. Євген, Радіон і Омелян навперейми почали оповідати, як було, Володько мовчить, а Хведот плаче.

— Довбенку! — гукає учитель. — А що ти на це?

Затинаючись від злості, Володько оповів усе, учитель вислухав, Омелян хотів було перечити, але учитель уже біля нього, схопив його за вухо і так повів до класу, поставив на коліна біля грубки і суворо наказав: — Стій мені тут! А ви всі — марш додому! Сьогодні більше занять не буде!

Усі почали збиратися додому, прочитали молитву, гукнули "до свіданія, господін учитель" і відійшли. Омелян зістався один, він плаче, його ліве ухо горить.

На цьому цьогорічне Хведотове навчання скінчилося. На другий день він рішуче відмовився йти до школи, не зважаючи на ніякі Володькові вмовляння. Омелян, що пішов до школи так само з ласки, не з'явився також, у школі криза, можливо, з тієї науки нічого не вийде, можливо, всім прийдеться зістатися дома, і, як тільки Володько про це подумає, йому робиться моторошчо. На щастя, такого не сталося, з'явилося двоє нових Фока Затворнюк і Терешко Перейма. Цей останній прибув аж із Жолобок, бо там зовсім ніякої школи, і тому найбільше Володькові подобався. Він тепер не самий вертається зі школи через дерманськхі хутори.

Здовж шляху, справа й зліва, ростуть нові оселі. Здовж шляху постають мури, стовпи, крокви. Здовж шляху витикаються з грунту деревця, що нагадують звичайні патики. Десятина при десятині, город

при городі, оселя при оселі. Десять таких нових осель постало тут здовж шляху.

Геть на самому краю від поля, справа, як іти на схід сонця, виросла також оселя Матвія Дозбенка. Ні, це ще не оселя, це лише на чистому полі три рядочки щеплених патиків, що ледве пустили по кілька кволих листочків, це ще лише одна-однісінька будова з цегли, крита наспіх в'язками звичайної пшеничної соломи, це ще лиш скирди збіжжя — жита, пшениці, вівса, ячменю під голим небом. Двоє дверей, збитих самим Матвієм зі звичайних, негебльованих і небарвлених дощок, ведуть до тієї будови і невідомо котрі з них кращі, хоча одні призначені для простору, де буде міститись худоба, а другі, де замешкає сама родина. І звірята, і люди будуть жити під одним накриттям, бо в них одна судьба.

Маленька, дуже маленька хатка Матвієва, ніяких тут витребеньків, ніяких розкошів. Чотири стіни, низенька стеля, глиняна долівка і двоє, на схід і захід, менше і більше, віконець.

Але яка це чудова хатинка, і як на неї всі чекають, і як старанно втовкає Катерина її "землю", і скоро-скоро вона буде зовсім готовою, і скоро-скоро в ній замешкає семеро людей.

Чотирнадцятого вересня, на Чесного Хреста, у селі храмовий празник. Матвій, на жаль, не святкує, не святкує і його родина. Робити в такий час негаразд — він іде до Дерманя, хоче привезти молотарку, що ще з літа замовлена в Гільченській фабриці. Сто рублів без п'яти коштує на спілку зі Стратоном, і вона вже готова, і тільки треба привезти — така путь, верстов шістдесят буде.

А село гуляє, аж гуде, п'ють люди і виспівують і гаразд роблять. Настя з дітьми сама, ніхто до неї і вона ні до кого. Василь поїхав з Матвієм, Катерина пішла на музики.

І коли другого ранку вона пішла до бодні взяти затірки на борщ, бодня була порожня. Настя ходить і голосить: що ж їй тепер робити, чим їй кормити оту дітвору, тільки й було, що дрібок того скоромного.

Вернувся Матвій. Настя все розказала. Пішов він між люди — говорив, питав, розпитував, а після подався до Миколи Гнидки. По часі звідти вилетіли одна за одною стара Марта, молода Марта і їх племінниця Ганна, на весь двір репетуючи:

— Ой, людоньки, рятуйте! Він його заб'є! Збіглися хто звідки і почали напирати на двері, і коли увірвалися досередини, — серед хати стояв з макогоном у руці Матвій, а біля його ніг на долівці, в калюжі крові, лежав Гнидка.

Матвій, здавалось, був спокійний.

— Ходіть, ходіть, — казав він. — Маємо ось тут злодія, а тепер я з вами, сукини сини, розправлюся інакше! Я вас усіх зажену в тюрягу! — сказав і пішов.

Покликав Стратона і Івана Кишку і каже:

— Іду за врядником, половину хуторян мушу послати до тюрми. Сама злодійня.

Гнидка признався. У нього цілу ніч пили — Здоров, Запорука й інші, а коли впилися, пішли і вибрали бодню. і все розділили між собою. Стратон і Іван дуже поважні господарі, перший, як і Матвій, має чотирнадцять десятин, другий навіть п'ятнадцять, і вони спокійніше, ніж Матвій, дивляться на випадок з тією боднею. Треба було, мовляв, її не ставити, сливе, під носом, а до того п'яні люди, а що візьмеш з п'яних, п'яний є п'яний. Стратон і Іван не думають про те, що будуть їсти Матвієві діти, у них нічого не пропало, а тому вони зовсім поважні і зовсім холодні і десь там далеко в собі зневажливо дивляться на Матвія,

що з таких дрібниць робить бучу. Ні. Вони ніяк не радять іти до того врядника і вносити ще більший заколот. Пройде, перемелеться, переживеться, забудеться, і все буде добре.

Матвій прийняв їх раду. Ні, не так, як Стратон та Іван, а по-своєму. Для нього та бодня не "мала справа", і не тільки тому, що діти його не будуть мати того скоромного, а ще чогось іншого, чого Матвій не зовсім може висловити звичайними словами. Йому жаль тих людей, тих сотворінь з руками, ногами і ротом, що мають ті голови на в'язах. Йому видається, що в них, тих головах, полова і вітер, і як знайти до них доступ, щоб вложити туди хоч піпетку справжнього розуму. Відкрити їм уста, відчинити очі, скерувати їх мислення руслом доцільного, бо їх таких мільйони й мільйони по всій цій широкій, гарній, родючій, Божій землі. І Матвій лишив цю справу з тим урядником, не пішов нікуди, махнув на те рукою, дома сказав, що якось-то буде, але по всьому видно, що в його голові зріє інша мисль і що буде він її, як не сам, то в дітях своїх у життя переводити.

А через пару днів Матвій переїхав на своє. Там ще нічого не скінчене, ще нема вікон, а діри лише завішені ряднами, там ще не білено і вогко, долівка ще не висохла і грузне під ногами, чорно і смородно, але далі і далі від тих людей дивних, не можна якось з ними, щось їх дуже різнить з Матвієм, не можуть ніяк себе розуміти, до смерті не люблять вони того чоловіка і не знають за що, щось він їм просто не підходить, зовсім інше кодло…

І Матвій їх дуже добре по-своєму розуміє, не має, коли брати по-правді, навіть на них серця, сходить їм з дороги, бо таким треба зійти з дороги, коли хочеш з ними якийсь лад на майбутнє дати; і Матвієва родина зажила на своєму; до речі, була розкішна, мов пожежа, осінь, поля вимлівали під тягарем останнього тепла, рілля і стерні затягалися струнами бабиного літа, що, здається, направду грали ущіпливо, а ліси довкруги починали поволі розгорятися і горіти незгоряємо.

І яке щастя, що така якраз погода, що можна жити без вікон, молотити під відкритим небом, спати на скирдах свіжої вівсяниці високо геть під зорями, а ранками вітати перше сонце і бути покритим свіжою, холодною росою; вибирати гуртом картоплю, класти огонь з гудиння і пекти її свіжу в прискові, рубати головату, тверду капусту — збирати, звозити, складати і при тому співати, як це робить Василь, чи Катерина, чи Володько, коли пасе після школи, чи той Хведотисько, що верещить по полях, весь, мов циганча, закопчений димом, чи навіть ота Василинка, що її колиска висить на трьох дрючках за ожередою проти сонця, а сама вона сидить прив'язана крайкою до вервечок, і белькоче сидячи, або рачкує по ріллі на чотирьох, не минаючи ні одного кізячка, із задертою високо на спині сорочинкою.

Гірше стає, коли починають чергуватись місяці вниз до зими і тиснути холодом, затискаючи ту родину все більше і більше до тих чотирьох, подібних на яму, стін. Тісно й не чисто, нема де помитись, укинулась нужа. Невідомо звідки й коли взялася короста, ніхто про неї ніколи не чув і не знав, Настя казала, що то принесла із села Катерина, бо ходять до неї якісь парубки і довго вистоюють вечорами побравшись за руки. Ніхто спершу не звернув уваги на Катеринині руки, що на них якісь прищі висипали, але згодом, згодом ті прищі перейшли і на інших. Таке страхіття лихе, казала Настя, нам ще тільки цього бракувало.

А Володько "лазить", як казала Настя, до школи, там з кожним місяцем кілька все нових школярів прибувало кожного разу, і всі до них назад до "А" верталися. Боже, як це досадно товктися все на місці, теліпати в торбинці оту одну "Азбуку Сєятель" Клавдії Лукашевич і знати все, від дошки до дошки, напам'ять, і "Умную ворону", і "Пєтушок золотой грєбєшок", і "Трі козліка", і ніяк не могти далі, бо приходять і приходять Петри і Миколи, такі винятково "западенні", як сказала б мати, і треба з ними держати ногу, хоча Володько тут давно вже першим, за ним горою учитель і ніякі Радіони, ніякі Євгени не можуть йому нічого більше вдіяти.

Дещо гіршою була для Володька спочатку учителька, що інколи заміняла чоловіка, не злюбила вона того хлопця, звала, як і всі, дерманом, але яіс тільки почала "питати урок" — змінила свій погляд на нього. У той самий час, коли її пестунчик Євгенчик, що ходить уже третю зиму, читав свою "Умную ворону" по складах, Володько вичитував її з такою легкістю без книжки, ніби він говорив перед мамою "Отче наш".

— Відіш? Відіш? — казала учителька до Євгенчика. — і тєбє нє стидно? — Євгенчик опускав свого тоненького носика і мовчав. Але й Володько мовчав також, немає чим пишатися, на ньому дуже незграбний, старий, полатаний мамин жакет з довгими рукавами, і він ніколи навіть тих рукавів не закачує.

— Чому ти так тримаєш руки? — питає його одного разу учителька.

Володько встав, почервонів і мовчить. А учителька, як на зло, допитується:

— Почему ти їх ховаєш? Ану, покажи руки? Показує, вони тремтять, між пальцями струпаки.

— Чесотка? — питає учителька. На щастя, її не розуміють, а вона каже Володькові зайти до неї по школі.

Скінчилася наука, Володько стукає до її дверей, серце б'ється, обличчя паленіє. Відчиняються двері і він, ні живий, ні мертвий, вступає до кімнати. Як тут гарно та пишно! Яка чудова, блискуча підлога! Які на стінах картини! І стіл, і стільці. Володько ніколи ще не був у такій кімнаті і від цього робиться йому ще соромніше.

А учителька каже:

— Володя! Ти нє бойся! Всьо будет харашо! Вот тєбє запіска, пусть атєц купіт лекарство і ти будеш здаров….

Володько взяв записку і вийшов. І навіть не подякував. Забув. Ішов додому, як у чаду. А Матвій, хоч не хоч, мусів запрягти коні і їхати до Шумська до земської лічниці; там дали йому здоровенну пляшку рідкої сірки. І всі лікувалися. Володькові здавалося, що гіршого вони ще не переживали.

А як випав сніг — школи не можна впізнати. Навалил? стільки дітвори, що ані сісти, ні стати, ніби у церкві на велике свято. Учитель безрадний. У класі мокро, тісно, душно й погане повітря. Голос учителя тратиться, ніби у виложеній подушками хаті. І знов верталися, і знов писали палички. На щастя, учителька пильнує Володька, дає йому зі своєї збірки книжечки, вчить любити "отечество".

— Читай, — казала, — з тебе вийдуть люди, — і при тому гладила своєю тонкою, ніжною, білою ручкою по його шорсткій, розпатланій голові.

І Володько читав: "Отечественная война 1812 года". "Цар Освободітєль". "Кутузов". "Оборона Малахова кургана". Пізнавав "родіну", її минувшину, її славу, а після все то переказував дома.

Дістав Володько і чоботи, дуже ними радів, але влазив у них по самі клуби. І коли замітало дорогу, він ледве сунувся в них по глибокому снігу. Як все-таки недобре, що ми вибрались так на поле, думав не раз. А вернувшись, перемерзлий і голодний, скидає швидко шкарбуни, влазить на піч, спускає ноги над розігріту плиту, їсть хліб з олією, а наївшись, бере малу нафтову лампочку на комінок і там читає або пише.

А взимі Матвієві сталася ще одна пропажа… Під ожередою соломи надворі стояв віз, і однієї ночі зняли з нього колеса. Матвій і це промовчав. Догадувався, хто це зробив, але терпів. Круті, жорстокі дні.

Матвій заціплює зуби. Жене вперед! Їде знов до каменю, до лісу, б'є, рубає, теше, звозить. На друге літо мусить конче звести клуню.

Свята минули без святочного, без свіжини, без скоромного взагалі, без чарки. І єдина святочна річ: Володько почав ходити до церковного хору. Його вибрали. Він співав на Різдво у церкві "Христос рождається, славіте".

Така земля

Одного дуже морозного передвечора при заході сонця в січні сталося надзвичайне видовисько: з того місця, куди западає сонце, повставало і зводилося високо в небо три величезні, огненно-червоні стовпи, що, здавалось, підпирають ціле залізно-тяжке небесне склепіння.

З хат виходили люди й дивувалися. Знаходилися й мудрагелі.

— То, чуєте, неспроста! То непримінно щось станеться. Або війна, або поморок. Кажуть, і в турецьку війну таке бачили.

Вечорами довго гуторили про огненні стовпи. З хати до хати йшла чутка:

— Буде війна! Нічого не поробиш.

— А тут ще й границя під боком. Як пічнеться — одразу на нашу голову.

— Ну! Не пустимо! Го! Що ви думаєте. У нас того войска…

— А он гапонець все-таки диви…

— Гапонець. Де гапонець. До нього хіба доберешся? Якийсь там Сахалин віддали — для Росєї все одно — один волос.

Володько й собі міркує: раз руский цар і шведа побив, і Наполеона, і турків, то що йому якийсь германець. Питав і вчительку:

— Кажуть, що буде війна — правда, що ми поб'ємо гер-манця?

Учителька посміхається:

— Само собою. А хто каже, що буде війна?

— Та всі говорять. Дядьки.

Учителька радіє, що її пестун так усе знає, дає і дає йому нові книжки, а Володько думає, що йому і школи не треба, що в тій школі — азбука та азбука, а он прочитав книгу і знаєш стільки. Учитель менше звертає на нього уваги, у нього стільки того, але одного разу і в нього попросив Володько книжку. Був це повний "Старий Завіт". Учитель ще вагався давати йому таку тяжку книжку:

— Ти ще малий для такого. Он як будеш в другій групі... Тоді Володько звернувся до учительки і та дала одразу.

— Добре, — сказала, — але як прочитаєш — розкажеш мені.

Що за чудесна книга! Сотворіння землі! Усього світа! і за сім днів. Такого ще Володько не знав. "На початку, — каже та книга, — сотворив Бог небо і землю". "Земля, — каже, — і була порожня й не влаштована і темрява лежала над безоднею; і дух Божий ширяв над водами", "І сказав Бог: хай буде світ! І став світ". І Володько вперше пізнав, як це сталося, і дуже дивувався. І взагалі була то чудесна книга. Адам і Єва — перші люди. В раю. Яблуко добра і зла. Гріхопадіння. Злочин Каїна.

— Каїне, Каїне! Де брат твій? — питає сам Бог.

— Хіба я сторож мого брата, — відповідає той понуро.

От дивно було тоді. Жити на землі і бачити Бога, чути його голос.

— Тату? А чи були такі часи? — питає батька.

— А як у книзі написано?

— Що були.

— Значить, були. Священні древні книги не писали на галай-балай. То тепер усе лиш побрехеньки пішли.

Ох же й мав мороки Володько з тією книгою, але читав її, уперто читав, усі вечори читав, і світовий потоп, і сини Ноя, і ковчег заповіту, і багато, багато іншого, а потім усе то розповів Володько учительці, геть усе чисто, нічого, здається, не забув. А та йому аж кілька коробок від сигар, і кілька велетенських газет "Киевской мислі" для огорнення нового букваря, того ж "Сєятеля", якого Володько взагалі не вживав, а лиш носив у торбинці для вигляду та нотував у ньому, що "на сьогодні задано".

Час від часу отець Клавдій викладає у школі "Закон Божий", для кожної групи щось інше: для першої — молитви і науку "як хреститися", для другої — "Старий Завіт" — переглянутий і скорочений, для третьої — Катехизис. Сидить отець у старій, довгій рясі, куняє і ставить питання:

— А скажи-но. Фока, скільки братів мав Іосиф? Фока третьогрупник, він учить Катехизис, але отець Клавдій іноді забуває. Фока встає і мовчить. Він-то, звичайно, колись учив, але ж то було давно. Міг і забути.

— Ну? Не знаєш? А хто знає? — питає отець цілий клас.

Підносять руки, а між тим один першогрупник. Отець Клавдій зауважує це і каже:

— Ну, ну, Довбенко? Осором його, сором! Бач, став і, як сич, надувся.

— Дванадцять! — випалює Володько і дуже вдоволений.

— А може, й знаєш, як вони звалися? — питає байдуже отець Клавдій.

Володько переказує:

— …Гад, Асир, Іосиф і Веніямин, — закінчує він.

— Добре. Молодець! А що то сталося з Іосифом? — питає далі.

Володько оповідає. Брати продали його до Єгипту, там снились сни фараонові, Іосиф відгадав їх, настав голод, прийшли брати по хліб. Отець Клавдій байдуже слухає, не перебиває, Володько оповідає, всі слухають. У класі тиша глибока. І як Володько скінчив, отець запитав його, чи знає він, що то таке Єгипет, Володько знає. А хто то були фараони?

І це він знає. А яка то така найбільша там ріка? "Ніл, Ніл", — каже Володько. А може, він покаже ту ріку отам на карті? Гаразд. Володько йде до карти, спинається на пальці, находить ріку.

— Оце! — викрикнув він і показує довгу жилку на заяложеній карті "Священної землі", що висить у кугі біля шафи.

— Сідай! — каже нарешті, майже суворо, отець Клавдій, що дуже дивує Володька, бо чекав він якоїсь похвали, а тут, диви, навпаги. Отець Клавдій, здається, навіть невдоволений, навіть не глянув на нього, сидить, як і сидів, далі, руки в кишенях, ноги під столом, питає далі третьогрупників. Але цілий клас дивиться на Володька, як на чародія. Навіть третьогрупники. Навіть найстарший і найсильніший Сопрон, і Арйон, і той самий Фока.

Але в неділю, після Служби Божої (Володько, як звичайно, співає в крилосі), о. Клавдій, читаючи різні оповісті, між іншим, зазначує:

— Коли тут є Матвій Довбенко з дерманців, хай задержиться. Хочу з ним поговорити.

Матвій є, і він задержується. Володько й собі задержався з батьком, він, правда, дещо збоку, але все-таки йому цікаво, що то буде, що то скаже батюшка.

А батюшка скинув ризу і виходить. На сходах кілька поважніших дядьків, кілька старших жінок. Дядьки низько вклоняються, жінки цілують батюшці руку, а Матвій іде з батюшкою вниз по сходах повільними кроками. Володько здалека й собі ступає за ними.

— Хотів, знаєте, поговорити з вами нащот вашого малого…

— То, — якось дивно завагався Матвій. — Знаєте, батюшко… У мене цей рік така нужда. Недостача всього. Знаю, що йому щось треба б… Але…

— Не те, — байдуже каже отець. — Спритний з нього хлопчак. Галову має. Раджу вам віддати його на школи. Хай би направду повчився. Тут для нього тіснувато.

Матвій зовсім зніяковів:

— То знаєте, батюшко, кебто Бог якось поміг дещо з тій нужди вибитись. Хто своїй дитині ворог… То звісно…

Володько, на жаль, більше не знає, що там казали, бо як тільки почув, що то за нього йде мова, одразу відстав і не знав, чи лишатися, чи тікати. Навколо стільки людей, і багато з них напевно щось чули. Земля під ним хитається, такий сором великий.

А тут ще батько гукає:

— А ходи-но ти! Поцілуй он батюшку в руку! Кажуть он, що псікуси строїш, а я кажу, щоб більше ставили тебе на коліна.

Володько зняв шапку, поцілував батюшку в руку і стоїть так без шапки. А батюшка каже поважно:

— Но, но! Він у нас молодець. Це каже і учитель і учителька. Тільки худенький. Більше їсти треба! — і погладив хлопця по голові. На прощання ще раз поцілували обидва батюшку в руку і розійшлися.

Матвій мовчав, Володько також мовчав. Але по всьому видно, що вони обидва вдоволені.

Через кілька днів Матвій поїхав до Крем'янця. Вернувшись увечері, викладає пакунки. Вузлик солі, кусень мила, пачка сірників, ремінь на підмети. А найбільший, у товстому, глиняної барви, папері пакунок, подає несподівано Володькові.

— На. Це тобі.

— А що то є? — питає Володько. Батько мовчить. Володько швидко біжить до хати, щоб розглянути при світлі. Швидко розгортає.

— О, тату! — тільки й міг проговорити. — Пальто!

І яке гарне! Тепле! На ваті! Підшивка яка! Ах, Боже! Володькові просто не віриться, невже він має пальто, мацає, горне до себе. Так. Це таки пальто. Справжнє, куповане, доброго, чорного корту. Ціла родина оточила Володька, всі подивляють "пальтішко", як його одразу назвали, Володько чується найщасливішою людиною в світі. Яка втіха, яка надзвичайна радість!

— Чорне? А цікаво, яким покажеться при денному світлі? А підшивка! Мамо, гляньте! Думаю, що то найліпша фланеля.

— Добра, добра, — стверджує мати і обмацує підшивку.

— І гудзики добрі, дивіться… От тільки б попришивати міцніше.

— То я вже завтра зроблю, дитино.

Володько одягав пальто, оглядав з усіх боків, радісно зітхав, скидав, обережно вішав на ключці, щоб за хвилю знов здійняти, знов одягати, знов оглядати.

— Чи часом не задовге? Ні. Акурат. Нижче колін. Може, дещо довгі рукави? О, ні, то так тільки здається, якраз, щоб руки не мерзли. — Обчищав ще раз пальто щіткою і знов вішав на кілку. О, як добре жити на світі! Тепер йому не треба натягати отого латаного матірнього жакета з тими довгими рукавами. Бо хіба ж, дійсно, личить хлопцеві ходити в такому одязі? І дивно, як він того до цього часу не помічав. От, коли б ще чоботи кращі…

Остання думка якось вирвалась уголос. Батько відповів:

— Учися тільки. Колись і чоботи дістанеш. Не хватило грошей. Пшениця ніяк не дорожчає.

— Думаєте — мені так тяжко вчитися? Чого дивуватися? Бо я читаю книжки, а вони не читають. Вичитав у книжці і все знаю.

Коли лягали спати, Володько схопив нишком батькове прикривало і, поки той переговорив усі свої вечірні молитви, Володько швидко нагрів його на черені, а потім непомітно положив на місце. Батько уважно по-справжньому відхрещується.

— Ну, дяка Богу, ще один… Усе ближче до смерті… — розважає він, не докінчуючи, як звичайно в таких випадках, речень, шукає під полом роззувака…

— І де він у повітри!

І не встиг докінчити думки, як Володько шмигнув під припічок і:

— Ось він тут, тату! — і витягнув його з-під дров. Батько вложив чобота між роги роззувака. Володько і тут прислужив, притримав ногою чобота, щоб батько не нагинався. Одного, після другого, після узяв обидва чоботи і поклав їх під комином, щоб сушилися.

— Щоб там часом не попеклися, — зауважує батько.

— О, ні, тату! Тут не так гаряче, — каже швидко син. Батько поволі кладеться, обгортає теплим ноги:

— Так його за той день людина навовтузиться… У хаті бодай… "Анголе Христов хранителю, мій святий покровителю", — проказує батько лежачи і ще раз хреститься.

Володькові дуже хотілося б ще щось батькові приємного зробити.

— Вам там, тату, від стіни не дме? У мене тут ось лантух зайвий.

Батько, здається, його й не слухає, а може, й не чує, має свої думки, що пливуть у його голові.

— І навіщо його ото людина стільки мусить мучитись? — розважає він, натягає на груди кожуха, лежить витягнутий, довгий, горі лицем, дивиться в стелю. — Мучишся, мучишся, тягнеш, тягнеш, а вмреш і все ніпочім. Кажеш, лантуха? Положи його собі під голову. Голова мусить, як полагається, щоб кров не била до мозку. Мені досить.

— І, здається, погода показує на завтра ліпше, — починає Володько, йому хотілося б дуже розговоритись з батьком, щось йому розповісти. Він тепер іноді щось розказує, але зараз батькові, здається, не до того.

— Може, й поліпшиться, — каже батько. — Ну, але будемо відпочивати… Треба, щоб і кості відійшли. Так усе щемить, а колись, бувало, і не чув, чи вони в тебе є. Спім!

Після такої радості нелегко йому й заснути. На полу сплять: батько, Володько, Хведот і мати. Василинка все ще в колисці, хоча вона й виросла з неї. Василь за столом на лаві, Катерина у запічку. Але цих останніх зараз нема. Вони десь пішли на "потицянки", скоро ось масляна, запусти, качають колодку, гуляють.

Василинка щось скиглила, мати з нею порозмовляла, і вона втихла. Після мати дмухнула здалека на маленьке світло на коминку, і воно погасло. До хатини хильнула і застигла тьма, що видавалась безмежною в усіх своїх вимірах. Невелике в безконечності віконце нагадувало чужосвітню мару, що прийшла сюди на дно мороку нагадати про інший, далекий світ — світ просторого і великого життя. Ланцюгом довгої черги мрій, туги і бажань вилонюються з Володькової голови і тонуть у мороці думи. Спереду урочисто парадує його нове пальтішко, на ньому самоцвіти, соняшне сяйво, пелюстки пахучих квітів. На ньому золоті галуни, генеральські відзнаки, золоті, мов огонь, гудзики. Володько великий у ньому, майже недосяжний усім Євгенам, Радіонам і всім-всім,

хто думав, що він от так собі плохенький дерман, що на нього можна гукати, пхнути свого вайлуватого сусіда. О, ні! Володько зовсім не з тих. Є різні люди, є дуже багато пород людських, і він, Володько, походить від тих, що з самого дна, з найглибшого мороку здіймаються наверх, бадьоро підносять голову, дивляться на всіх горіючими, синіми очима, вдягаються у найкращі одяги і йдуть. Куди ідуть? Уперед! Завжди вперед. У світі ніде немає кінця. У світі є лиш безконечність.

Ніч твердішає, морок глибшає, віконна мара стушовується. За стіною побрязкують ланцюгами коні й корови. У новому одязі Володько побільшав, видавався обновленим і бадьорішим. На обличчі прибуло краски, в очах огню. Усі дивуються і обмацують. Учителька вітає його і радіє, ніби він десь пропадав і знайшовся, і Володько любить ту свою ніжну, з ластовинястим, негарним обличчям учительку у гарному, чорному одязі. Її звуть Машею. У неї каштанові очі. У неї гарні руки з довгими, тонкими пальцями.

І вчився шалено. Ні, він не вчився. Він нагинався і брав знання з-під ніг оберемками. І не дивився що. Брав, що попало, що лежало на дорозі. Зараз він пізнає "життя святих", тих он дивних людей, про котрих кажуть, що вони з самим Богом. Ось великомучениця Катерина — висока, струнка красуня з чашею в руках. Ось Варвара — чудові, пишні, розпущені коси. Віра, Надія й Любов і мати їх Софія — юні, рожеві, сяючі діви. Пантелімон-Цілитель — пишний, кучерявий юнак з різьбленою скринькою в руш. І старий, бородатий Радонежський Сергій, і згорблений, з клуночком за плечима в постольцях Серафим, що сидить на пеньку в лісі і кормить з руки ведмедя. Далі Володимир Великий з хрестом, той, що шукав і знайшов віру в Христа і всіх похрестив водою Дніпровою.

Росте, розгортається і бушує Володькова уява, далі і далі простує він у далекий світ. Жахи, кров, розлючені звірі, нагі красуні.

Молоденька, свіжа, з променистими, небесними очима красуня нагло загорілася і палає вірою до Христа, її кинули до темного льоху —

глибокого і страшного. Зі стін скапує брудна і слизька рідина, під ногами повзають ящірки і жаби.

Над нею у світлиці з мармуру і золота красунь-поганин приносить жертву струнку, з мармуру, богові. Над ним золотий диск, сонце вдаряється в диск і розсипається тисячами різнобарвних скалок. Перед ним кадильниця з бронзи і з неї підноситься кадило. Кілька нагих одалісок танцюють танець і сиплються ружі, що на них ще живе роса.

Дзвінок. Нечутно входить чорний раб. На його валькуватих, мов з базальту, тесаних руках красуня з льоху. Красунь потягається, мов тигр, на своєму пишному, зі шкур, ложі, ніздрі його, подібно, як у розігнаного коня, виграють, очі мліють жагою.

Раб підносить красуню до його стіп, садовить її на золотому троні, а сам нечутно зникає. Але красуця не сідає. Вона стоїть — струнка, хистка і прозора, довгі, тонкі руки звисають додолу, голова похилена, світлі повіки урочисто криють зір.

Красунь зводить очі на одалісок, ті ловлять його бажання і розчиняються в просторі, мовби хмаринки.

— Панно! — каже красунь, а його лати горять золотом. — Ти найкраща з найкращих, красо, якої не бачило сонце, коли воно зійшло на свій мармуровий шлях! Хоч золота і самоцвітів? Хоч розкошів з неба і богів? Хоч влади наді мною і над царством моїм? Поклонися лиш богові і все то дістанеш. І станеш моєю нареченою.

Красуня поволі зводить на нього свої сині, променисті очі. Коли б сонце зійшло серед ночі, або ружі розцвіли на снігу, і то не було б більшою несподіванкою, ніж вони.

Тихий, дзвінкий, прозорий голос:

— Моїм нареченим — Христос! Без золота, без самоцвітів — володар над володарями!

— Ти не знаєш, дівчино, проти кого виступаєш. Моїм наказам коряться сто народів, моїй владі слухняні звірі в джунглях, птахи в небі, риби в океані.

— Одначе, володарю, ти не віддаси своїм богам одного волосу з твоєї голови. Я ж готова віддати своєму всю мою молодість.

— У чому ж сила твойого Бога?

— У Його… вічності.

Красунь звіріє. Тупнув ногою, ляснув у долоні, ніби з-під землі з'являються чорні, мов з чавуну, раби.

— Трать її! До смоли! Намотайте на коло і викиньте рештки тиграм, присвяченим богам!

Красуня з усмішкою приймає присуд, іде в огонь, їй ввижається її Бог — величний, терпеливий, вона розмовляє з ним лагідно, мов з коханим, їй нічого не болить…

Настя вже давно спить, Матвій обернувся на другий бік, на столі розчинена на хліб, укрита кожушком діжа, на другому кінці маленька, третій номер, нафтова лампочка, перед нею книжка, над книжкою Володько. Щоки його горять, в очах бринять гарячі вуглики, що час від часу зриваються і падуть униз, ніби ті метеори, що літають у просторах і падають в океани.

Зір упирається в діжу, але бачить далекі, чудесні, могутні, казкові країни, бачить страшних володарів, чує їх мову, їх крок, їх силу.

І робиться Володькові страшно. І тужно. І боляче. Страшно, що десь далеко стільки простору, стільки чудес, стільки дивних барв і гранів життя, а він, малий і хисткий, з блідими розпаленими щоками, з хворобливим огнем в очах, сидить отут у чотирьох заплiснявілих стівзх засипаної серед чистого поля снігом хатини і навіть не сміє мріяти про те велике. Боже! Сотвори чудо! Дай змогу пройти снігові засипи, непрозору ніч, мовчазне поле, темне село. Відчини брами далеких овидів, з палацами і людьми, що носять на собі тонкі і чисті тканини і мають сили наказувать вікам.

Далі й далі линуть бажання, далі й далі летять непов'язані, мов дикі коні, зовсім виразні мрії. Ніч навколо. Сон. За стіною брязкають ланцюгами тварини, уривно, раз-поразу викрикує півень і гавкає глухо в безмежний, чорний, проти вітру, простір собака Пундик, що його колись приніс і викормив Василь.

Прокидається мати, вона бачить у хаті світло.

— Боже, Боже! І що ти собі, дитино, думаєш? Тож ти випалиш усю "киросину", чим завтра засвітимо?

Володько прокидається також. Рим, могутні володарі, красуні — зникають. Не відповідає нічого матері, тільки гасить лампу і йде на своє місце біля батька. За вікном кричить з рівномірними перервами півень.

І так ідуть, і минають, і знов приходять дні, несуть і несуть із собою, ніби птахи, завжди стеблинку нового, будують гніздо життя, щоб у ньому родилось і виросло почуття вічного.

Минув усього один лиш місяць. Ранок. Із-за жолобецького дубового лісу встає і зводиться велетенське, сліпуче світило, Землю притоптує м'який вітер, що вільними хвильками гуляє по зябльованих полях.

Матвій порається біля плуга, сонце міниться в плиті, ніби у кривому дзеркалі, перед хлівом у збруї стоять і їдять з цебра обрік коні. Дорогою, один за одним, проходять з плугами хуторяни. Ось диботить своїми куцими, товстими ногами Хома Ет-Тоє, цьвйогає по конях сирицевим батогом з червоною китичкою і пружно натягає віжки, щоб здавалось, ніби ті коні стаєнні, щоб тримали вони як слід голови. Порівнявшись з Матвієвим подвір'ям, гукає здалека:

— Добре утро! Орати йдете? — голос радісний, як сонце, як жайворон, що б'є крилами прозоре повітря і цвірінчить завзято.

Матвій розгинає спину:

— Дай-бо здоровля! Іду!

— А вже протряхло?

— Протряхло.

— То Боже поможи!

— Спасибі!

За Ет-Тоє йде Гнидка, скидає низько свого урядницького кашкета і, ніби нічого не було торік, солодко й уважно вітає Матвія.

Іде Титко, іде Кузьма. Усі радісні, всі бадьоро ступають протряхлою дорогою, заходять кожний на своє, пускають плуги у мастку землю, крають грунт і виважують скибу за скибою.

Ситий, тяжкий дух зноситься над землею, ніздрі лоскоче сильний запах чорнозему, на чолі сходить піт і скапує по щоках до ріллі. Галки і

ворони гицають по розгорнених борознах, хапають борозняки і викрикують різко й несподівано.

Виступають на кін череваті лантухи, повні зерна, широчезна, шорстка п'ятірня загортає насіння і пружно розбризкує його по готовій, мов свіжоспечений хліб, скибі. Сонце — шалений і дикий огнепад, заливає лани, мужиків, птахів; земля, мов спрагла коханка, звабливо розпускає свої принади, що по них досхочу йдуть коханці і сиплють плодом, потом, молитвою. Роди велике, непорочна! Роди, прамати всіх родів!

Он і Матвій свій чорний лан розорав, — широта, довжінь! Іде розмашно туди й назад і сипле зерном. За ним ступає і заволочує посіяне Василь. Лан! Чотирнадцять десятин! М'язи, нерви, кров. Ні. Його нічого не болить. Це лиш проходить хребтом ціна землі — своєї, лудяної сонцем, литої потом і болючої, як і той хребет.

Володько ходить до школи, хоча там знов порожнеча. Як тільки набубнявіла в лісі перша брость, як тільки ряст зійшов, як тільки зазеленіла перша лука — кінець школі. Діти знов розсипались по своїх місцях і скрізь там на пасовиськах, разом з жайворонками, дзеленчать, мов дзвінки. Навіщо їм школа? "Усе одно не дасть хліба" — ішло з покоління в покоління.

А Володько вертається самітньо зі школи, іде поза селом, городами, зрубами, лісом. Мліє земля, витикаються перші медяники, літають перші джмелі, липові галузки дають перші липкі листочки, осика пускає перші пушинки. Тільки дуб завзято і вперто хоронить спокій, повагу, непоспіх. А над усім небо прозоре, глибоке зі світлими хмаринами.

На Володька налягає шал і він верещить без потреби:

— Га-га-гаааа!

Луна підхоплює його крик і тікає в глибінь лісу, жбурляючи ним довкруги, мов розбещений хлопчисько м'ячем.

Перед ним зелена долина з озером, біля нього здоровенний, трохи похилий за грань лісу, дуб, над ним два велетенські шуліки, що кружляють високо в повітрі. Володько задирає голову, і в ньому негайно прокидаються хижі бажання знов позмагатися з тими птахами. Але у нього під пахвою у торбині книга "Сєятєль", а на другому, угорському схилі долини поле засипане людьми і звідти чути спів. Володько прикладає до чола долоню, прижмурює очі і дивиться на той другий бік. Його завжди манить кожний другий берег.

Додому приходить Володько знеможений весною і приносить велику китицю різнобарвного рясту. Знайшов горщик, налив води і поставив ряст на вікні. У хаті нікого нема, хто б тепер та сидів у хаті. Батько й Василь у полі, мати й Катерина на городі, Хведот стереже від вороння коноплі, — ходить біля грядок і чи треба, чи не треба, грюкотить поржавілою бляхою. Одна Василинка має ще вільне право дибати де попало, набивати рота всім, що трапиться, на що, звичайно, відзивається Настя:

— Не руш то! Чуєш? То бека! Покинь!

Але Василинка їй не вірить, їй так чудесно смакує ота звичайна грудочка землі, і при тому вона щось завзято розважає.

На городі безліч праці: розробляється місце на грядки, Матвій садить нові щепи, що біжать он довгими рядочками від подвір'я до долинки, копається в долині сажавка, обтикається вербовим кіллям, засаджується грабовий живопліт, будується огорожа.

І все то хворобливо й жадібно чіпляється смачної, розкішної, п'янючої землі. Земля для всіх і всього. Земля найбільше щастя — більша за любов, за життя. Земля найбільший скарб — більший за золото і

коштовні речі. Земля — сон мільйонів поколінь, казкове привабливе єство, містична сила космосу, наснага слабих і дужих. Золото, краса, любов, молрдість і вічний учитель мудрості! От що земля.

Бадьорого недільного ранку, коли сонця, що в океані води, коли полями по вусах жита качаються ледачі хвилі, коли собаки вилазять зі своїх буд, лягають у тіні, розставивши широко лапи і висолопивши далеко язика, коли на порогах сіней сидять і заплітаються дівчата, такого недільного ранку Матвій і його син Володько повільно, поважно ступають вузькою дорожиною в напрямку півночі, де над угорською долиною пасе Катерина на росу шість одиниць Матвієвого достатку. Треба було в першу чергу прикупити худоби. Без худоби господар — не господар.

Дорожина біжить серединою вкритого житом і пшеницею поля, що тікає від зору і десь там на обрію западає в долину. Направо — моє, наліво — моє! Один лише вітер має право тут топтатись, збивати хвилю, жбурнути нею до сусідньої межі і тікати злягано далі.

Навколо соняшна тиша, бринять у збіжжі сині голівки моторних волошок, десь-не-десь заборсалось стебло кукілю, з усіх напрямків — звідти і звідти, справа й зліва, підпадьомкають перепелиці і стрикочуть без перерви коники-стрибунці. У далечі, на сході, півночі і заході сталевою масою застигли ліси.

Матвій зупиняється. Володько прикладає до чола долоню і вдивляється в угорські чагарники, що над ними велетенською сірою баштою зводиться і в'яжеться з небом дим. Лиш відгуки дзвінкого підголосника кажуть, що там мужицький молодняк пасе коні і заливається співом, таким же великим та просторим, як і сама земля.

— Земля! — виривається у Матвія. — Ех, коли б отак років ще п'ятнадцять назад… Ще б потрудився. А тепер не те. Нема вже рук.

Забрала… Інакше й не можна. Колись, бувало, чагарі, ліси. Пішов, піймав звіра, роздер його і маєш. Тепер інакше. Сам знаєш… Не малий.

Радісно чути оте "не малий", Володько підносить голову, випростує постать із завдатками широких барок. Батько мову веде — просту, вузлувату — тверді слова з твердих уст, оповідається про рід, про минуле, любить він те минуле, і встають в уяві діти-велетні. Ідуть пралісами, рвуть столітні дуби, розчищають галявини, предають огневі хмиз і хащу: дикий звір чує запах поту людини за плугом і з диким жахом тікає у безвісті.

Ішов плуг, ішов страшний мужик за плугом, розривав цілину, визволяв сковану силу землі, родив життя. Сливе побожно дивиться хлопець на ту ось, побіч, людину. Те вічно зі зморшками, високе чоло, ті ясні, чисті, поважні очі, той владний, горбатий ніс. Рука його тяжка і тверда, долоня широка, кулак вузлуватий з чіткими пругами набряклих жил. Лиш мала тінь від сонця падає на землю від його велетенської постаті.

Ніколи та рука не обняла його — сина, не була щедрою на пестощі, та все-таки кожного року, коли "Христос воскрес", коли всі віталися, син з величною втіхою брав ту руку і припадав устами до її шорстокої, темної твердості. І чоло його ясне і горде, ніби він син великого царя.

Завжди і завжди гордий він своїм батьком. Он над шляхом за шором розбілились хати. Нове селище. Там святочно одягнені люди, там біжать з галасом діти, там ідуть до церкви і гуторять жінки. Батько! Це все батько. Хіба ж син не знає? Він тільки вдоволено посміхається. У нього ще й досі босі ноги і порваті на колінах штани, та не в тім справа. Он поле ожило і живе великим життям, і обіцяє щедро воздати за тверді дні довгих років, перебореш залізною волею залізних людей.

— Ну, — каже батько, — підемо…

Рушають і йдуть у напрямку, де над угорським чагарником зводиться димова башта і звідки вирується та розгортається в просторах владна пісня міцногрудих дітей майбутнього.

1

Клунок.

2

Лемензнути — спроквола їсти.

3

Не присідаючи, постійно на ногах.

4

Лісопильня.

5

Вихарашати — каструвати.

6

Зайняти кар'єр — розпочати на новому місці бити камінь.

7

Слава (латин.).

8

Розпускали розвори, подовжували вози.